

847
ДВВА

МИХАЙЛО ДЕВЯТАЄВ
АНАТОЛІЙ ХОРУНЖИЙ

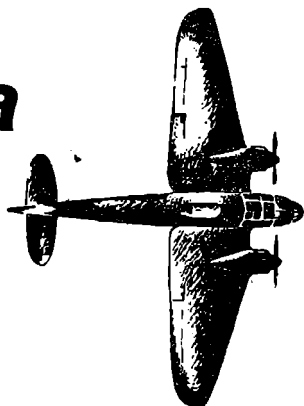
Втеча з острова Узедом

МИХАЙЛО ДЕВЯТАЄВ,
АНАТОЛІЙ ХОРУНЖИЙ

Втеча у з острова у зедом

Документальна
повість

Для середнього
шкільного віку

Художник

ДМИТРО ПРИСЯЖНЮК

КИЇВ
«ВЕСЕЛКА»
1985

Эту книгу написали Герой Советского Союза Михаил Девятаев и украинский писатель Анатолий Хорунжий. В ее основу положен действительный факт из биографии М. П. Девятаева: в феврале 1945 года советский пилот старший лейтенант Девятаев вместе с другими военнопленными захватил немецкий самолет и бежал на Родину.

Повесть захватывает беспримерным героизмом советских людей, их преданностью родной земле.

Друкуються за виданням:

Михайло Девятаєв. Анатолій Хорунжий.
Втеча з острова Узедом. К., Веселка. 1974.

1166996

Девятаев М. П., Хорунжий А. М.

Д25 Втеча з острова Узедом: Док. повість.
Для серед. шкіл. в./Худож. Д. П. При-
сяжнюк.— К.: Веселка. 1985.— 240 с., іл.

В основу цієї книги покладено дійсний факт з життя Героя Радянського Союзу М. П. Девятаєва. У лютому 1945 року радянський пілот старший лейтенант Девятаєв разом з групою полонених захопив німецький бомбардувальник і втік на Батьківщину з острова Узедом. В книзі йдеться про безприкладний героїзм радянських людей, їх відданість рідній землі.

Д 4803010200—036
М(206)—85 147.85.

У2 + 63,3 (2) 722.78

Чи потрібна передмова до книги про подвиг Дев'ятаєва?

Вогонь Данко не потребує похвали. Перед такою величчю духу краще зняти шапку і вклонитися.

Втечу з «пекла» могла здійснити тільки людина-титан, у якої мудрість, воля і жадоба жити сильніші за всі відомі людству пристрасті.

Двічі Герой Радянського Союзу
генерал-майор авіації
Арсеній Ворожейкін

Льотчик Михайло Дев'ятаєв — людина незламної волі. Саме воля допомогла йому зібратися зі своїми останніми силами, пробудити віру в успіх польоту у своїх товаришів

За першої спроби Дев'ятаєв не зумів підняти ворожий літак у повітря. Та й у такій ситуації не впав у відчай. Зрозумівши свою помилку, Дев'ятаєв вдруге повів літака на зліт. І це тоді, коли вже оточували його машину вороги зі зброєю в руках

Здійснити втечу на «хейнкелі» Дев'ятаєву допомогла висока професійна підготовка

Подвиг Дев'ятаєва заслуговує на уважне вивчення. На ньому треба виховувати наше молоде покоління.

Маршал авіації
С. А. Красовський

За обставин бойового життя на війні можна опинитися в полоні, але не стати полоненим. Для справжнього патріота полон — це лише епізод у його боротьбі за свободу своєї Батьківщини. Михайло Дев'ятаєв довів це своїм героїчним подвигом.

Тричі Герой Радянського Союзу,
генерал-полковник авіації
Олександр Покришкін

Подвиг Девятаєва завжди викликає у мене захоплення поєднанням волі, впертості, кмітливості й відваги.

Проте найбільше мене вражало в цій події — перемога людського інтелекту: опанувати двомоторним ворожим літаком, якого не знаєш, вскочити до кабіни, завести мотори, злетіти — це дано не кожному.

З найглибшою повагою тисну руку Девятаєву і його сміливим товаришам.

Генеральний авіаконструктор,
Герой Соціалістичної Праці,
лауреат Ленінської премії
Олег Антонов

Викрадення фашистського літака-бомбардувальника і втеча на ньому з німецького полону в лютому 1945 року — один із найяскравіших подвигів радянських людей у роки Великої Вітчизняної війни.

Політ Девятаєва, неймовірно виснаженого, знесиленого, в тяжких погодних умовах, засвідчив не тільки велику відвагу і мужність, а й високе уміння радянських льотчиків.

Герой Радянського Союзу,
генерал-лейтенант авіації, професор
Олександр Беляков

За роки війни Девятаєв знищив вісім ворожих літаків. На дев'ятому — «хейнкелі» — він повернувся з полону на Батьківщину. Девятаєв здійснив 180 бойових вильотів. Останній же виліт виніс його з неволі й для всього нашого покоління став зразком мужності, зрілої майстерності.

Полковник
Володимир Бобров

ОБПАЛЕНІ КРИЛА

1

Я прокинувся, мабуть, від канонади. А може, від того, що на мене співчутливо дивилися чийсь очі.

Найперше, що побачив, були саме вони — дві пари дівочих очей, переповнених страхом. Припавши до скла дверей, дві дівчини непорушно дивилися мені просто в душу.

Їхні обличчя то віддалялися, то наближалися, і бачив я навіть квіточки на їхніх вишиваних сорочках.

Дивно, чому вони не підходять до мене? Чому не обзиваються?

Надо мною низька стеля з товстих колод, довкола голі земляні стіни. Крізь віконце, прорубане навскіс, сліпучою смугою вдирається сонячне світло.

Я спробував підвестися на лікті, проте одразу ж повалився.

Все тіло боліло.

Важку, наче не мою, ногу від ступні до самого коліна разом із брудною, неструганою дошкою, припасованою до неї, сяк-так обмотано бинтом. Руки мої в засохлій крові, обпечені, в пухирях, холоша штанів розпанахана, сорочка прилипла до спини.

А дівчата зляканими очима дивились і дивились на мене...

Я ще раз спробував устати.

— О, товариш обер-лейтенант уже готовий до польоту?

З темного кутка, куди я ще не встиг навіть глянути, виступив худий, високий чоловік у чорному плащі-пильнику. В його одязі, у прилизаній зачісці рудого волосся проступало щось чуже.

Чоловік усміхався. Він, здається, радів тому, що я силкувався звестися на ноги. Вимовлена ним фраза по-російському ще приховувала від мене жахливу правду. І раптом високий

чоловік зробив рух, поли його плаща розійшлися, і я побачив на ньому військовий френч, пряжку з орлом і свастикою.

Я заплющив очі. Здалось: провалююсь кудись. Підмною ніякої опори. Можливо, це ожили в пам'яті справжні відчуття, перервані втратою свідомості. Адже я дійсно кудись довго падав.

Коли це було?

Потім, протягом піврічного перебування в концентраційних таборах, я багато разів згадуватиму ці хвилини пробудження в землянці, згадуватиму перше враження від усвідомлення свого становища полоненого. Так, я ще не один раз пригадуватиму, осмислюватиму, розповідатиму друзям, як і чому потрапив до полону, і щоразу переживатиму це. Потім, у таборах неволі й смерті, я зазнаю від фашистів страшних катувань, бачитиму димарі крематоріїв, шибениці, націлений у груди автомат, дивитимуся в холодні очі смерті. Але найтяжчою, найболючішою так і залишиться мить, коли побачив над собою залізного орла зі свастикою в його пазурах.

Знову здригнулася земля. Сильні звуки канонади освітили мою пам'ять...

2

Так, Михайле, біда спіткала тебе вчора. Рокованого тринадцятого липня. Ти, я знаю, ніколи не впадав у числову містику і ніколи не нарікав на свою долю тринадцятої дитини в мамі, а проте повітряний бій тринадцятого липня закінчився для тебе нещастям. Правда, цього ж дня, вщерть переповненого гуркотом гармат і моторів, напругою і випробуваннями, дня початку наступу наших військ у напрямку Львова, цей останній для тебе повітряний бій надвечірньої пори був не єдиним. Ти вилітав кілька разів супроводжувати наші бомбардувальники, ти атакував «месершмітів», «фокерів», «юнкерсів», бо ти, як і весь фронт, наступав, бив лютого ворога своєю крилатою машиною, своєю зброєю, своїми почуттями.

Згадай: сонечко вже сідало за лісом, аеродром стихав, ховаючи свої таємниці в тінях високих ялин; пілоти вивільняли натруджені плечі від лямок парашутів, вилазили на крила змовклих, зачаєних у недовірі до тиші літаків і розстібали шоломи; біля КП, очікуючи на пілотів, уже стояв автомобіль, він покірно чекав, щоби своїм вечірнім рейсом перевезти льотчиків із фронту в тил — з аеродрому в село.

Ти, Михайле, на ту пору вже вважав, що для тебе тринадцяте липня закінчилось. І то — блискуче. В голові гуло, пальці ще жили смертельним стиском ручки в літаку, ще гоїдалася земля перед очима, ноги її ніяк не вловлювали, а твоя «кобра» переболювала тілом спійманий у небі осколок снаряда. Ти відчував глибоку насолоду повернення, ту насолоду, яку знає хлібороб, що вертає увечері з поля додому.

Такі хвилини були тільки в льотчиків.

Аеродроми, віддалені пагорками, селами й ріками від рубежів війни, щодня, щочасу жили військовою і тишею миру. Увечері замовкали і прочахали мотори, на крила осідала роса або лягали лагідні сніжинки — на ті самі крила, об які недавно розбивалися «шапки» од вибухів ворожих зенітних снарядів.

Ти, Михайле, йдучи до автомобіля, аби їхати на ночівлю, внутрішньо весь уже був там, у тиші, вже повернувся з неба до повітої димком долини.

Але тебе окликнули:

— «Мордвин», полетіли! «Юнкерси»! — Володимир Бобров на ходу закладав до планшета карту.

Майор поспішав назустріч льотчикам, які простували до автомобіля. Він називав своїх товаришів на ймення, а то й кличним словом, яким користувався командир у вирі бою і яке прострілювалося в небі кулеметними чергами сто разів на день.

(— «Мордвин», я атакую. Прикрий! «Мордв...» Т-р-р! — скреготнув кулемет).

— Володю! В моїй «кобрі» пробоїна.

— Бери Сашкового «туза»! «Юнкерси» летять сюди.

Коли командир поспішає до літака, стояти не можна.

«Піковий туз», якого намальовано на весь фюзеляж, видно навіть звідси, але бігти треба далеченько, Сашко Рум справді не полетить, бо пішов до лікаря.

Чортяка розпластав, розфарбував «туза» так, що німецькі аси приймуть його, Михайла, щонайменше за самого комдива Покришкіна.

Ще треба й шлейки вкорочувати — в Сашка велетенський зріст.

Винищувачі просто фуркнули у височінь. Михайло трішки відстав. Одначе хвилин за п'ять наздогнав Володимира Боброва і зайняв місце веденого. Михайло сам не раз водив групи навстріч «юнкерсам», виходив з четвірками, шістками насупроти зграй «месершмітів», а зараз йому належить прикрити як слід командира.

«Давай, Володю, все буде гаразд».

Вони перестріли важких, темних «юнкерсів» там, де й слід було, дружним наскоком розсіяли їхню щільну групу. Збивали бомбовиків, а ті, палаючи, падали туди ж, куди скидали свій гримучий вантаж.

Перемога породжує запал, множить сили, а надмірне захоплення зменшує насторогу. «Юнкерси» ж, ясна річ, дуже рідко приходять на ціль самі, без захисту винищувачів.

Ти, Михайле, переслідував бомбовика, вже насадив на нього. Кулі й снаряди твого літака розсікали, шматували залізне тіло ворога, і тут загроза вивалилась із-за білих-білих вечірніх хмар. «Месершміти» накинулись на твою «кобру» цілою четвіркою. Мабуть, вважали, що її веде неабиякий «туз» авіації. І ти почув, як об машину пороснуло, як щось штовхнуло тебе в плече. А потім у кабіні запахло димом.

Катастрофи розвиваються незбагненно швидко. Ти сприйняв її, як і належало бійцеві.

Що ж, ворожі кулі вже влучали твій літак, як твої влучали у їхні.

Ти вже раз бачив свою кров на поду кабіни, на приладах; знав — зараз треба лише вийти з бою й перетягти за лінію фронту.

Не поспішай, сонечко, ховатися за обрій, почекай, поспіши...

А вогонь сичить, а язики пекучого полум'я вже сягають ніг.

— «Мордвин», вистрибуй! «Мордвин», вистрибуй!

— Михайло почув голос Володимира. Командир, звичайно, такого наказу аби з чого в ефір не кине. Він бачить, що діється з літаком.

— «Мордвин», залиш літак!

Яке невблаганне полум'я!

Уже пече в руки, пашить в обличчя.

Такого з Михайлом ще не було. Нема коли вже з самим собою порадитися. Що ж робити? Кинутися — вниз ще не наша земля; загаятись — можна вибухнути разом із бензобаками.

А літак знижується, тягне свою сумну стежку донизу. Ще трохи — і стрибати буде пізно. А полум'я випалює повітря кабіни, нема чим дихати. Полум'я вже зазирає й у вічі.

— Михайле! Мишко!..

Почув у голосі друга все, що той посилав йому крізь полум'я. Михайло відчинив дверцята kabіни, як відчиняють їх в автомобілі, вивалився на крило, й потік повітря кинув його назад. Об щось дуже боляче вдарився.

Потім він падав...

Падав довго, ніби в якусь безодню.

І ось дно цієї безодні, Михайле,— полон.

Йому і зараз було б краще падати і чогось чекати, аніж лежати на талчані нерухомо, бачити перед собою орла зі свастикою в пазурах.

До землянки хтось галасливо спускався по східцях. Я згадав про дівчат, але побачив німецького льотчика у бойовому спорядженні.

Льотчик із брязкотом відштовхнув двері й на хвилюк зупинився, освоюючись із сутінками. Його очі, нарешті, нагледіли мене і спалахнули гнівом. Фашист висмикнув з кобури пістолета. Я захопився рукою за дошку, прикладену до ноги, і паперові бинти тріснули.

Я ненавидів його і ладен був знищити, хоча й не мав для цього ні сили, ані зброї. Я й не думав про захист, бо скільки разів бачив під час бою отаку голову в сірому шоломі, що витикалася із-за борту кабіни!

В бою я лише прагнув розстріляти ворога, підпалити його машину.

А ось він, фашистський льотчик, нарешті, передо мною.

Він щось викрикнув і накинувся на мене, ударив по голові пістолетом, потім захопився за мої ордени й рвонув їх так, що затріщала гімнастерка. Я у відповідь ударив його дошкою, випростав обпечену руку, виставляючи її долонею, одпихуючись од нападника. Німець здер із себе шолом і почав стьобати мене по обличчю, солучи і прискаючи слиною.

Офіцер у чорному плащі, нарешті, став поміж нами.

— Ви, гер гауптман, витягли пістолет? Навіщо? Візьміть себе в руки. Прошу вас! — Офіцер відтиснув його від тапчана, на якому я лежав.

Льотчик ще намагався вдарити мене, він розмахував пістолетом, щось викрикував. Але офіцер втихомирив його, і той, немов опам'ятавшись, так само швидко подерся по східцях до виходу.

Мій наглядчач якийсь пробачливо пояснив мені ламаною російською мовою:

— За свій машина кожний льотчик розплачується, як може. Чи не так?

«Так,— подумав я,— Сашко Рум відплатить їм за свого «туза».

Офіцер, приставлений до мене, обходився зі мною ввічливо. Я намагався розгадати, що б то все означало, і ніяк не міг. Та всі роздуми нагло перервав суворий окрик-запитання:

— З який аеродром учора вилетів, Михайло Девятаєв?!

Я чекав такого запитання. Більш того, я приготував на нього відповідь. Перед офіцером на столі лежало моє стареньке особисте посвідчення, яке підказувало мені цю

відповідь. Справа в тім, що навесні цього року мене переведено з одного полку в інший, навіть до іншої дивізії. За кілька місяців служби на новому місці я ще не вніс змін у своє потертє посвідчення. Ця обставина дала мені підставу назватись льотчиком із того полку, який значився в документі і якого на нашому фронті не було й близько. Я назвав якусь неіснуючу дивізію, якийсь вигаданий аеродром, навіть сказав, що літав на ЯКу.

Фашист спочатку уважно слухав мене, потім заходив по землянці від стіни до стіни і раптом вибухнув:

— Мовчати! Я сам бачив «аерокобру», з якої ти вистрибнув! Ти з дивізії Покришкіна!

За хвилину він пом'якшав.

— Тобі, Девятаєв, не вигідно обманювати нас. Говоритимеш правду — для тебе краще буде.

У нашому полку були льотчики, яким пощастило вирватися з полону і повернутися до своїх. Вони розповідали, що на допитах дотримувалися такого правила: все, що знала гітлерівська розвідка про нашу армію, заперечували, відкидали. Їм показували фотокартки, називали командирів, товаришів — вони ж від усього відмовлялися, відхрещувалися, все заперечували. Тільки так можна збити з пантелику фашистських розвідників, ставити їх у безвихідь. Найменше зізнання перед ними, найнезначніша правда, яку відкриєш їм чи ствердиш, не полегшували становища, а тільки ускладнювали його. Есесівці, вхопившись за ниточку, вимагали нових і нових показань, залякуючи слабодухих: мовляв, ти вже розкрив військову таємницю, ти вже зрадив своїм...

У полку були в мене командири-наставники, була в моїх руках зброя. Тепер же я — сам-один та ще й поранений тяжко. Тож треба опиратися їхнім домаганням, їхнім лестощам і погрозам, треба вміти поводитися з ними. Порадник і опора в мене нині одна — совість.

Знову допит, знову погримування, елеїно штучні посмішки. Уже й день минає. Я голодний, болять рани. Сумні думки розвіює лише артилерійська пальба, яка докочується до землянки.

Нараз в уяві постає щось незвичайне. Ось наблизились постріли, вибухи, чується хвиля російського «ура», і до землянки вбігає наш солдат-визволитель. От би таке сталося!..

Серце б'ється часто-часто.

По східцях спускаються два солдати з автоматами на грудях. Увійшовши, вони грубо наказують підніматися і йти

за ними. Вони, правда, терпляче ждуть, поки я, спираючись на дошку, повільно видираюсь нагору.

Надворі сонячно, тепло, пахне хвоєю, стоїть благодатний день середини літа. Довкола зеленіє ріденький лісок, такий самий, як і біля нашого аеродрому. Я перебуваю десь поблизу лінії фронту. Значить, до наших не так уже й далеко! І так далеко...

У затінку дерев замаскувався тил військового з'єднання. Землянки, намети, столики під деревами, машини. В повітрі — пахощі чогось смаженого. Дівчата, які пильнували за мною, певно, з їдальні.

Солдати вказали на віз, у якого запряжено два німецьких битюги. Ведуть мене, як небезпечного злочинця, — автомати націлено просто в спину. А куди мені втікати? Нога горить вогнем. (Лівій перепало в перший рік війни, правій — на третій).

Солдати підняли мене, поклали на воза. Отак, Мишко, дожився, вантажать тебе, як лантух.

З воза мені нічого не видно. Я підтягнувся на руках, озирнувся довкола. Бачу, супроводжувати готується мене один із солдатів. Йому виносять з їдальні якісь згортки. А з наших людей не видно нікого. Візник умостився на передку, поклав поперед себе до ніг автомат, узявся за віжки — й копі рушили. Так, нікого з наших не бачу.

І раптом від намету біжать дві дівчини. Ті самі, в тих же полотняних білих вишиваних сорочках. Обидві щось тримають в руках. Ось уже й наздоганяють воза. Швидше, дівчатка, швидше, поки не оглянувся солдат. Уже близько. Уже подають мені якийсь згорточок, і ще — великий кухоль. Я вхопив його і відразу почав пити, що було в ньому. Компот! Боже, який чудовий напій! І солодкий, і кисленький, і запашний. Здається, не знав нічого смачнішого за все життя. Насподі виварені ягоди. Я висипав їх у жменю, кинув дівчатам кухля. Потім свіжі черешні й ті, що були в руці, всі висипав собі в запіл гімнастерки, боячись, щоб їх не відібрав німець.

У ці хвилини згадалися мені інші, такі ж юні, вродливі українські дівчата. В Лебедині я лежав у шпиталі, а вони приходили до поранених веселими барвистими зграйками. Їхня дзвінка мова, осінні квіти, червонобокі яблука, дарунки — то було саме життя України, яке вступало в наші тісні, переповнені стогоном і зойками палати і немов розсувало їх, гнало від нас дух шпиталю і страждання, брало у свої радісні обійми. Так, то саме життя приходило тоді до нас, щоб улити в наші душі сили, підняти на ноги.

Дівчата підкріпили мене і збадьорили, наснажили душу на тяжку, гірку подорож у невідомість.

Шлях в'ється лісом, поміж деревами й кущами. Тут земля не просихає. І колеса грузнуть, віз перевалюється на багнистих вибоїнах. Коні важко сопуть, махають головами, одбиваючись від мух. Солдат, немолодий, сутулий, їсть, чавкаючи, або награв на губній гармоньці пісеньок. Я підтягувався на руках, наближався до нього, вовтузачись на возі, та він не звертав на мене ніякісінької уваги.

Думка виникає, як грім: а що, коли таракнути солдата, щоб не встиг і вхопитися за автомат?

Ніби з'явилися за плечима крила. Серце як не вирветься з грудей... Вбити солдата і на конях помчати до фронту.

Що тільки не уявлялося мені за ці кілька хвилин, чого тільки я не передумав, поки солдат награвав собі. Та лише одних мрій тут замало. Мабуть, саме тому есесівець і сидить так спокійно, не озираючись, бо знає — на возі немає ніякої зброї, та й бачив же, які в мене руки.

Приходить усвідомлення свого безсилля. Стає тяжко-тяжко. Однак на цій лісовій дорозі я вперше подумав про втечу. Подумав про неможливе і вперше повірив у нього.

В густому лісі вогко, пахне пріллю. Співають пташки... Згадується лісок, біля якого розмістився наш аеродром. Там було гарно й затишно.

Наздоганяє легкова автомашина. Наш віз зупинився, автомобіль — теж. Німці перемовилися між собою. І мені на мигах показали, щоб я пересів на машину. Будь ласка. Але як це зробити? Сам я не можу. Цього разу мене зрозуміли — допомогли: певно, тому, щоб їм не затримуватися. Ми з шофером поїхали далі і чомусь дуже швидко. Куди він так поспішає? Чому?

4

Село. Хати стоять рідко, просто поміж деревами. Серед хат помітно виділяється якийсь будинок. Машина пригальмувала біля нього, звідти вийшов солдат з автоматом, сів до нас, і машина покотилася по вулиці. Стала аж перед великим сараєм. Новий солдат наказав мені вийти і повів до сарая...

Тут задушливий сморід пташника чи інкубатора, від якого паморочиться голова. Стіни сарая цегляні, товсті, двері бковані. Схоже, цю кам'яницю будовано не для птахів. Капітальна споруда, на віки розрахована.

Чути, як вахтман проходить під дверима. Він не дослухається до того; що роблю я, не зазирає до мене,— він теж розважається губною гармонькою. Мабуть, ці гармоньки видаються солдатам на озброєння, як і автомати. Я простежую за ним, чекаю, чи не йде хто до мене, чи не принесуть чого-небудь попоїсти. Та хто подумає про полоненого як про людину? В'язень же я... Що значить для фашистів: «Полонений хоче їсти?» Аж смішно...

Терпи, Михайле!..

Ніби недалеко й від'їхали од фронту, а тут зовсім тихо. Про мене, то краще б гуркотіла артилерія і рвалися бомби. Я не звик бути на самоті, а тим більше в такій тиші. Вона, як і той дух курника, паморочить голову. Думки шугають у майбутнє. Що буде? Відповіді немає. Залишається одне — дивитися назад, у своє минуле. А воно зараз особливо рідне, миле.

Перша бойова тривога на світанку в червні 1941 року, бої, поранення... Нині це не здається таким страшним, як було тоді. У пам'яті оживають імена товарищів, приємні хвилини фронтового життя.

Я лежав на соломі, дивився через віконце на білі високі вечірні хмари і йшов; ішов у своє минуле.

ВЕЧІРНІ ХМАРИ

I

Я все пам'ятаю. І поки зі мною мое минуле, мої друзі, не страшні мені в'язниці, допити, тортури.

Кожний день, кожний політ залишив у мені частку вражень. Я летів у спогади. Хмари мчали назустріч, земля линула під крильми. Епізоди з життя, люди зринали в пам'яті, як орієнтири привітно виступають із серпанку далини, коли повертаєшся після важкого бою на свою базу.

Чому я першого згадав полкового комісара із сивиною на скронях? Він стояв на зеленій траві, у затінку крислатого дерева; промовляв. Перед ним сиділи й лежали на теплій землі льотчики, слухали.

— Ви люди молоді, на світі прожили мало...

Довкола пахло цвітом, свіжістю весни, а комісар говорив про те, що у Західній Європі не стихає стрілянина, палають будинки, вмирають люди в концтаборах. «Значить,

війна докотиться й до нас?» — запитували погляди. На це ніхто прямо не відповідає. Там, «нагорі», звичайно, знають, звідки насувається небезпека.

Може, комісар відкриє правду?

— Я старший за вас, дозволю собі вам порадити: перегляньте свої особисті речі і, без чого зможете обійтися, відішліть додому. Воно знадобиться вашим батькам, рідним. А вам незабаром просто буде не до речей.

Стало тихо, і всі почули, як зашелестіло од подиху вітру листа.

— Відішліть зайві пожитки і ще раз перевірте себе, чи готові піти в бій!

Просто з лісу майже всі льотчики пішли по магазинах — купити додому гостинців. Потім поспішили до казарм.

У той день пошта вивезла сотні посилок.

Рідко чиї слова ми беремо з собою надовго. Я згадав комісара у задушній кам'яниці за ті кілька правдивих слів, що з них кожному в очі погрозливо подивилася війна. Вони сколихнули всіх. Молоді й старші пілоти літали невтомно — високе літне небо гуло з ранку до вечора.

Цієї ночі, яка облягла суворою темрявою кам'яницю, я першого покликав до себе на збір свого комісара. Мені потрібні були люди, котрі жили в мені своїми словами, вчинками. Я зосереджувався на образах своїх друзів, і вони серед ночі йшли до мене.

Захар Плотников.

Він по краплині увесь перелився в мене.

Все, що робив Захар в ескадрильї, було взірцем для нас, молодих льотчиків. Перед самою війною, коли ми щодня тренувалися в польотах, стріляли, він добре згуртував нашу ескадрилью.

За півмісяця до війни його прислали до нас звичайним пілотом. Проте Захар відразу міг прийняти ескадрилью, але начальство не дозволило: нехай притреться, обнюхається з людьми. Командиром ескадрильї тоді був капітан Герасимов. Льотчики, незважаючи на молодий вік, називали його «стариком». У це прізвисько, як відомо, вкладається різний зміст. Герасимов був «стариком» у винищувальній авіації — він не літав на повні крила. Для нього була чужа стихія винищувача. Він не довіряв у польоті навіть самому собі, не тільки машині. Його більше задовольняв порядок на стоянках, ніж сміливе, блискуче виконання фігур вищого пілотажу.

Коли в ескадрильї появилвся новачок, Герасимов наказав мені — молодшому лейтенантові, перевірити техніку піло-

тування у старшого лейтенанта Захара Плотникова, який воював в Іспанії, на Халхін-Голі.

— Це вам зручніше, товаришу комеск,— порадив я Герасимову.

— Якщо командир наказує,— жде не порад...

— Я згоден з вами, товаришу капітан. Але в мене немає ніяких підстав екзаменувати старшого і, головне, до-свідченішого. Зрозумійте мене...

— Ідть і скажіть командирю полку, що ви відмовилися виконати мій наказ.

— Єсть!

Командир полку оголосив мені зауваження і відіслав назад. З волі Герасимова я, винищувач, став «візником» на тренувальному літаку УТІ-4.

Склалося так перед самою війною. У ті дні тривожний вітер повіяв ще відчутніше. Плотников одразу ж став командиром ескадрильї, а Герасимов — рядовим льотчиком.

Уже в перші бойові вильоти Захар Плотников брав із собою й мене.

Білоруський край. Двигтіла земля, стугоніло чорне небо, дим і курява заступали сонце. Наші літаки здіймалися проти безлічі «юнкерсів», «месершмітів». Повертаючись з бою, пілоти щоразу раді були впасти десь у притінок, щоб перепочити. Вночі спали просто під машинами, схоплюючись від вибухів бомб. Захар Плотников у такі хвилини першим злітав по тривозі, першим ішов у строю і першим атакував ворога. Я намагався триматися якомога ближче до нього.

Якось під час повітряного бою, у так званій «каруселі», помітив, як просто з хмари на мене вивалився чорнохрестий «юнкерс». Не встиг і вистрелити, фашист швидко спікірував донизу. Я — за ним. «Юнкерс» відстрілюється. Б'ю по ньому. А тут як на зло — вийшли набой. «Юнкерс» знову явився в мене перед самим носом. Збий! Та чим? На аеродромі мене зрозуміли, поспішили на виручку. Незабаром «юнкерс» вибухнув серед поля.

Додому поверталися удвох — я і Плотников.

— Молодець, атакував здорово! Але так ніколи не зіб'єш. Треба знати «мертві зони» і підкрадатися ближче. Ясно?

Вже значно пізніше збив я не одного «юнкерса»: навчився робити так само, як і Захар.

Ми воювали, гинули люди, згоряли машини, а клятий ворог сунув усе далі. На узбіччях доріг — трупи, воронки. А дороги вели до Москви... Небо широче — не захистиш усього, не затулиш невеликими крильми всієї землі.

На підступах до Москви перехоплювали німецьких бомбардувальників і розвідників. Одного разу в бою підбили і мій літак. Я вистрибнув з парашутом, приземлився. Уже вночі відчув — болить усе тіло, не можу дихнути. Друзі викликали лікаря.

— Та в тебе ж ребра поперебивано! — обурився він.— Чому ти не в госпіталі?

— Не знаю. Увечері не боліло.

Звичайно, я сказав не все: боявся потрапити до госпіталю і втратити свій полк, друзів.

Лікар наказав одвезти мене автомашиною до госпіталю в Тулу.

Сумною була подорож. Дуже далека...

Коли побачуся з побратимами?

Через кілька днів товариші провідали мене. Плотников теж був з ними.

— Прийшли попрощатися. Перебазовуємось.

— Куди?

— На південь.

— Секрет?

— Київський напрямок.

— А як же я, дияволи?

— Хто шукає, той знайде.

І вони пішли — затримуватися їм не було коли.

До палати раптом повернувся мій технік.

— Наш ЯК на ремонті — зайду ще взавтра.

— Захар порадив?

Технік посміхнувся.

— Запам'ятай маршрут їхній.

— Єсть!

— А може, чиєсь обмундируваннячко прихопиш?

— Ясно, товаришу лейтенант!

Через два дні технік вивіз мене з госпіталю й ми подалися на літаку доганяти полк.

В Орлі сіли заправитися. Ну, звісно, нас далі не пустили — командир частини наказав мені лікуватися, а літак передали іншому.

Захар Плотников, де ж ти? Як доскочити до тебе?

Льотчики, які сідали в Орлі, знали й наш полк: він стояв десь аж під Ромнами. Ніщо не могло більше затримати мене в Орлі.

Я був один із багатьох, хто влітку сорок першого бився з ворогом на Україні. Я знав цю землю з пісень — вимальовувалася в уяві барвистою, яскравою. Хліба, сади, ліси,

річки, зелені міста й села, а над ними блакить неба. Тепер же війна поклала криваві шрами на її обличчя, зачорнила простори згарищами і руїнами. Небо стояло сірим від куряви, диму.

В першій сільській хаті, десь під Ромнами, куди привезли нас ночувати, жінка-господиня запитала:

— Чим же мені вас пригощати, соколи? Чого самі побажаєте, того й добуду.

Я напросився вести переговори від імені всіх.

— Нічого ми, тіточко, не хочемо. От хіба арбуза, щоб погамувати спрагу.

— Гарбуза? Ой, та в нас їх цілий завал. Великого вам гарбуза?

— На таких хлопців — звичайно, найбільшого.

За кілька хвилин ми побачили таке: молодиця котила з городу до літньої кухоньки здорового жовтого гарбуза. Всі взяли мене на глузи. Це ти, мовляв, так пояснив, що вона тикву буде варити.

Хтось із льотчиків-українців узявся пояснювати жінці, що фронтовикам бажалося не гарбуза, а кавуна. Незабаром покотилися через поріг до хати смугасті українські кавуни.

Тоді ми щогодини вилітали на Десну. Чарівна тиха ріка спокійно пливла між лісів і луків, а на її правому березі, мов та мурашва, вже копошилися фашисти — ліпили свої переправи. Наші бомбардувальники, винищувачі налітали й знищували вщент оті переправи, гітлерівці ж тут же валили дерева, збивали плоти. Вони поривалися форсувати Десну — скоріше б захопити місто Шостку: йти на оточення Києва.

Льотчики розуміли ситуацію і з останніх сил захищали Десну, перестрівали в повітрі «юнкерсів». Іноді важко було навіть вчасно вийти з бою, і винищувачі на своїх ЯКах уже й не долітали до свого хутора. Доводилося без пального сідати на інших аеродромах.

Назви сіл, міст запам'яталися мені разом з іменами друзів, які полягли на Україні. У Біловоді ми закопали останки Олексія Уфимцева. Поховали його без обряду, без слів — з одними слізьми.

Олексій Уфимцев злетів на «зрячого» фашистського розвідника. Атака, друга, третя — розвідник одбивався і продовжував свій маршрут. Ні, далі тебе винищувач не пустить. Немає патронів, то є люта ненависть! Ще один захід і на цей раз — просто в лоб. Удар. Клубок вогню. Обидва літаки падають на землю.

Уфимцева поховали в саду, поклавши до його останків

пляшку з запискою: хто і який подвиг учинив. А самі за годину приземлялися вже на іншому аеродромі, бо ворог наступав.

Друже Олексо, краще б і я так...

Згадалися конотопські хлопчиська... З польового аеродрому, поблизу Конотопа, я вихопив останнього літака з-під обстрілів фашистських автоматників — допомогли конотопські хлоп'ята.

Новий, цілком справний ЯК, рулюючи по полю, втрапив колесом шасі у бомбову воронку — пропелер черкнув по землі й зігнувся. Не підняти його в повітря з таким пропелером Ремонтуй або залишай... Командир полку наказав льотчи кам переганяти свої машини на інший аеродром, а мене покликав до себе.

— Чий то ЯК застряв у воронці?

— Лейтенанта Шугаєва.

— Твої ланки?

— Мої.

— Шугаєв перелітає на вашому ЯКу, а ви залишайтеся. Втрачати нову машину не маємо права. Вона, окрім усього, — наша державна таємниця. Розумієте?

— Розумію, товаришу майор.

Командир полку — майор Суворов - любив дотримуватися військової дисципліни:

— Сьогодні перелітайте. Завтра буде пізно.

Авіаційних майстерень шукати було марно. Треба самому розібрати все, відокремити лопаті й поспробувати десь виправити їх. Але де це можна зробити?

Та поки що треба розібрати. Помічників у мене багато. Спершу прибігли пастушки. Потім — діти майже всього села. Стрілянина, вибухи довкола не лякали їх, навпаки — викликали бажання якнайшвидше виконати кожне прохання льотчика.

ЯК, уже без пропелера, був залишений на полі, і біля нього найбойовіші хлопці стали на варту. Вони мали конкретне завдання: тільки десь покажуться німецькі мотоциклісти, негайно послати зв'язківця в село. Літак не повинен цілим дістатися ворогові.

Рідна земля, рідні люди...

Як працював старий коваль! Він, правда, спочатку перестарався: роздмухав таке горно, що можна було переплавити лопаті. Довелося вогонь пригасити, щоб нагріти чутливий до температури метал лише трішки. Вмілими, лагідними ударами колгоспний майстер вирівняв лопаті.

Летить, соколи, за своїми маршрутами, та швидше, а то

фашисти обпалять ваші крила! Летіть і не забувайте про нас, повертайтеся з волею. Так сказав мені, мордвину, коваль з Конотопщини. Сказав потиском дебелої руки, і смутком в очах, і словами, сповненими надії.

Мчали навпростець. Коня поганяв хлопчисько, я ж, сидячи на возі, тримав на колінах ще теплі лопаті пропелера.

На аеродромі мені представився боєць, пояснив, звідки й куди йде. З одного погляду я все зрозумів; просякла потом і пилюкою гімнастерка, на рані чорні бинти, крізь які проступала кров, обличчя неголене, виснажене.

— Допмагай лагодити літака — візьму з собою.

У солдата радістю засяяли очі. Ожвавився, заметався, почав командувати хлопцями. Робота закипіла.

Стрілянина наближалась. Над містом, яке ген удалині, встають чорні стовпи диму. Завтра справді буде пізно.

Вкладаю на місце деталь за деталлю, придивляюся до пораненого бійця і думаю: «Гаразд. Ну, візьму його в літак, а раптом нападуть «месери»? Мені доведеться залишити кабінку... Я врятуюся, в мене є парашут. А він? Його загибель буде на моїй совісті. Може, сказати зараз, щоби йшов собі далі, не затримувався? Ой, важко таке сказати. Он як працює — надіється. Жаль юнака. Хай буде як буде».

Літак готовий. Я в кабіні. Жадібні погляди всіх — то на мене, то на пропелер. Ждуть. Загудів мотор, набавив оберти, пропелер чомусь не тягне, не має тієї потужності, сили, яка рве літак з місця, жене вперед. Я здивувався. Сподівався віднайти причину й одним поворотом гайки усунути неполадку.

Мотор вимкнуто. Кидаюся до механізму регуляції гвинта. За мною стежать стривожені погляди. Що таке? Хоча мої руки й заспокоюють їх, проте боєць хвилюється. Якщо літак не злетить — йому труба. Уже був би далеко звідси. А тепер...

Знову завели мотор. Лопаті довільно змінюють «кут атаки» — цебно ухилиються від крутого захвату повітря. Що робити? Треба ще раз розбирати увесь вузол, перевірити, чи правильно зібрав. Що скаже боєць? Хіба повірить, що я здатний налагодити машину? Якщо він затримається ще і потім не полетить, значить, йому доведеться пішки пробиратися через лінію фронту. А де вона? Скільки йти до неї?

— Ех, давайте ще допоможе! — Боєць ударив пілотною об землю.

А хлоп'ята обліпили машину, підмагають, стежать за кожним моїм рухом. І ось знову розібрано й знову зібрано все, ще раз заведено мотор. Та гвинт не працює.

Значить, чогось не довчив ти, Михайле, чогось не знаєш, якщо не вмієш правильно скласти деталі. А надворі вечоріє, чорні стовпища диму підступають все ближче, кулеметна пальба чується ще виразніше. Єдиний вихід — спалити новенького ЯКа і блукати пішки в пошуках полку. Таж хто в полку повірить мені, що літак не потрапив до рук ворога?

— Ось ми знайшли ще одне колечко!

Малі рученята подають непоказне кільце на крило. Дивлюся на хлопчика, оціпенівши. Так, я відзначав під час збирання — бракувало незначної детальки, та її так і не знайшли. Стрибнув з крила на землю, обняв хлопчика.

— Рятівник!

Востанне розібрали механізм регулювання пропелера, потім склали все й під трасами куль, що вихоплювалися із-за насипу залізничної колії, злетіли. Боець сидів, скорчившись, у мене за спиною. Винишувач круто йшов угору.

Милі конотопські хлоп'ята, і ви прийшли цієї ночі до мене...

2

У кінці вересня 1941 року полк стояв біля Лебедина. Гітлерівські війська вже окупували Київ, наші відступали на Харків.

Було це 23 вересня. Мене викликали на КП полку й наказали летіти в район Пирятина. Завдання: скинути пакет у районі оточення радянських частин. Пакет прикріплено до каменя, він увесь у сургучевих печатках. Слова, які сказав командир, свідчили про важливість бойового доручення.

Летіли парою, на малій висоті. Ось пряма дорога Лохвиця — Гадяч. Звідси недалеко до пункту, який нам визначено. Та ось уже й видно викладене з білого полотна «Т». Можна сідати. Уважно оглянув місцевість і переконався: вона була для посадки ненадійна. Тільки вийшов на «Т» і кинув пакет, як із-за хмар вивалились «месершміти». Кілька напало й на нас, інші вели наземне обстрілювання.

Один із «месершмітів» збоку влучив у кабінку мого ЯКа. Розривною кулею поранено ногу. Ремінцем від планшета перетискую м'якість ноги вище коліна. До Лебедина мені, очевидно, не дотягти.

Маршрут пролягав через хутір Біловод. Кров змушувала думати про все.

Якщо доведеться сідати, то кращого місця, ніж аеродром, який знаю, не знайти.

Зробив над хутором коло й пішов на посадку. Раптом

бачу, од хат біжать жінки, діти, махають мені руками; хустками, на щось показують. Придивився, а в хуторі — німецькі танки, машини. Рвонув ручку на себе — літак подерся вгору. Тепер стьобнули траси фашистських «ерліконів».

Били з усіх боків. Стріляли по мені й по людях, які бігли в напрямку аеродрому.

Зібравши останні сили, взяв напрямок на Лебедин. «Пального вистачить — стало б крові», — думаю.

Нарешті жаданий силует міста. Радісно і страшно водночас.. Ось він, аеродром, а туман застилає очі, не розпізнати вибитої смуги, на яку треба посадити літак.

Льотчики особливо відчують ціну землі, коли торкаються до неї колесами після тяжкого бою. Я посадив машину, як і належить, а покотилася вона вже сама, аж поки не вдарилася об іншого літака.

Опритомнів уже в шпиталі, після того як мені влили кров.

У сорок першому Володимир Бобров своєю кров'ю врятував мені життя. У сорок третьому, вчора, я своїм життям боронив свого командира і друга майора Боброва. Доля одного зростається з долею іншого. Один потрапляє в біду — всі приходять на раду, на підтримку хоч би тим, що вони є, що були.

Я знову зважую подробиці повітряного бою. Каяття мучить душу. Протягнув би ще десяток кілометрів і приземлився б серед своїх.

Десяток кілометрів!..

Захаре, любий друже, а ти загинув якраз на такому відповідальному, десятому чи п'ятнадцятому, кілометрі — палаючий літак вибухнув під час посадки.

До моєї кам'яниці наближалася машина.

ТОВАРИШІ

1

Ревіння вантажної машини серед ночі сприйняв як загрозу. Схопився на ноги і, спершись на дошку, чекав. Важкий грузовик проїхав повз стіну, потім розвернувся і, нарешті, став проти широких дверей. Почулися перегуки солдатів, гавкання собак.

Відчинилися двері. В очі вдарило сліпуче світло кількох

ліхтарів. На порозі постали есесівці з автоматами. Вони тримали на ремнях здоровених вівчарок. Пролунала якась команда, і промені ліхтарів уперлися в кузов грузовика. Тепер я побачив людей. Стояли скупчено. Було їх десятків зо два. Наші! В гімнастерках, погонах, дехто й при орденах.

Ім, очевидно, наказали злазити. Вівчарки здійняли гавканину і почали рватися до машини.

Поранені, обпечені, ледве пересуваючись, люди входили до сарая, затримуючи погляд на мені. Усі вони теж були авіатори.

Ламаною російською мовою повторено наказ — сидіти мовчки. Собаки мовби підкріпили цю вимогу гавканиною.

Ось і двері зачинено, замкнено, і ми залишилися в непроглядній п'ятмі.

Товариші дали мені закурити. Знайомимось. Називаються тільки імена. На інші запитання — звідки, з якого полку, де й коли потрапив до полону — кожний відповідає невиразно, аби що промимрити.

Та для з'ясування «біографічних даних» нам часу ще вистачить. Треба влаштуватися на нічліг. Присвічуючи сірниками або запальничками, товариші обирають, де пом'якше. Я на правах господаря «готелю» показую всі куточки сарая. Тим часом придивляюсь до облич: може, є хто з нашої дивізії? Ні, нема нікого. Бачу, дехто з новачків зовсім «свіжий», їх спіткало нещастя вчора або й сьогодні. А деякі, видно, мандрують по таких сараях давненько вже — бо вони худі, оброслі бородами. В душі я задоволений з того, що тепер не сам. В гурті ж бо ми станемо сильнішими.

Я присів, потому й зліг на стіну, одразу ж відчув: моє плече гріє тепло людини.

Посеред сарая залишався тільки один із тих, що прибули, — молоденький, низький на зріст, якого я помітив ще під час вивантаження. Він і зараз, у п'ятмі, вражає своїм виглядом. Страшне обличчя його — сучільний чорний струп. Хрящ носа теж трохи надгорів. У щілинах обвуглених повік хворобливим блиском палали очі. Чорні оголені руки сержант тримав перед собою, зігнутими в ліктях. Увесь час він ходив і ходив, не присідаючи, — мабуть, лише ходою заспокоював біль.

Моїм сусідом виявився льотчик-штурмовик, майже земляк, родом із Саранська, поранений у шию, — Сергій Вандишев. Сидів непорушно, дивився тільки вперед, скований своєю раною, але розмовляв охоче, дещо розповів мені про себе, я ж йому — про свої біди, зокрема й про тяжке пора-

нення в ліву ногу. Вандишев пообіцяв допомагати мені пересуватись, що мене дуже зворушило.

— Мишкові тяжко,— сказав Вандишев, коли обгорілий пройшов повз нас.

— Не міг вистрибнути вчасно? — поспитав я, сподіваючись хоча б трохи дізнатися про сержанта.

— Командир не покидав літака, а стрілок-радист захищав командира, одбивався від «месерів». Того й обгорів. Цілий тиждень отак — ходить і ходить, їжу в рот заливаємо.

— І говорити не може?

— А про що йому говорити?

По паузі Вандишев продовжив:

— В одному селі ми жили в якомусь амбарі. Мишко через щілини в дощаній стіні заговорив з місцевими жителями, признався їм, що ми льотчики. Йому сказали: десь недалеко група наших льотчиків-полонених захопила «юнкерс» і пробувала втекти з полону.

— Невже? — викрикнув я.— Як же, як?..

— Та начебто їх транспортували в тил на «юнкерсі»... Ну, поквиталися з його екіпажем...

— І повели літака на схід, до своїх?

— Повели, та недовго, недалеко їм пощастило відлетіти. Радист встиг передати по радіо на землю про заколот у літаку. Наздогнали «месершміти» і пустили в розход...

Товариші покотом лежали попід стінами. Вандишев спав, схилившись на мене. Мишко ходив сюди й туди, немов ганяючи густу непроглядну темряву. А я думав: «Чому вони, оті невідомі мені льотчики, потерпіли невдачі? Хіба не можна було змінити маршрут? Хіба не було хмар, щоб сховатися в них?» Я вже летів з ними, переживав їхню долю і брався сам вести їхнього «юнкерса». Мені здавалося, що я б, тримаючи в своїх руках штурвал, не віддав би життя товаришів і свого життя на поталу винищувачам. Я розмірковував і утверджував у собі переконання — втекти з полону на рідну землю можна тільки на ворожому літаку. Година чи дві, і ти вдома! Від однієї думки про це мені гуло в голові, в скронях відлунували удари серця. Чи це ж можливо?..

2

Уранці до нас привезли ще групу військовополонених, і теж льотчиків. Та сама машина, ті ж есесівці, вівчарки, та ж сама суворість, байдужість до нас. Поза нашу увагу не пройшло і те, що поспішали; нам стало ясно — в цьому селі концентрують усіх авіаторів, узятих в полон на цьому фронті,

а на львівському напрямі наступ продовжується і бої там тривають тяжкі, великі.

Не скоро, ген перед обідом, відчинилися ще раз двері, і нам укинули кілька хлібин, холодної вареної картоплі. Ми підібрали все, розподілили, підкріпилися. Хліб, мабуть, випікали наші люди, бо він пахнув по-нашому. Так пахнув, що запам'ятався мені на все життя.

Серед нового поповнення нашу увагу привернув високий вродливий капітан з кількома орденами на гімнастерці. Він болісно зносив своє становище полоненого, дуже мучився, терзався і мимоволі викликав у нас усіх співчуття. Був він, очевидно, з інтелігентної сім'ї, ніжного виховання, і така різка зміна в житті просто зломила його. Він спирався на стіну руками, клав на них голову і стояв так годинами. Плакав чи думав — хтозна...

Я спробував зблизитися з капітаном. Коли ж заговорив до нього, він відсахнувся. Чого ти, мовляв, сунешся зі своїми болячками? У мене своїх вистачає. Я тепер побачив, що він теж обпечений, значить, горів у літаку, і заговорив про це. Це мовби схаменуло його — він почав слухати мене. Назвався навіть — Кравцовим Сергієм; розповів, що літав на бомбардувальнику Пе-2, а викинувся з парашутом, коли машина вся загорілася. Він страждав особливо від того, що жорстоко обманувся, прорахувався, спускаючись на землю. Вважав, що приземляється у своїх, і раптом — полон.

Я розповів, що сам пережив подібне, і Кравцов, трохи заспокоївшись, відкрився мені. Сергій приваблював мене своєю пристрасністю, гострим відчуттям неволі й непримиренністю до становища полоненого. Втекти, вирватися — він жив, горів, дихав тільки цим. Моя підтримка запалила його ще дужче. Якось, почувши спокійну, благодішну розмову двох льотчиків про абстрактні речі, Кравцов вибухнув гнівом:

— Облиште! Кому зараз потрібні ваші теревені? Нащо вони нам? Втеча — ось про що всім треба думати, говорити.

— Думати — безумовно, а говорити про це...

— Радитись, готуватись!

І тут же взявся вголос складати план. Треба повстати, розгромити оцей хлів, перебити охорону і зникнути в лісі. Правда, через п'ять хвилин він замовк, сів у куток і, поклавши голову на руки, затих, закам'янів. Збагнув, гаряча голова, що його план — це фантазія, марення, і тому самому стало совісно перед нами. Його поривання спалахували й одразу згасали перед реальними обставинами, а він знову замикався, далі картався за свій прорахунок.

Я дивився на нього і думав, що людям такого характеру в полоні буде дуже тяжко. Мені не хотілося бути схожим на них. Однак Сергій Кравцов згодом, як кажуть обжився в цих умовах, його пристрасність і непримиренність поєдналися з мужністю, витримкою і розсудливістю. Та про це потім.

Ми прожили два-три дні в цьому селі, вже тут нам стало чути далеку артилерійську канонаду. Частіше вчувався гуркіт автомашин, посилилась охорона нашого сарая. Хтось висловив передбачення, що нас незабаром повезуть далі в тил, бо, мовляв, побоятися наскоку партизанів. Кажуть, що Мишко-сержант знає приблизно саме таку історію. Хтось із тих, що вміли перемовлятися з ним, підтвердили. Десь тут, у західних областях України, партизани напали на концтабір, перебили охорону й усіх полонених випустили на волю. Така чутка, донесена сюди Мишком, підбадьорила нас. Ми стали ще уважніше прислухатися до того, що відбувалося навколо.

Але події розвивалися не на нашу користь. Незабаром нас посадили на вантажні автомашини і повезли подалі від фронту. Схоже було — ми просто перебуваємо в обозі якоїсь армії, чи що, й нами ніби нема коли займатися. Нас тільки транспортують разом із тилами. Перетримували нас по колгоспних корівниках, конюшнях, у великих хатах. Днів ми не лічили, час вимірювали тільки їжею, яку нам усе-таки подавали приблизно в той самий час, та по тому, як заживали в кожного із нас рани.

Якось ми жили в хаті, з якої вигнали хазяїна. Їсти нам подавали через вікно. Довкола стояли вартові з собаками. Іноді ми бачили одних тільки прив'язаних собак. Вся наша увага була зосереджена на тому, що діялось навколо, і ми швидко примічали, хто і як нас охороняє. На третю, чи що, ніч до нас хтось постукав у двері. Всі ми пробудилися. Дивна річ: стукають, просять дозволу увійти! Обізвалися. Двері відчинились, і в сутінках об'явилася старенька жінка з дівчинкою. В руках у них глечик, хліб і ще вузлик. Наші гості запропонували все це нам, і ми, голодні, накинулися на їжу.

Другої ночі ці ж гості прийшли знову і, окрім харчів, принесли цілий жмут білих смужок, нарваних із простирадла. Старенька перев'язувала декому рани, а дівчинка сиділа, мовби налякане звірення, — тиха, покірна. Тільки очі її вражали своїм розумним блиском.

Коли жінка злагодилась іти, хтось із наших візьми та й поспитай:

— Як же ви проходите?

— Отак і проходимо,— відповіла вона й поклала руку на голівку дівчинці.

— Не боїтеся брати із собою онуку? Вона ж ще не пожила на світі.

— Без неї мені не обійтися. Вона в мене чародійка. Собак уміє заговорювати. Мовчать, коли вона йде, як приспані.

Ми всі дивилися на дівчинку, неначе й справді на якусь чудодійку. Нам би отакі чари...

3

Щодня ждали: ось-ось знову повезуть нас кудись далеко. Буде, мовляв, і для нас шлях на захід. Жартували: ми перші вступимо на німецьку землю, а може, й до самого Берліна. Поки наші товариші проб'ються до нього в наступі, ми, полонені, вже окупуємо його.

Ставлення до нас фашистів було не всім зрозуміле. Не одного воно з пантелику збило. Та й як не дивуватися? Солдати, які нас охороняли і супроводжували, дозволяли собі стусоннути полоненого межі плечі прикладом автомата, їжу подавали нам таку, як і своїм собакам, а офіцери на допитах, проваджених щодня, поводитися цілком пристойно, ввічливо, майже як з рівними собі. Чемно ставили запитання, акуратно записували наші відповіді. Нам самим іноді ставало смішно з того, як вони вірили вигадкам нашим.

Гітлерівські розвідники ніби й не пробували вдумуватися в те, що ми говорили,— певно, старалися з усіх сил переконати нас у своїй доброті. Але найдосвідченіші розпізнавали вовчі ікла, які коли-не-коли та показувались. Та чи інша фраза розкривала перед нами той маскаррад, в який есесівці гралися в ролі смиренських, тихих дядечок. Ми готувалися до значно гіршого.

Як і хто про це дізнався, тяжко собі уявити, але всі говорять, що нас відправлять на аеродром, у глибокий тил перевозитимуть літаком.

З вуст в уста передається шепотом: вбиваємо екіпаж, захоплюємо літак. Ці слова розуміємо з одного поруху губів. Таку втечу уже не раз обмірковували ночами. Роль кожного вивчено й визначено. План розробляли всі, а його душею був капітан Кравцов. У цей план вірили, як діти вірять у казку,— глибоко й наївно. Нікого не цікавило, чи він здійснимий і коли це може статися. Добре було, що план був. Ми жили ним, він зцементував нас воедино.

Висаджують на велику криту машину. Потім зігнали всіх

у куток — дихнути ніяк. Поряд вахтмани з автоматами, вівчарки.

Дивлячись на солдатів та їхні автомати, націлені просто в наш гурт, я подумав: у літаку за таких обставин усіх посічуть свинцем, як тільки-но котрийсь із нас зробить хоча б один крок до кабіни.

Машина рушила. Тіснота, спраглисть; у рот і в очі лізе пілюга, обливаємось потом. Притиснутий до мене, стоїть Мишко, тримає перед собою чорні руки. Від його струпа на обличчі, посипаного якимись жовтими ліками, нестерпно тхне. На гімнастерку тече гнояка — матерія її вже не вбирає. Очі Мишкові так і визирають зі щілин обпечених повік. Проте він сьогодні пожвавішав — сказали про наш задум, хоч на нього не поклали ніякого обов'язку.

Мишко силкується навіть посміхнутися.

Ось і аеродром. Залізобетонна смуга. «Месершміти», «фоке-вультфи», «юнкерси». Ревуть мотори. Не можна вигадати більших мук, як змусити бачити це і бути невільниким.

Машина спинилась біля транспортного літака. «Юнкерс-52». Ми відразу впізнали старого знайомого. Розстрілювали їх переважно на стоянках. У нього три мотори, череватий фюзеляж.

Висаджують нас по одному. Тут, на землі, майже всім накладають наручники. Залізні шипи втинаються в тіло — руками не поворухнеш.

Наш план розвалюється, мовби дитяча пірамідка. Поглядами, знаками і словами Кравцов передурочає обов'язки одних іншим. Тепер більше надії на тих, у кого обгоріли руки.

В літаку солдат наказує всім лягти ниць; потім дає нам стусани, лає. Перекладач тлумачить: якщо під час польоту хто-небудь підведе голову, його буде застрелено.

Тепер ми віримо в історію з бунтом полонених у небі. Есесівці нескоро забудуть про наших безіменних товаришів.

Здрігається важке тіло «юнкерса». Залізна підлога ріже мені в обличчя, в бік мулить чобіт солдата, який стоїть з автоматом в руках. Ще чотири автомати владують над нами.

«Юнкерс-52» приземлився поблизу великого міста. Хтось вигукнув:

— Варшава!

Вантажна автомашина вже чекає на нас, ось вона везе по бурому полю, повз акуратні особняки, руїни, виїздить на чисті вулиці. Зелені дерева, повиті плющем веранди, квітники за огорожами й знову повалені стіни, покруч заліза.

Руїни якісь задавлені. Переконаємось: так, це Варшава.

Привезли нас до будинків, розташованих посеред розкішного саду. Алеї, декоративні кущі, яблуні, повить дикого винограду на похмурих стінах якихось казарм. Чистота, впроядкованість, газони — як у санаторії.

У просторій залі рядами на підлозі тюфяки. Невже для нас?

Тільки розмістилися — покликали на обід. Саме покликали, а не погнали. В ідальні столи заслано скатертинами, на столах — хліб, страви, чарки і пляшки з горілкою. Куди ми потрапили? За кого нас приймають? Озираємось, знизуємо плечима — ніхто пояснити не може. Одразу по тому поспішаємо — добряче попоїсти.

На вечерю дали галети і чай.

Уночі дехто з наших виходив з будинку. Повернувшись, передав шепотом: біля дверей ніякої охорони. Вранці всі загули, загомоніли. Почали групуватися для втечі. Капітан Кравцов зібрав навколо себе найсміливіших. План у нього простий: зараз треба вивчити огорожу, вночі тихо вийти і тікати садом.

Вдень у казармах появився німецький генерал, в новому мундирі, при орденах. Чинно, мов у своєму полку пройшов поміж матрацами, оглядаючи нас, потім зібрав біля себе офіцерів і почав кричати на них. Перекладач старанно перекладав його слова. Генерал обурювався з того, що нас, офіцерів російської армії, поклали на долівці. «Хто дозволив принижувати гідність таких воїнів? Чому деякі військовополонені без нагород?»

За цією «проробкою» в казармі все закипіло: вносили нові ліжка, постелі, квіти навіть. Усе розставлено попід стінами, середина вільна, мовби для танців. Нам наказали поцепити бойові відзнаки, в кого вони були.

Коли комедію було розіграно до кінця, тоді на сцену вийшли агітатори. Вони через перекладачів доводили нам, що Німеччина ще дуже сильна і головна її сила в Гітлері, який підготував небачену досі страшну зброю. Ця зброя, твердили нам, буде вжита в певний час, і вона зробить рішучий злам на фронтах війни. Перемога, отже, буде за Німеччиною, і нам, полоненим, не треба опиратися; навпаки — слід перейти на бік гітлерівської армії і чим швидше, тим краще, бо потім буде пізно.

Після промови есесівця на його місце вийшов і один з наших, представився: льотчик такої-то дивізії, такого полку, розповів, де й коли потрапив до полону, і почав розхвалю-

вати гітлерівську армію. «Вона переможе. А тому переходьте до власовських загонів, у яких є на озброєнні і танки, і авіація...»

Хтось із наших не витримав, кинув:

— Запроданець! Злазь!

Інші підхопили ці слова, залементували, замахали кулаками, і зчинився такий гармидер, що агітатори одразу десь зникли, а до зали вбігло багато солдатів з автоматами.

Уночі передали один одному: Кравцов і кілька товаришів — пішли. Попрощалися й пішли. Якщо через якийсь час не повернуться, значить, можна виходити й іншим.

Ніхто не спить. Принишкли. Ждемо.

Раптом загавкали вівчарки. Вдень їх ніхто не бачив. Собаки люто рвали когось. Невже вони були десь замасковані? Їхній гвалт наближався. Зачулися й крики людей. Ми кинулися до вікон. У місячному світлі побачили: біжать люди, а їх люто рвуть собаки.

Вбігли Кравцов, Вандишев, ще кілька. Закривавлені, одяг пошматований. Тривога! Замоталися охоронники. Засвітили світло. Вскочили до нас офіцери, а понівечені собаками лежать, підпливають кров'ю.

Маскарад закінчився. Офіцери взяли до рук нагаї, запанувала брудна лайка, погрози. Нас вишикували, перелічили й нагаями розігнали по своїх місцях. Покаліченим не подали ніякої допомоги. Погасло світло.

Для чого нас привезли до Варшави? З якою метою наставляли на столах їжу? Невже вони сподівалися на успіх свого плану? Ніхто з нашої групи не продався, ми всі прийняли належну вірним синам Батьківщини долю. Ми віримо в перемогу нашої армії. Перемога наздожене нас далеко від рідної землі. Але коли? Коли?

Знову пільма, важка, мов камінь, пільма налягла на груди і не дає дихати.

4

Ти, Михайле, тієї ночі вдивлявся в пільму, в свою долю, й тобі десь там, за невідомістю, зажеврїла надія на втечу. Ти мав крила — крила нескореності, поривання, крила мрії й крила вміння, ти розраховував на них і на товаришів. І хотілося тобі розгледіти в пільмі свій шлях, згадати його, побачити те, що буде.

У тихих, мальовничих закутках, серед лісів, поблизу славних великих міст, саме там, де в свій час любили прогулянки відомі німецькі композитори, письменники, художни-

ки, якраз там, де краєвиди, спів пташок, ніжний квіт породжували в душах відчуття краси, викликали високі емоції, там для тебе, Михайле, було збудовано за стандартними проєктами концентраційні табори: стаціонарні — шталаги, пересильні — дулаги. Ще до початку війни на кожний такий табір було призначено начальників, комендантів, охоронні загопи, кожному табору було надане обладнання для допитів і тортур. Майбутнім же невільникам було пошито вбрання, форму. Колір одягу навіть було визначено відповідними параграфами. «Взуття, як правило, дерев'яне, що ж до білизни, то росіяни навряд чи звикли носити її і вона їм просто зайва». Параграф про харчування констатує: «Постачання харчами військовополонених є непотрібною гуманністю».

Певні міністерства й управління фашистського уряду запланували й відповідно обладнали вагони для перевезень полонених і невільників, карцери для непокірних, печі для спалювання тіл. Були наперед огорожені дротами заводи, кар'єри, цехи, де працюватимуть раби.

Ти, Михайле, мав просуватися на Захід по второваній, усіяній кістками наших людей дорозі. Улітку 1943 року фюрер наказав: «Усіх військовополонених, захоплених на Сході, необхідно передати в табори військового відомства, а звідти — споживачам робочої сили». Отже, на тобі, Михайле, вже були зосереджені погляди отих у чорній уніформі, з нарукавними пов'язками з червоної матерії, де в білому колі вимальовувалася чорна свастика. Це — промисловці, підприємці, великі землевласники. Вони знали шлях до таборів і з'являлись туди, як колись рабовласники приїздили з туго набитими кошельми на ринок невільників. Твоя сила, Михайле, потрібна рейху, і він висмокче її з твого тіла і потім спалить тебе в печі, а попіл продасть бауерам для вдобрення пісної землі.

Щоб ти, Михайле, став нічим, щоб погас твій мозок, вмерла твоя воля, щоб у тобі, людині, вбити людину, а твоїми інстинктами керував лише шлунок, для цього теж були параграфи, було видумано систему. «Керівник заводу бере на себе всі соціальні завдання, які досі виконувались компартією, профспілкою та іншими об'єднаннями, що існували на заводі». Сказано досить пристойно. Ти, Михайле, пізнаєш, які «соціальні завдання» виконуватимуть керівники кар'єрів, робочих команд, бригад. Твоє мислення буде названо «ворожими хитрощами», які потрібно «нещадно викорінювати». Коли ж ти виснажишся, мов скіпка, тоді діятиме інший параграф: «Через свою непрацездатність військовополонені є значним баластом...»

Ось що було уготовано тобі, Михайле, що таїла п'їтьма Заходу, в яку ти вдвлявся тієї ночі. І найстрашніші ж усетаки — холод очей, пустота душ, жорстока порожнеча сердець, з якими ти зустрїнешся на землі ворога. Ти для них — вахтманів, комендантів, рейхсміністрів, фюрера, майже для всіх тих, хто проектував табори, хто будував, хто охоронятиме їх, ти — людина, був не людиною, а твариною. Так назвавши тебе, в собі вони цим підтримували ненависть, звїрчу лють до цілого народу, до всього світу.

На світанку наша казарма, така прибрана і впорядкована, перетворилась на справжнє пекло. Сюди вдерся цілий наряд есесівців, яких ми вчора не бачили, гвалтом і побоями вони підняли за кілька хвилин усіх з постелі й наказали виходити на подвір'я. Поранені, обпечені люди не могли швидко пересуватися, я зі своєю набряклою ногою взагалі не здатний був ходити, але для солдатів це було ніщо.

Вони били мене і били всіх, били куди і як попало. Били мене за те, що я не можу йти, били Вандишева, Кравцова за те, що вони переносили мене.

Так скінчились загравання. Нас провадили через притихле ранкове місто на вокзал. Тут позачиняли до вагона, й поїзд потяг у невідомому напрямку.

У вагоні присісти ніде, можна тільки, збившись до купи, стояти. Опирайся на когось, а хтось обіпреться на тебе. Поїзд довго їде без зупинок. Їде увесь день і всю ніч. Стогін, благання — води. Немає ні води, ні їжі. Колеса стукотять і стукотять. Ніщо не йде на думку, немає бажання ні слухати, ні розказувати, кожен увесь у собі, розмовляє з самим собою. Куди везуть? Коли висадять? Чи дадуть щось поїсти? Ти увесь у чужій волі, залежиш тільки від неї, тебе як людини — з твоїми болями, бажаннями, потребами — немає. І всі ми зараз просто вантаж, малі частки якоїсь маси, котру спішно чомусь перевозять десь далеко в тил.

Нарешті поїзд став. Відсунуто двері — свіже повітря забило дихання.

— Лодзь, Лодзь! — вигукують товариші, побачивши напис на будинку вокзалу.

Лодзь. Значить, недалеко й Німеччина. Придивляємось, оглядаємось, шукаємо бодай чогось маленького, що співчувало б нам чи дбало про нас. Але процедуру поводження з полоненими відпрацьовано до найдрїбніших деталей: нас вигнали з вагона, оточили вівчарками й повели глухими закутками за місто.

Чути — гудуть літаки. Невже знову на аеродром? Сергій Кравцов — озирається, шукає наших поглядів. Може, тепер

нам удасться здійснити свій план? Та ми проминаємо аеродром. Шлях веде кудись далі.

Ось наша доля — табір! Такий самий, як ми бачили в газетах, на екрані кінохроніки. Ворота. Колючий дріт густою сіткою оббігає ціле селище. За дротом довгі бараки темно-зеленого кольору. Над усім — будки, в яких стоять озброєні охоронники. Тепер з двох одне: або зрада, або ось таке житло. Та, певне, ліпше у своїх ворогів заслужити концтабір, ніж м'які перини й солодкі наїдки. Така думка відклалась ще і ще раз і наповнювала душу почуттям ненависті й рішучості.

Відчинилися ворота. Тільки передні вступили за них, чуємо: «Взяти праворуч!» Завернули. «Спій!» Спинились. Повз нас проходить інша колона, яку мають провести першою. Наші! Всі наші! Теж авіатори. Все ще у своїх військових чоботях, у гімнастерках, на яких видно сліди від погонів і орденів. Але які виснажені! Боже, та це ж живі мерці, скелети, не люди — тіні від людей. Як же вони тримаються на ногах? Звідки їх женуть? Бачимо, у декого в руках лопати: працювали. Де ж у них сили до праці?

Сумно. Страшно. В душі закипає гнів. Ми стоїмо закам'яніло. А колона йде і йде. Той, хто зовсім близько до нас, шепоче: «Тримайтесь, браточки. Ховайте ордени!»

Наша колона просунулась трохи далі й знову стала. На майдані, через який нам належало пройти, якраз почали роздавати їжу. Табірники вирядились довгою чергою, по одному: у кожного в руках то казанок, то миска, то якась бляшанка. Над великим котлом стоїть кухар і черпаком наливає кожному до посудини.

Я стою зовсім близько від місця роздачі їжі, бачу обличчя кожного, бачу, як люди бережно приймають якусь рідину в миски, у бляшанки, як дрижать над нею, а відійшовши трохи вбік, вмить випивають. Додивляюсь до тієї страви — щось каламутне, буре і тхне від нього помийною ямою. «Ніколи такого не їстиму!» — даю собі клятву й одводжу погляд від цієї принизливої і сумної процедури «обіду». Раптом чую якийсь крик. Хтось із полонених вимагав, щоб йому долив до миски, бо, мовляв, мало дуже набрав. Кухар відводить черпак і з усього розмаху б'є ним по голові того, хто вимагав. «Зупа» полилась з миски на землю, полонений падає, проте його швидко підводять товариші, й він знову простягає кухареві свою порожню миску. Той уже легкими ударами відганяє полоненого.

Чому стоїмо? Чого чекаємо? Може, затримали навмисне, щоб ми наочно побачили, яке життя чекає нас надалі? І прав-

да, кожний із нас, зіткнувшись із табором, з його порядками, їжею, виглядом людей, бараків, запитував: «Невже отак і нам доведеться?» І кожний по-своєму внутрішньо готував себе до найтяжчого.

5

Мене, Вандишева і сержанта Мишка поклали в лазарет, який містився у відокремленій частині барака.

Мені вказали на другий поверх нар, я почав упорядковувати постіль. Внизу, на першому поверсі, лежав якийсь чоловік, уткнувшись обличчям у матрац. Почувши, що біля нього хтось вовтузиться, чоловік повернув до мене обличчя. Я поглянув і ледве не скрикнув. Цю людину я знав. Хто вона, я ще не згадав, але десь бачив її і не один раз — це напевно. Він теж дивився жадібно на мене.

— Пацула! Іван? — не стримався я.

Пацула, якого нелегко було й упізнати, худий, сірий з обличчя, тільки очі такі знайомі, добрі, підвівся, і ми потиснули один одному руки.

За нами, десь далеко, стояло зовсім інше життя, дороге і рідне, яке в цю мить озвалося спогадами і стискало, щемило серце.

Коротка, завуальована розмова, в якій нічого не говорить відкрито, знову зробила нас друзями. Ми не розпитували один в одного, як саме потрапили до полону. Обом було ясно, якщо ми вже тут, то, значить, не могли нічого зробити, щоби сюди не потрапити. Іван пропонує мені нижнє місце, бо він бачить мою напухлу ногу, і це все, на що він здатен поки що в своєму піклуванні про мене. Я спочатку було відмовився від його «жертви», бо на вигляд Іван був слабкішим за мене, та й у нього щось не гаразд було з рукою.

— Я буду лазити нагору, — відповів йому. — В тебе он своє риштування.

— Не турбуйся. Я цією рукою будь-якого фашиста здавлю, — наполог на своєму Пацула, хитро підморгнувши. — Це мені лікар такі «хвороби» забезпечує.

Довелося погодитися з пропозицією друга. Настрій у мене одразу поліпшився. По-перше, я зустрів знайомого льотчика, значить, крім земляка Вандишева, буде ще один надійний товариш, який у тяжку хвилину підставить своє плече й поділиться крихіткою, так само, як розділю і я з ним, коли буде потрібно. По-друге, мені не треба здиратися нагору і травмувати рану, значить, вона швидше заживе, я буду міцнішим...

У першу ніч старожили табору посвятили нас у секрети свого життя, у таємниці їхніх думок і намірів. Охорони в лазареті не було, і ми напівшепотом могли говорити про все.

Іван говорив запально, хижо мигаючи білками очей. Голос у нього молодий, сильний, і йому нелегко вдавалося стихуватись.

— Бачили мою руку? — раптом запитує всіх.

— Бачили,— відповідає кілька голосів.

— Нічого ви не бачили. У мене ціле вим'я під пахвою. Німець як подивиться, так і відсахнеться. Фріци обминають мене, жахаються, як заразного. А по суті моя пухлина — це ніщо. Сіллю натру щоранку, і все. Попечет трохи, і будь здоров. Я цілий день вільний і можу чортзна-що накоїти за такий день. Аби тільки у нас був план певних дій.

— Ми ж підкоп...

— Тс-с, хто тебе за язик тягне? Сам знаю, що і коли сказати. У нас є дуже хороший лікар, з наших, Воробйов на прізвище. Це він мені порадив таку «хворобу». Може, і ще комусь?.. Та про це потім. Ви, новачки, першим ділом зберіть свої орденочки й закопайте десь їх сьогодні ж уночі. Взавтра їх витрусять у вас, і потраплять вони Гофбаничу, в сундук до цього Гобсека. Для вас вони дорогі нагороди, а для нього цінний метал у колекції. Так, тепер про що ж? Ага, ми були прокопали ходок з убіральної лазарету з-під підлоги. Майже дійшли до дроту. Землю в кишенях вивисили і розсипали, в мішечках зберігали, як зерно на розвід, коли ніяк було викинути. Ми було стали мудрими кротоми. Напоумив полковник Ісупов, який керував нами й підтримував зв'язок з партизанами. Вони кинули одного разу нам з грудочкою глини записку: «Визволимо вас. Партизани». Тепер немає Ісупова.

— Так, товариш Ісупов...— хтось тяжко зітхнув на верхніх нарах.— Мабуть, уже спалили його. Поплатився за нашу кротячу нору життям.

— За відвагу, а не за нору,— відповів Пацула.— Та поки з нами Воробйов!..

— Тихіше,— перепиняє хтось крикуна — У нас є Шульженко. Кажуть, він брат Клавдії. Такі концерти виконує, що заслухаєшся.

Так, наш табір розташовано недалеко від аеродрому, і все те, що сказали наші нові товариші, зімкнулося з планами й думами, які ми пережили і в яких зневірилися. Але та обставина, що нас так багато, що всі уважно, з душею слухають, переконує — справжня організація опору, що існує тут, все

детально обмірковує. Починаєш вірити в успіх справді колективної, продуманої втечі.

Мене зацікавив лікар Воробйов. Я знав одного Воробйова, теж лікаря, який служив у нашому санітарному авіаційному загоні з літаків У-2. З ним, здається, і приключилась якась пригода, після якої не повернувся до загону. Чи приземлялися біля села, де були вороги, чи з літаком щось трапилось. Не можу точно згадати. Я запитав, де Воробйов зараз. Мені відповідали навперербій.

— О, з ним, брат, комендант носить, як з професором. Навіть на аеродром відпускає з табору.

— Хірург!

— Голова і золоті руки!

«Навіть на аеродром... он як!..»

Десь надвечір повернувся Воробйов. У ньому я впізнав нашого лікаря-майора. Я не раз бачив його на нашому аеродромі, бувало, що й сам возив його на літаку до тяжкопоранених на передній край. Він і тут ходив у своєму військовому вбранні, з німецькою сумкою лікаря, мав досить пристойний, як для табірника, вигляд. Коли Воробйов, оглядаючи новоприбулих хворих, покладених до його лазарету, дійшов до мене, я подивився йому в очі.

— Товаришу майор медичної служби...

— О, ще один однополчанин?!

— Так точно! Старший лейтенант...

— Цього тут не треба. Мені сказали вже. Дев'ять? Нога? Руки?

— Об кіль ударився. Важко таку тягати.

— Підлікуємо. Будеш стрибати.

— Якби поскоріше, товаришу...

— Буде й «скоріше». Давно сталося з тобою?..

— Під Львовом.

— Ти, бачу, ордени носиш, як на параді.

— Так літали майже всі.

— Самовпевненість?

— Можливо. А ви теж, здається, десь над Україною збилися з курсу? Про це довго говорили в загоні. Потім забули.

Воробйов подивився на мене вологими, сумними очима:

— Забули?

— Не вас, товаришу май... От ніяк не звикну. Забули про цей епізод. Нові події наростали...

— Вас збили на винищувачі? По нагородах бачу.

— Винищувач на «кукурузнику» довго не всидить.

Воробйов промив рану, приклав мазі, перев'язав. Стало

легше, світліше на душі — від розмови, від дотику уважних, ласкавих рук, від тугенького бинтування.

Лікар не прощався з хворими — він жив поряд з нашим лазаретом. Коли він пішов, розмова про нього спалахнула як полум'я. Кожний хвалив його за чуйність і вірність, за вміння обходитись з есесівцями і навіть тримати їх до певної міри залежними. Потім думками перелинули в полки. І знову незабутнє минуле прийшло до мене, до моїх дощатих, грубих нарів, схожих на корито для худоби. Прийшло, щоб гнати-бороти темряву, густу й нудотну темряву неволі.

6

Кажуть, що свій шлях по життю людина здійснює циклічно. Спіраль чи коло — байдуже; графічне зображення не передає складностей змін, хоча вони й справді приводять людину до повторень пройденого. Повторень?

Ні, це неточно сказано, бо життя неповторне. Воно може протікати в тих самих берегах, де колись уже протікало, але за змістом воно буде зовсім іншим.

Скільки ти, Михайле, накреслив кіл по нашій землі? Багато. Фронтowa доля не раз приводила тебе до того аеродрому, з якого раніше вихоплювала, як з вогню, або виносила на руках поранимим. Обставини не раз приводили тебе у знайомі місця немов навмисне: щоби показати тобі, яким ти був тут рік-два тому. Щоби побачив своїх товаришів уже іншими очима, або ж — навік здружити з вірним супутником.

У біографії Михайла вписано коло, про яке маємо тут згадати неодмінно. Коли б про нього написати окремо, то була б сумна повість про найтяжчі місяці першого року війни. Переповнені палати шпиталю, сморід брудних бинтів, задушливі вагони, кіптява і безсоння довгих доріг, безперервні нарікання, марення і конання, смерть і воскресіння...

Лебедин, Харків, Ростов, Сталінград, Саратов, Казань, Торбеєво... І знову аеродроми Підмосков'я, покинуті восени со-рок першого.

Ті самі аеродроми, але ти, Михайле, був уже не тим. Потужний розбіг літака-винищувача, його енергійні розвороти і круті віражі, важкі «гірки» й глибоке піке — все було вже не для тебе. На комісії хірурги мацали пальцями місце, де зрослася кістка, протяжно вимовляли багатозначне «те-ек» і хмурили брови.

— На У-2.

- Я почуваю себе прекрасно, я...
- В тихохідну авіацію.
- Я можу хоч сто разів присісти і встати!
- Ви, лейтенанте, вільний!

Він займався боксом, молода сила в його міцних м'язах буяла, вона, зазнавши єднання зі швидкими крилами, поривалася до них. Невже доведеться повертатися до У-2, до запуску мотора з прокручуванням гвинта руками? До бовтанки на повітряних ямах? Ти, Михайле, будемо відвертими, побоюався польотів на У-2. Небесний тихохід був просто живою мішенню для ворожих винищувачів. На борту ніякісної зброї для самозахисту.

Але наказ є наказ. Полк для близького нічного бомбардування. Фанерний У-2. Над переднім ворожим краєм під обстрілом кулеметів, гвинтівок, автоматів і навіть пістолетів, скидання невеличких бомб за борт просто руками.

Ну що ж, справжній боєць найнеприємніший наказ має сприймати з добрим гумором і розсудливим оптимізмом, бо ж завше виходить із того, що могло б стати навіть значно гіршим. Для Михайла це означало: піхота! За такого зіставлення польоти й на легкому «бомбардувальнику», швидкість якого не перевищувала 150 кілометрів на годину, для авіатора були щастям.

У тому полку нічного бомбардування Михайло здибав майже всіх, подібних до себе, колишніх винищувачів, штурмовиків. Вони знову починали свій шлях спочатку. Їхній бойовий бурхливий досвід вдирався в тихе гурчання мотора й робив його потужнішим, а саме використання малого літака — ефективнішим, дошкульнішим для ворога.

Ржевські поля й ліси тоді було зрито свіжими окопами, воронками. Коли їх окутувала ніч, з прифронтових аеродромів піднімалися легкі бомбардувальники, летіли крізь пільму і негодю. Їм треба було розшукувати ворожі гніздища й сипати смертю. У-2 ходили спершу один за одним — ключем. Їх часто хапали в свої лабеті липкі промені прожекторів, хапали, щоб не випустити, доки «ерлікони» не розстріляють. Проте бувальці прихитрилися. Летіли вдвох, — один вище, другий по низу, і тільки засвічувався ворожий прожектор, низовик бив по ньому чим попало, і той гаснув назавжди. Тоді на ворожі позиції безперешкодно падали наші бомби.

У такі ночі, прошиті трасами й роздерті вибухами, в ночі вкрадливих і небезпечних польотів, у ночі вітрів і заметілей, безсоння і щастя бойових удач, Михайло Девятаєв спізнався з Іваном Пацулою.

Хто і коли міг провидіти, що в майбутньому настане між цими двома льотчиками?

Іван Пацула ненадовго затримався у «нічників» — перейшов у штурмову авіацію. Дев'ятаєва перевели до іншого загону. Тепер він возив не бомби. До фронту, до польових госпіталів на крилах У-2 доставляв донорську кров, а звідти брав тяжкопоранених. Денні маршрути були ще небезпечніші. І немислимо довгі, просто безконечні, як простори нашої землі. Дев'ятаєв сідав перепочити і зарядитись паливом на кількох аеродромах, де стояли різні частини. За один день він зустрічався і з штурмовиком Пацулою, і з своїми товаришами по рідному полку. Веселого мордвина Михайла знали аеродроми, тилові й прифронтові, як мешканці усіх дворів знають хорошого листоношу. В цих тривалих рейсах Михайло побачиться і з Володимиром Бобровим і розповість йому про своє невтіхаюче бажання пересісти на винишувача, і давній друг допоможе йому перейти в його, майора Боброва, полк, і тоді замкнеться ще одно коло дружби. У санітарному загоні Михайло почує історію лікаря Воробйова, який полетить разом зі своїм командиром обирати площадку для літаків і приземлиться біля села, тільки вчора визволеного від фашистів. Вони, ці двоє, вимкнули мотори й пішли до тієї хати, щоб ніколи вже не повернутися до свого вірного і доброго літака: село минулої ночі знову перейшло в руки окупантів.

Півтора року служби в тихохідній авіації! Скільки побажано, пережито...

На Україні передвесіння, та й сама зима кутається густими туманами. Вони залягають товстим незрушним шаром на чималих просторах, і не пробитися крізь них ніяким літаком. А коли треба поспішати на врятування людини? Тоді, звичайно, спробують дістатися до пораненого на небесному всюдиході. І поведе його такий пілот, який вірить у себе і вміє ризикувати. Наказувати летіти в тумані ніхто й ніколи не має права.

У Михайла був такий пам'ятний політ. Тричі вилітали літаки У-2 з аеродрому, щоб розшукати село поблизу Кривого Рога, в якому конав тяжко поранений генерал. Генерала треба було перевезти до Москви. Тільки там йому могли подати необхідну допомогу.

Три літаки не досягли своєї мети — вони або поверталися, не знайшовши поміченого на карті села, або розбивалися під час невдалої посадки на розкислий ґрунт. Після цього відбувалось усе так, як у давній казці.

— Хто полетить четвертим? — спитав командир.

— Я, — обізвався креме́зний у своєму, ще теплому, комбінезоні Михайло.

— Дайте йому добре попоїсти і смачно попити, — наказав командир.

Михайло поїв, попив. Потім, кілька разів обійшовши довкола свого літака, піднявся до кабіни.

На другому кінці аеродрому його вже поглинув ранковий туман.

Для його товаришів найважчим було розшукати заховане під туманами село. Михайло точно знизився над заданим селом і розпізнав його, звіряючи місцевість з картою. Він приземлився на конюшину. Але саме з цього моменту і почався подвиг льотчика за врятування життя людини. Генерала, виявляється, в цьому селі вже не було, його кілька годин тому відправили до Москви поїздом.

Що робити? Поранений кілька діб трясиметься у вагоні, і над ним сидітиме медична сестра, щогодини ждучи найгіршого. Як же бути льотчикові — змиритися з продиктованим ходом подій чи, може, піти їм наперекір? Нав'язати свою волю?

Михайло знову в польоті. Він знає, що в цих прифронтових краях пасажирські поїзди ходять не так часто. Він наздожене той, що вирушив звідси недавно, і спробує спинити його на перегоні. А чому на перегоні? Тому, що на станції він не сяде біля самої колії, як можна це зробити серед степу.

Літак линув над самим поїздом, знизившись так, що ледве не торкався колесами шасі вагонів. Пасажири і особливо машиніст не могли збагнути, чого хоче від них «кукурузник». А він справді хотів щось сказати. Літак випередив поїзд, приземлився, і пілот збіг на залізничне полотно. Подавав сигнали «Стій!», навіть погрожував лягти на рейки. Але поїзд мчав просто на нього. Так, важко порозумітися пілотові й машиністові. У-2 ще раз наздогнав і знову сів біля залізниці. І знову людина з'явилась на шпалах, підносила вгору свої руки, благала ними, несамовито сварилася в простір.

І паровоз дав гудок, сповістив, що гальмує, і став перед льотчиком із шоломом у руках, упрілим, заболоченим по груди, охриплим, простоволосим.

Поранений ніколи не сподівався на таке переселення: серед степу його зняли з вагона, перенесли до літака і далі його помчали крила.

Приземлялися в Харкові, щоб доглянути пораненого і залити бензобаки пальним. Звідси повідомили в Москву, щоб зустріли на аеродромі. Ще сідали в Тулі. І ось — столиця!

Генерал лежав на носилках блідий, наче назавжди замовклий. Коли його взяли, щоби понести від літака, він несподівано попросив покликати льотчика. Михайло був тут. Генерал сказав, щоби з його кобури вийняли пістолет.

— Візьми, лейтенанте, на згадку. Я пам'ятатиму тебе, доки житиму. Запишіть мені прізвище льотчика і номер його полку.

Девятаєв прийняв дарунок і допоміг перенести генерала до машини.

За два дні він повернувся до свого полку, який стояв у подніпровському селі на Черкащині. В полку вже одержали наказ штабу фронту про нагородження Девятаєва другим орденом Бойового Червоного Прапора.

Цей новенький золотистий орден Михайло перед польотами не знімав зі своєї гімнастерки. Цей орден був з ним і в полоні.

7

Першої ж ночі мого життя в таборі я відчепив ордени від гімнастерки і запхнув їх під бинт. Вони нагадували мені про давні польоти, єднали з рідним полком, усією Батьківщиною.

Серед ночі мене розбудив Кравцов.

— Давай. Піду.

Я подав йому свої ордени. Кравцов загорнув їх разом зі своїми у ганчірку і, ступаючи навшпиньки, вийшов.

За кілька хвилин він повернувся.

— Закопав? — спитав я.

— Закопав.

— Хто з нас залишиться живий, той повинен відкопати.

— Так. Хто залишиться живий.

Рано-вранці завилала сирена. Здійнялась тупотнява, метушня. Люди швидко, збентежено натикаючись один на одного, штовхаючись, біжать до туалету, сьак-так умиваються і — на перевірку. Ми стежимо за цією штовханиною з вікна лазарету. Нам не треба виходити на апельплац, до нас, як сказали товариші, прийде сам помічник начальника табору Гофбанич і всіх особисто перевірить тут. З кожного блоку-барака і з ревіру відомості про кількість ув'язнених мають за кілька хвилин дійти до рапорт-фюрера, а той уже доповість про наявних живих і мертвих начальників. При цьому керівництву табору важливо лиш, щоби цифри співпали із загальною кількістю полонених, які перебувають у таборі, а за тих, що померли, і за вбитих ніхто не відповідає.

Ми, новачки, вже знаємо про ці принципи нашого тутешнього існування і тому дуже хвилюємося перед першою повіркою, зустріччю з Гофбаничем, якого тут усі називають Геббельсом. Це прізвисько прилипло до нього, мабуть, через те, що Гофбанич заступник начальника табору по пропаганді. Ми перед ним відповідаємо і за того портрета фюрера, який висить на стіні в кімнаті і над яким ми вчора зле познущалися. Певно, саме ця обставина так ускладнила наше перше побачення з місцевим Геббельсом. Портретові Гітлера ми викололи очі, підмалювали вуса й роги. Нащо ми це зробили, ніхто пояснити не може, але вчинили це всі разом. Хто подав ідею — вже й не так істотно, важливо, що кожен брав олівця й домальовував так, як йому підказували талант, фантазія й особиста ненависть. І ось отаке чудисько висить тепер над нами, мов кара, а ми чекаємо її. Ніхто не дорікає ініціаторові, ніхто не розкаюється у «злочині». Ми, патхнені розмовою, дружбою, почувшись на силі, знайшли спосіб засвідчити свою згуртованість і свою люту ненависть до фашистів. Очікуючи грози, ми вже готові були прийняти її як щось належне і зовсім не страшне.

— Іди! Шикуйся!

Високий підстаркуватий і худий есесівець в уніформі, з довгим конячим обличчям, яке закінчувалося внизу широкими важкими щелепами, проходить повз наш ряд, тикає кожному в груди колючим пальцем:

— Айн, цвай, драй...

Гофбаничу досить трішки підвести очі, й він побачив би, що висить над ним, який вигляд має його любий фюрер. Мабуть, він вловлює зміни в нашій поведінці. Він затримує свій погляд на кожному обличчі, але ще не може здогадатись, що відбулося. І раптом застигає, кам'яніє. Ми зареготали, потім заніміли, закам'яніли, так само, як і він.

— Доннерветтер! — У Гофбанича затряслися руки, лихоманково заходили щелепи.

Він став нас клясти й допитуватися через перекладача, хто це вчинив, та збагнув, що треба негайно зняти портрет. Сам став на стільця, зірвав портрет з гвіздка. Потім видер малюнок з рамки і, зіжмакавши його, запхав до кишені мундира. Певно, не в його, Гофбанича, інтересах показувати таку марюку ще комусь. Він кілька разів сердито промарширував перед нашою невеличкою шеренгою, того вдарив порожньою рамкою по обличчю, того в груди, наказав стояти «струнко» і подався геть.

Якийсь час ми стояли, потім, натомившись, дехто присів, дехто поліз на нари. Про нас, видно, Гофбанич забув.

Згодом прийшло кілька солдатів і почали трусити новаків — шукати ордени, гроші. Нічого не знайшовши, пішли далі.

Невдовзі прийшов і Гофбанич. Він сам став на табуретку, почепив на старе місце новенький портрет Гітлера, погримав на нас і пішов.

Пацула порадив прибрати й цього портрета.

— А куди ж ми його? — поспитав я в Івана.

— Куди? Раму потрощимо і викинемо у вбиральню, а з паперу зробимо карти.

Кравцов ураз смикнув портрет, видер папір, на друзки розтовк раму. Пацула вийняв ніжик і почав різати портрет на дрібні прямокутнички. Робив це акуратно, спокійно й красиво, як щось звичайне і корисне. Я проймвся мужністю, незалежністю Івана. Думав: з таким можна здійснити найсмівливіший план.

Принесли сніданок — трохи буренької рідини-кави, хлібину, яку нам треба самим поділити порівну між усіма на цілий день. Почалася процедура ділення хлібини, процедура, в якій повинна бути проявлена непогіршима, чиста і повна чесність того, кому випало тримати в руках цілу хлібину.

Ось він, шматочок хліба, ось вона, тепла рідина, від яких залежить життя кожного із нас. Хліб розсипається в роті, смаку ніякого, кава тхне брудним посудом, але це помічаєш тільки на якусь мить. Хочеться їсти, шлунок вимагає їжі, кричить, кожна клітина тіла просить поживи, і, мабуть, через це тремтиш перед їжею. Не згадуєш того, що колись їв, нічого не спливає в пам'яті з того, як ти колись, зовсім недавно, жив і чим харчувався. Перебуваєш у повній залежності від тих, хто кидає тобі, як собаці, дорогі крихти хліба-ерзацу, краплі солоденької рідини, бо й цього вже ніде ні грама більше не роздобудеш.

Я бачу, як жадібно поглинають свої порції мої колеги-в'язні, яких раніше зачинили в цьому таборі, стежу за Іваном. Скільки обережності виявляє він, аби нічого не впусти-ти, не розлити, скільки благоговіння перед цим хлібом, схожим на грудку сухої рудої глини! Стає страшно! Невже і я незабаром буду таким? Невже пожиратиму оту «зупу», від якої тхне сирою розпареною ріпою, і так само буду худий, як і вони, вилизуватиму посудину до сухого, облизувати пальці, на які бризнуло кавою?

Як це важко побачити себе, впізнати себе в іншому, яким ти будеш у цьому світі страждань і принижень.

Трохи підкріпилися — думки прояснилися. Хтось узявся латати своє обмундирування.

Заговорили про втечу. Пацула радить:

— Якщо думаємо щось робити, то треба робити негайно.

— Негайно? Що це значить? — різко встає Кравцов.— Треба підкопуватися і то — сьогодні! Від бурди цієї похлянемо, а невдовзі виздыхаємо тут, як собаки. Зараз же копати!

Увечері грали в карти, зроблені з портрета Гітлера. А вранці Гофбанич, увійшовши до ревіру, відразу поглянув на стіну. Вона була гола. Не лічив нас, а хапав кожного за петельки й кричав в обличчя, прискаючи слиною:

— Де портрет?!

Ми змовилися говорити водне: хтось прийшов і забрав. Почувши від усіх таку відповідь, есесівець і справді повірив, що це так. Він навіть розгубився. Може, через те, що сам десь зняв портрет в іншому бараці. Ніби щось спогадавши, Гофбанич швидко подався од нас і незабаром привів якогось солдата.

— Цей узяв портрет? — допитувався в нас.

Ми знизували плечима. Мовляв, не знаємо. Для нас усі солдати однакові, ми не розрізняємо їх. Гофбанич приводив ще когось, але так і не добився правди.

З того дня в нашому лазареті портрет фюрера більше не чіпляли.

8

Фронт наближався до Лодзі. Ми чули далеку канонаду. Пройшла чутка, що місцеві партизани намагалися проникнути в табір через колючий дріт. Настрій у нас значно поліпшився. Нехай би потримали тут ще трохи, може б, і справді партизани визволили. Але нас у таборі ставало все менше й менше, здорових людей непомітно якось, невеличкими групами, серед ночі, кудись вивозили.

Залишилися тільки поранені, хворі, вкрай ослаблі. І чим важче ставало жити, тим частіше появлялися в блоках і навіть у нашому лазареті різні вербувальники. Вони називали себе «рятувальниками». «Рятували» вони і Росію-матушку, і наші більшовицькі душі, і нас від голодної смерті. Вони агітували полонених переходити на їхній бік. Виступаючи перед нами, кожний спочатку «обгрунтовував» свою зраду, але це було дуже схоже на те, що він виправдовувався. Кожний виступав по завчених інструкціях, виданих відомством Геббельса.

Серед пропагандистів були тверді, переконані вороги, були і нестійкі, такі, що під впливом подій — переможного наступу Радянської Армії, вже вагалися. Гуркіт нашої арти-

лерії примушував їх замислюватися над своєю поведінкою, спонукав до прозрівання, до рішучих вчинків.

Один із таких, що вагаються, якось виступав перед нами у перші дні перебування в Лодзинському таборі.

Нас зігнали на майдан, трибуну радіофіковано, з кількох боків встановлено гучномовці. Так званий «рятувальник» узяв мікрофон і заявив, що саме він справді і є одним із тих, котрі погодилися перейти до власовців. Отже, він служить нашим ворогам. Останнє вимовив тихо й похмуро. Та раптом вираз його обличчя змінився, голос залунав піднесено і врочисто:

— Товариші, не вірте розбазікуванню фашистів про успіхи на фронтах! Перемагає і повсюдно наступає наша Радянська Армія! Ми переможемо німецьких окупантів! Не слухайте умовлянь гітлерівців, не переходьте на їхній бік! Ми з вами повинні повставати, бити мерзенних фашистських завоювників! Боротися! Боротися скрізь і як тільки можемо! Хай живе!.. — Тут його схопили есесівці, затиснули рота, вивали з рук мікрофон.

Ми, полонені, влаштували йому овацію.

Старостою нашого табору був теж полонений, якийсь Філіповський. Він користувався деякий час привілеями прислужника есесівців, заходив кілька разів і до нашого госпіталю. Його приводив якийсь пропагандист-німець, котрий розумів по-російському. Німець вислуховував усе, що мовов Філіповський про могутність фашистської армії, про секретну зброю, яка має ось-ось зробити перелом на фронтах, звичайно, на користь Гітлера. Ми змушені були терпіти й слухати, мовчки собі сиділи, не виявляючи ніякого ставлення до агітатора. Есесівець, дрімаючи, слухав маракування свого підопічного, а коли ж йому набридало те, підводився й виходив з приміщення. Після того Філіповський одразу ставав зовсім іншим.

— Те, що я говорив досі, то все дурниці, товариші! Не вірте моему жодному слову про німецьку чудо-зброю. Ніякої такої зброї у них немає. Будьте такими, як ви є, вірними нашій Радянській Батьківщині!

Входив гітлерівець і виштовхував Філіповського з нашого лазарету. А потім усе це повторювалося. І не раз. Через якийсь час ми почули, уже в іншому таборі, на території Німеччини, що Філіповський отак виступив перед велелюдною аудиторією наших військовополонених, закликав їх не піддаватися на умовляння. Його схопили есесівці, вивели на подвір'я і розстріляли на очах у всіх.

Але були й вірні фашистам блюдолизни, які раз по раз

з'являлися серед нас і в своїх промовах доводили своїм господарям, що незадарма їдять з ними з однієї ситої кухні. Таким був якийсь Зайцев. Коли він уперше зайшов до нас разом із Гофбаничем, хтось із старих табірників сказав до мене:

— Сам уже не наважується потикатися.

— А що, він приходив сюди й раніше?

— Входив через двері, а летів від нас через вікно. Взяли за руки, за ноги й вимахнули через вікно. Коли він заговорив, на кожну його фразу летіла наша відповідь. Відбувався відвертий діалог зрадника із сотнею патріотів.

— Добрий день, товариші!

— Собака тобі товариш. Ми тобі не товариші.

— Ви послухайте, що я буду казати. Ось ви голодні, а я ситий.

— Одригнеться тобі кожний ситий шматок!

— Ви молоді, вам же треба жити!

— Так жити, як ти, не будемо!

— Зрадник Батьківщини!

— Батьківщина там, де годують.

— Батьківщина у нас одна, а в тебе десять.

Гофбанич кричить, перериває діалог, в якому ми перемагаємо, погрожує розправою і виводить Зайцева. Я дивлюсь на свої руки, на ногу, яка стала, мов бочка,— мені не можна й пересуватися. Та своє горе я вважаю невеличким, порівняно з тим, що було в інших. Мишко-сержант так і ходить з панциром-струпом. Щоб годувати Мишка, хлопці пробивають у тому струпі отвір, уставляють трубочку і вливають до рота каламутну бурду. Я дивлюся на Мишка і думаю: йому б хоч шматочок масельця, хоча б трішки молока, і тоді б його молодий організм швидко подолав недугу.

Табірне життя гнітить усе дужче й дужче.

9

Німецька армія відступала з чужих загарбаних територій, фашистські тиллові установи замітали сліди своїх злочинів.

Наш Лодзинський табір, табір винятково авіаторів, лише вигляд яких міг служити підставою для смертного вироку керівникам фашистської Німеччини, спішно, у повному складі обслуги й полонених перевозили за Одер. Багатьох із нас виводили з барака, взявши попід руки.

Товарний вагон переділено на дві половини: стояки обплатано колючим дротом. В одній половині кілька солдатів

із собаками, в іншій — чоловік тридцять військовополонених. У нас наглухо забито двері, горішні люки, на тій половині — світло, свіжо. Та й то добре: повітря завіватиме й до нас.

Куди нас везуть — ніхто не знає. Настрій у всіх тяжкий. Не знаємо, що нас чекає попереду. Колеса стукотять. Про невідомість. Може, через це заспівали ми дуже сумної:

Ой умру я, умру,
Похоронят мене,
И никто не узнает,
Где могилка моя.

Пісню тягнуть усі, всі близько беруть її до серця. Ритмічно погуркує вагон, плине і плине пісня-плач, пісня — прощання з життям. Пісня виривалася з грудей у невільників саме на цьому переїзді, бо ми покидали братню Польщу — світлу й привітну слов'янську землю, яка межує з рідною радянською землею і на якій уже пролягав наш фронт, розміщувалися наші аеродроми. Переїздили в Німеччину, для нас незнану, чужу, жорстоку, прокляту мільйонами страждальників.

Під такт колісного перестуку в моїй пам'яті ожила пісня, яку я почув десь на Україні чи в Росії, пісню дівчини, і я почав її:

Проклятая Германия
Затеяла войну,
Меня, девчонку бедную,
Оставила одну.

Нас, поневолених, фашистська Німеччина везла на свою територію, до своїх таборів, страхіття яких були відомі всьому світові.

Посумувавши, хлопці опам'ятались, почали перешіптуватися помежи собою, змовлятися: що, коли б прорізати у вагоні підлогу й рятуватися?

Утікати зараз! Сергію Кравцову такий план — як ліки до рани. Він проштовхується до всіх кутків і випитує, в кого є ножики, гвіздки, бодай що-небудь залізне.

Про можливість утечі під час переїзду у вагонах ми говорили ще напередодні. Чули, що деякі товариші вистрибували на ходу поїзда. Ми знали, що не всі, хто кидався в проріз на полотно залізниці, залишалися живими. Проте всі без

вагань погоджувалися на це. Висока самопожертва. Не втечу я — втече інший. Нехай виживе хоч хто-небудь, і то добре.

Для того щоб пропиляти дошки, знайшлося кілька гострих предметів, заготовлених наперед. Коли поїзд набирав швидкість, ми юрмилися в кутку, хтось один різав, інші співали. Солдати, яким набридали наші нарочиті співи, іноді покрикували на нас. Собаки теж здіймали гавканину. Ми припиняли роботу, проте згодом розпочинали знову. Так працювали вдень і вночі — дошки пропиляли, але під ними прибито, зісподу, товсту бляху. Значить, не ми перші продовбуємо такі вагони.

Десь уже за Одером поїзд раптово став. Здійнялася стрілянина. Поза вагонами сюди-туди бігали солдати. Чуємо, офіцерна кричить на охоронників — мабуть, комусь пощастило втекти. Хтось уже на свободі!

Чому нам випав підбитий бляхою вагон?

Німеччина... Кам'яна, похмура, чужа. Будівлі, стовпи, шляхи, огорожі — все у ній міцне, добротне, зроблене ніби для того, щоб віки служило благополуччю людини, а виходить — служить нині поневоленню інших.

Поїзд зупинився. Наказали вилазити з вагонів. Товариші допомогли мені спуститись на землю. Повели нас по вулиці, по бруківці. Йти важко. У багатьох із нас немає свого взуття, видані дерев'яні колодки, а вони ж так труть ноги, і стукіт од них, як від табуна коней.

Вхід у містечко — мов у якийсь древній замок: канава, повна води, високі ворота, збоку водяний млин серед зелених верб. Будинки на два-три поверхи, на вікнах ніжні гардини. Наша тупотнява й вигуки солдатів наполохали жильців, і вони з жахом визирають з вікон, одні співчутливо ловлять наші погляди; інші з презирством засмикують білі фіранки.

Довкола все звичайне, людське, привабне, зрозуміле, життя таке саме, як, мабуть, на цілому світі, і тільки наша колона виснажених і змучених полонених, оточених солдатами й собаками, повзе по вуличках, наводячи жах і сум.

Куди нас ведуть? Невже серед оцих будинків з квітами й розкішними шторами у вікнах знайдеться десь приміщення, схоже на ті бараки, в яких ми перебували раніше?

Так, знайшлося... За містечком ми побачили чотири бараки, довжиною 50—60 метрів кожний, пофарбовані в той самий темно-зелений колір. Такого ж самого кольору й вишки для охорони.

Колона зупинилася перед ворітьми. З них вийшов офіцер-ессівець. Він хвилину дивився на нас, наче шукав зна-

йомих, потім гучно ляснув гумовою палицею по блискучій халяві й сказав:

— Табір Клайнкенігсберг замінований. Кожен метр його території прострілюється кулеметами. Будь-які сподівання на втечу облиште по цей бік воріт! Ясно? Марш!..

ПІДКОП

1

Табір був великий, люду в ньому зібрано багато. Нас, авіаторів, помістили в окремому бараці. Проходячи подвір'ям, ми помітили, що по ньому скрізь розкидано дитячі сорочечки, штанці, жіночі панчохи, взуття і навіть горщики для малят.

Хтось наважився запитати в охоронника, що це мало означати. Есесівець відповів: тут перебували єврейські родини, їх учора спалили в печах, аби надати місце нам, ново-прибулим.

Он що!.. А коли потрібно буде звільнити табір для інших в'язнів, то есесівці пороблять те саме й з нами? Перспектива — що й казати!..

Другої чи третьої доби вночі зібралися в'язні на таємну раду. Тут були: Воробйов, Вандишев, Мишко-сержант і кілька чоловік, котрих я ще не знав.

З новачків одразу запам'ятався майор Микола Китаєв, невисокий на зріст, ширококостий, дуже худий. Обличчя пошрамоване, спотворене опіками. Як потім ми всі дізналися, Китаєв приземлявся в полі на пошкодженому винищувачі й ударився лобом об приціл. Він провалив собі череп, ніс йому ввалився, перенісся зникло, очі майже зійшлися до купи. Китаєв викладав план утечі осмислений і, як нам здалося, такий, що його швидко і легко можна було здійснити. Ми так беззастережно повірили в план Китаєва через те, що інші плани, за які ми бралися, вже провалювалися. Старожили табору розповіли нам, що Китаєва возили на допити до Берліна, а в ставці Гітлера йому, Героєві Радянського Союзу, командирові, ушлявленому асові, пропонували високу посаду, але Китаєв усе відкинув, через що й набув великий авторитет серед полонених. І ось зараз, у тісній кімнаті лазарету, обступивши Китаєва, ми слухали його.

— Ми підкопаємося за дротяну огорожу і вночі вийдемо з табору. Це має бути в ніч із суботи на неділю. Ви чуєте? — Китаєв звертався через голови до тих, що сиділи подалі. — В неділю німецькі льотчики вранці моляться богу в кірхах, а на аеродромі залишається тільки охорона. Якщо нам удасться захопити «юнкерс», ми заберемо всіх, хто доповзе до стоянок. Я добре знаю такі марки літаків, як «юнкерс», «дорньє», «месершміт», «фоке-вульт», зумію завести мотори, підняти літака в повітря. Я не хвалюся, проте зроблю це, коли треба буде. Я навчу цьому й інших. Якщо я не дійду до аеродрому, хтось із вас запустить мотори й поведе літака. Нам необхідно відкрити таємні нічні авіакурси.

Слухаючи Китаєва, я з гіркотою переживав те, що погано знаю німецькі літаки. Я дивився на Китаєва і думав — сильні люди і в полоні не здаються ворогові. Пізніше, коли закінчиться війна, наш народ повинен знати про кожного, хто перебував у полоні, як він там поведився: боровся, рвався на свободу, шкодив ворогові чи відсиджувався, дбаючи лише про те, аби вижити самому. Та нехай подбають про це ті, хто дожив до перемоги. Перед нами, обснованими колючим дротом, найпершим завданням було — пройти під землею за огорожу, обминувши приховані електроконтакти для сигналізації.

На цій нічній раді все було обмірковано, зважено, узгоджено, розраховано. Підкоп починаємо з лазарету, саме під ліжком Аркадія Цоуна, льотчика-осетина. Тут прорізуємо підлогу і спускаємось у підпілля, там вибираємо місце, де рити хід. Вирішальним для успіху було вивчення системи охорони, денної й нічної. Важче було простежити за нею вночі, бо нас замикали в барак і зачиняли віконниці, аби не виходили з приміщення й нічого не бачили, що діється під час повітряних нальотів на місто. Але ми, як кажуть, «пролізли» й у щілинку, котру прорізали у віконниці. По тіні вартового ми зафіксували проміжок, у якому охоронник перебуває на протилежному кінці барака, і, отже, коли можна було нам сміливо робити своє...

До Клайнкенісберга майже щодня групами приводили радянських військовополонених з інших таборів, розміщених на території Польщі. Для цього гестапо будувало нові приміщення. На будівництво бараків щоранку виводили кілька команд, до яких потрапляли товариші, причетні до нашої змови. Особливо нас цікавила діяльність аеродрому, за яким можна було спостерігати од кар'єрів, де брали пісок, і з площадок, на яких заготовляли ліс. Товариші, повертаючись із роботи, приносили втішні вісті. На аеродромі базу-

валися різні літаки, і до самих стоянок підходить ліс... Кращих можливостей для втечі на літаку не знайти.

Лікар Воробйов мав уже великий досвід — зі здорових робити «хворих». Таким способом він залишив у лазареті наших двох товаришів, аби ті проробили отвір до підпілля. Шматком плаского заліза, відточеного на камені, вони перепиляли дошки, відкрили ходок. Коли в'язні повернулися з роботи в табір, лядку, яку можна підняти і знову опустити, вже було замощено і навіть пилючкою затерто. «Почали. Прорізували дошки», — шепотом передавалося з уст в уста по бараку.

Цей перший крок до жаданої волі викликав велику радість.

Вночі, коли всі поснули, Кравцов, Китаєв, Шилов і я залізли під ляду. Наш барак було поставлено на дерев'яних стовпах-опорах, через це між землею і підлогою утворилася сантиметрів на сорок відстань. Цю порожнечу з усіх боків обшальовано дошками, тому ми могли там вільно лазити рачки. Обмацували ґрунт, шукали найзручніше місце для колодязя.

Перебуваючи під підлогою, ми, певно, дуже захопилися своєю справою, бо не почули навіть кроків вартового, який наблизився. Кинувся до барака собака — почав гарчати, гриз обшивку зубами. Ми позавмирили. Ось-ось зараз виявлять нас і все пропало... Але, що собака вчув нюхом, того не розгадав вартовий. Він, очевидно, подумав, що під підлогою пацюки, тому покликав собаку до себе.

Оговтавшись після переполоху, знову прийнялися за діло.

Місце для колодязя — заглиблення в землю — вибрали.

— Ну що, поліземо назад? — спитав Шилов, схилившись до стіни, аби хоч трохи перепочити.

— Ні, — заперечив Кравцов. — Копати! Копати!

Він, як кріт, зачав гребти пальцями землю і відкидати її назад. Ми підбирали цю землю пригорщами, відносили її в кутки і там розсипали. Один із нас безперервно прислухався, чи не чути кроків вартового. Найменший шерех змушував завмирати, затамовувати дихання...

Лазили навкарачки в густій п'ятні і бачили один одного.

Так почали підкоп.

Віднині наше існування поділилося на два життя: одне — відкрите, звичайне, таке, яким жили всі, друге — підпільне. Всі свої сили учасники змови віддавали саме цьому, другому життю. За одну ніч ми вигребли пальцями, ложками, мисками півтора-два метри піземного ходу. Щоби пробитися за колючий дріт, потрібно було пройти двадцять п'ять метрів.

Пацула, Кравцов, Китаєв, Цоун, Шилов, Вандишев працювали щодня. Ми також залучали до роботи всіх, хто спроможний був бодай кілька хвилин покопати землю. Було складено графік, хто за ким іде. Ніч стала для нас днем. Ми були схожі на мурашок, які прокладають собі хід. Так, це був справжній мурашник і працьовитістю, і організованістю, і тишею. Кожний мусив спуститися до тунелю, набрати землі й вирачкувати назад без ніякісного шереху. Умова була така: лізь і чуй сам себе — чуй, як навіть дихаєш, гучно чи ні.

Щоб не вробити одяг і не накликати підозр, ми роздягалися догола. Чорні, брудні, поблискуючи очима, моталися в пітьмі, наче звірі...

Увечері, тільки отримаємо по пайці хліба, тільки охорона позачиняє вікна, Китаєв пройдеться поміж койками, переглядеться з людьми — це означало, що вже виставлено біля щілин спостерігачів, що пора донизу, в підземелля.

Коли підкопали далеченько від барака, треба ж було якось сигналізувати для того, хто перебував у «вибой». Якщо спостерігач нагорі помітив наближення охоронника, він мав сповістити про це «вибійника», аби той принишк. Для цього досить було двічі смикнути за шнур, прив'язаний до його ноги. Вартовий пройшов далі — ще один сигнал. Адже підземний лаз залягав неглибоко — на метр-півтора від поверхні, й есесівці могли почути навіть найстриманіший шурхіт. Шнур зробили з тасьми, якої надерли з дитячих платтячок, що валялися по подвір'ю. І чим довшим ставав цей шнур, тим більше радості приносив нам, тим, котрі пробивалися на волю.

2

Рукою, ложкою або мискою твердий ґрунт вишкрібати важко, для цього потрібна була лопата. А де і як її дістати? В таборі лопата — це холодна зброя, і люди, які отримували її на роботі, обов'язково повертали наглядачеві. Затримати лопату при собі, значить, накликати на себе сувору кару. Таж і як можна приховати лопату в кар'єрі, як пронести її через ворота, на яких кожного в'язня обшукують з голови до ніг?

І все-таки лопата появилася.

Серед льотчиків, які знали про наш підкоп, але жили в іншому бараці, було двоє друзів, два Олекси — Ворончук і Федірко. Як вони разом потрапили в полон — це було відомо всім авіаторам нашого табору, хоч Ворончук і Федірко самі

не любили розповідати про свою історію, бо все те гризло їм душі.

Ворончук і Федірко закінчили одну льотну школу, потрапили служити до одного полку й від початку війни до сорок четвертого року разом провели багато повітряних боїв. Скрізь удвох. Ворончук уже став командиром, водив групи винищувачів, та куди б не летів Ворончук, з ним неодмінно був і Федірко.

Того пам'ятного дня вони теж пішли вдвох — на розвідку, в тил ворога. Шугали між хмарами, з'являючись то над самою землею, то зникаючи у високостях. Роздивилися, що було на станціях, по дорогах, у селлах. На одній із станцій побачили кілька ешелонів з паровозами під парами. Ворончук вирішив знизитись майже до самих дахів, щоби розгледіти навіть, що у вагонах: якщо доповідати про ешелони, то вже щоб точно і вичерпно. У цей час zenітка влучила по літаку. Літак загорівся, потягнув за собою стрічку диму.

Федірко невідступно летів за своїм командиром: зовсім недавно ведений командира їхнього полку отак само летів слідом за своїм ведучим, підбитим у бою. Падаючий літак пішов на посадку. Тільки приземлився на чужій, окупованій землі. Звичайно, ведений сів поряд, просто на полі. Двоє повернулися до своєї частини на одному літаку.

Федірко вмиті згадав цю історію і, супроводжуючи свого командира, теж готувався до приземлення поруч із ним на чужій території.

Ворончук почав сідати. Коли Федірко сів поблизу, Ворончук, покинувши літак, з усіх сил побіг до літака свого друга.

Повторювався ще раз відомий подвиг льотчика Героя Радянського Союзу Грицевця, який у дні боїв на Халхін-Голі вихопив свого командира на крилах своєї машини буквально з рук японських самураїв. Грицевець після того став двічі Героєм. Федірко і Ворончук, звичайно, не думали в ці хвилини про славу Грицевця, просто товариш рятував товариша. Вони вже сиділи в одному літакові, Федірко гнав машину на розбіг і не помітив проклятого, закопаного на межі каменя. Літак скапотував, льотчики, придушені, побиті, вилізли з-під нього, коли на них уже було наведено гвинтівки.

Тепер у таборі, коли заходила розмова про те, хто, як і за яких обставин потрапив до полону, Федірко й Ворончук мовчали. А коли вже обзивалися, то їхня розповідь кінчалася діалогом двох Олексіїв, який викликав сміх і жарти.

— І ти не бачив отієї каменюки? — питав Ворончук.

— Якби бачив, то ми б з тобою бурди не їли,— відпо-

відав Федірко.— Оце б смакували яечнею, смаженою рибкою і по сто грамів до обіду мали б.

— Замовчи! Я помітив того каменя, коли ще садовив свою машину.

— Отож треба було вигнати мене з кабіни, і ми оце вечеряли б...

— Не балакай про те! Ну добре, я б сів на твоє місце,— а як би ти, такий здоровилр, пропхнувся за спинку, у фюзеляж? Твої ноги стирчали б збоку.

— Було б дуже добре. Фріци подумали б, що летить винищувач якоїсь нової конструкції, з двома боковими кулеметами.

Цим двом хлопцям-веселунам, українцю і білорусу, наша «трійка» по керівництву підкопом доручила роздобути й пронести в барак лопату. І того ж вечора лопата була. Треба було зуміти під наглядом охорони збити лопату з держака, захвати її на живіт під сорочку, треба було наважитись з залізним «панциром» на животі стати перед есесівцем, який обшарює рукава, кишені, холоші.

Лопата прискорила проходку нашого тунелю, ми швидко вдовбувалися далі, але незабаром наштовхнулись на перешкоду: в тунелі появилась вода.

Очевидно, потрапили на якийсь джерело,— вода потекла по стінках, і вони почали розкисати, обвалюватись. Довелося працювати в багні. В таких умовах на колінах довго не протримаєшся, треба було частіше міняти людей. Серед учасників змови дехто розгубився, запанікував.

У бараці вночі то там, то там здушеним шепотом велися перепалки:

— Нашо було все це починати?

— А що ж, сидіти і ждати, поки тебе задушать, як кролика?

— Хіба ця нора врятує нас? Самі собі вирили могилу!

— Замовчи, гад!

— Я можу мовчати, а те, що ми нарobili, не мовчати-ме. Хтось наткнеться на прокоп, і тоді розстріляють половину барака. Треба засипати.

— Не будемо засипати!

— Ну, то есесівці замостять оте провалля нашими кістками.

— Тремтиш за свою шкуру?

— Не за свою шкуру, а за себе і за тебе. Що ж далі? Як бути?

— Отак би й казав...

Йшло до замирення. Справді, треба було всім разом

шукати вихід. І починалася ділова розмова. Тих, хто хотів завалити, замостити тунель, переконали, доводили, що треба копати далі; боягузам і панікерам пригрозили, а наша трійка тим часом ухвалила десь роздобувати дошки, обставляти ними стінки й просуватися вперед.

Де ж брати дошки? Ми ще раз оглянули все, що було під підлогою, і знайшли дошки. Виявляється, їх можна відривати від спідньої, так званої чорнової підлоги. Одривали одну, другу — все гаразд, підлога тримається, по ній ходити можна. Але дошки задовгі, їх треба перепилювати на малі, аби затягти в тунель. І все це треба проробити крадькома, вночі, без світла, без жодного стуку. Та чи можливо це? Ми не були певні. А щоб приховати всякий шурхіт і стукіт у підземеллі, товариші стали щовечора влаштовувати концерти. Тут нас і виручив виконавець усіляких вальсів Шульженко та його «ансамбль». Співайте, грайте, галасуйте в бараці як тільки зможете, доки ми вовтузимся в підпіллі.

Укріпили стінки, провели підземний лаз трохи вище й так проминули воду. Стали працювати ще завзятіше, ще дружніше. Худі, виснажені обличчя в'язнів освітилися надією.

Десь на восьмому чи дев'ятому метрі постала нова перешкода. Копач ударив лопатою — тріснула якась перетрухла в землі дошка. Він припинив роботу, подав сигнал «на-гора». Допомогли копачеві вилізти назад — слабосилій людині не легко рачкувати в тісній норі, де бракувало повітря й стояв важкий, спертий дух.

— Наткнувся на якусь дощану стіну, — повідомив «вибійник».

Донизу спустився Китаєв, оглянув. Так, суцільний поміст із дерева перетнув нам шлях. Зібралися на раду, обмірковували ситуацію і надумали пробиватися крізь перепону. Копач спустився в тунель, щоби проштурхати в гнилих дошках прохід, і незабаром тривожно засмикав за шнур: «Тягніть назад». Ми ще не встигли виволокти копача, а до приміщення повалив сморід. Ми, виходить, розруйнували вигребну яму, в яку стікали нечистоти зі всього табору.

Від нашого блоку сморід розійшовся по всьому подвір'ю. Охоронники заметушилися, почали шукати причину. Вони ходили кругом нашого барака, принохувалися до всіх щілин, але до тунелю не втрапили.

Роботи припинились. На керівників підкопу та й на учасників змови знову навалилася хвиля невдоволень. Тепер уже вимагали — неодмінно засипати тунель. Супротивники навіть погрожували тим, хто не погоджувався. Словами,

умовляннями справі не зарадиш. Потрібний був ще один ривок, ще одне надлюдське зусилля волі й праці. Треба пройти смердючу яму, одвівши набік потік нечистот. Умови для роботи стали неймовірно важкими, просто нестерпними. Всі, хто працював досі, настільки виснажилися й знесилилися, що кожен міг тільки два-три рази колупнути землю.

Що ж далі? Як бути?

Кравцов, Китаєв, Пацула щонаочі снували поміж койками, розмовляли, радились. Я почував відповідальність за становище, яке склалося, так само, як і вони. Всю свою увагу зосередив на кількох товаришах, які ставилися до підкопу особливо нестерпно — бесідував з ними, заспокоював і, між іншим, стежив за ними, щоб вони не завдали нам часом смертельного удару зрадою, доносом.

У ці дні до табору привезли ще одну групу полонених. Їх привели так само, як і нас, серед дня, довгою колоною, зупинили, як і нас, перед ворітьми. Ось вони уже в таборі. Ми, старожили, співчутливо дивимося на новачків, ждемо, коли їх відпустять з-під варти. Хочеться підійти, поспитати, звідки, що знають про фронт.

Такі хвилини настали. Ми, льотчики, кинулися до тих, хто одягом своїм нагадував нам про нашу рідну авіацію. Серед них я побачив знайоме обличчя. Це дуже збентежило мою душу. Я протиснувся до старшого лейтенанта з погонами льотчика.

— Ти впізнаєш мене? — звернувся до нього.

— Ні, — старший лейтенант дивився на мене, худющого, обдертого...

— Не впізнаєш?

— Десь ніби...

— «Жирного» пам'ятаєш? — Я назвався так, як кликали мене в школі. Таке прізвисько нині аж ніяк не приставало до мене, проте тільки воно могло повернути мого ровесника до шкільних літ, перенести на мордовську, рідну нам обом станцію Торбеево.

— Мишко?! Девятаєв? — вигукнув Грачов.

Я по виразу його обличчя, по його голосу зрозумів, що полонений Девятаєв нічим не нагадував йому того давнього Мишка з Торбеева.

Ми пригорнулися один до одного. Ми не бачилися з Грачовим вісім років, відтоді, як закінчили школу й роз'їхалися в різні кінці країни — до авіаційних училищ. Але в юнацькі роки у нас була спільною палка мрія стати льотчиками. Народилося це захоплення, мабуть, з того дня, коли в нашому

Торбееві одного дня, просто нагородах приземлився літак. Ми з Василем тоді допомагали пілотові розвернути свою машину, притримували її за крило. Потім багато читали про нашу авіацію, ділилися враженнями, думками. Ми листувалися, знали, як у кожного складалося життя. Тепер же, в концтаборі, називали імена наших ровесників-земляків — Мельникової, Фунтикова, Пиряєва, немовби поверталися до свого рідного краю, до милих серцю березових гаїв.

Я повів Грачова до нашого барака, потіснив сусідів і влаштував його поруч себе, як недавно примостили й мене. Він розпитував про життя в таборі, про людей, я оповідав йому. Запитав його, як потрапив до полону. Почув ще одну сумну історію, пересипану каяттям: взяв би правіше, зенітка б не влучила...

Ми розмовляли до півночі. Грачов заснув. Я дивився у п'ятому. Світло життя знову линуло до мене здалеку, з волзького краю, з рідної домівки.

3

Коли на фронті нам було дуже важко, згадували матір, близьких, знайомих. Ми йшли до них в уяві, у спогадах, розмовах, снах.

У Лебедині — сонячному, пропахлому спілими яблуками містечку, засипаному жовтим листям, — нас, поранених, повантажили на великий санітарний поїзд і повезли до Харкова. Довгий ешелон то цілі години вистукував колесами, то так само цілі години простоював серед степу. Потім був такий же тривалий і нестерпний переїзд від Харкова до Ростова, а звідти до Сталінграда. Осінь і зима, безконечно довгий час, позначений лише кількома радостями — добрими вістями з фронтів і листами друзів.

На перепуттях війни, у палатах госпіталів я не раз згадував свій полк, далекий і недосяжний дім своєї матері. Полк — це сьогоднішнє життя, друзі, товариші; там було те, що я зробив і що зроблю, без свого полку, без Володі Боброва, Сашка Шугаєва, без усіх тих, з ким літав і бився у повітрі з ворогом, не мислилось майбутнє. А мати кликала мене до себе, кликала в минуле свою дитину, вперту, неслухняну і нині таку немічну.

В грудні сорок першого року, коли вдарили такі морози, що, здавалося, на всій землі припинилось будь-яке життя, Сашко Шугаєв прислав мені «трикутничок», в якому повідомляв, що полк втратив майже всі свої ЯҚи і відбуває з фронту в глибокий тил на переозброєння. З його натяків

я зрозумів, що той «глибокий тил» був Саратов. А це ж так близько від мене! Як же мені позбутися оцього тягара — важкої, забинтованої ноги — й полинати в Саратов?..

У ті дні в госпіталі працювала комісія, яка відбирала поранених для евакуації за Волгу, аж на Урал. Почалися рентгени, аналізи, писанина. Супровідні папери на мене теж були заадресовані на Челябінськ. «На північ, на північ», — застукотіли колеса.

Інших вагон заколихував, а мене примушував думати. Ну, гаразд, вийду якимось на перон, а далі що? Посковзнуть-ся милиця, впадеш — і починай лікування спочатку. А чого це обов'язково «впадеш»? Треба міцно триматися.

У Саратові санітарний поїзд поставили на глуху, запасну колію. Сказали, що надовго, може, й на цілу добу. Мені цілком вистачить часу зустрітися з товаришами і повернутися назад.

Я зодягнув стареньку зелену куртку, яку видавали всім, хто виписувався із госпіталю, взув черевики з обмотками (про чоботи тоді ніхто з резервістів і не мріяв), натягнув на вуха шапку, взяв із собою пілотський планшет, в якому вмістилося все майно — пістолет, документи, ордени, гроші, — і спустився на засніжену, втопану землю. Відчувши її під ногами, я переконався, що моє становище не найгірше і що я можу пересуватися.

На вулицях Саратова до кривих чоловіків ставилися співчутливо, а до того, хто тільки-но виписався із госпіталю і на трьох тримався невпевнено, були особливо уважні: мене скрізь пропускали без черги, поступалися місцем, допомагали перейти вулицю. Отак, то сам, то з допомогою людей, продибав половину відстані до аеродрому. На півдорозі відчув — далі йти немає сили. Розболілась нога, зомліла рука, та й промерз, можна сказати, до кісток. Вертати назад? А як же побачення з друзями? Ні, треба йти.

Ледве дошкандибав до аеродрому, а там сказали — мій полк кілька днів тому вилетів на фронт.

— Немає з наших жодної людини? — спитав я аеродромного службовця.

— Є, — відповів той. — У нас на аеродромі живе один льотчик.

— Хто?

— Капітан Герасимов.

— Герасимов?!

Я мусив перепитати. Така зустріч була аж надто несподіваною.

Там, у полку, в Білорусії, я навіть не помітив, коли і куди

вибув Герасимов. Ескадрилья дивно якось розлучилася з льотчиком Герасимовим, який недавно командував нею. Так буває, коли людина не входить у життя колективу, а лише проходить через нього, не залишаючи сліду.

— І я можу побачити капітана Герасимова?

— Звичайно. Він, здається, дома.

Мені було б зручніше нічого не розпитувати, а просто піти звідси. Наші вчинки іноді довго-довго працюють не на нас, а проти, і ми навіть потім, набагато пізніше, пожинаємо їхні наслідки. Якщо Герасимов і понині не страждає від своїх невдач у перші дні війни, якщо йому не болить, що він не на фронті, не зі своїми товаришами, то яка може бути нині між нами розмова?

Герасимов упізнав свого колишнього льотчика й дуже зрадів мені. Він уважно вислухав, чого я опинився на аеродромі, й немало здивувався тому.

— Чи варто було ризикувати заради цього своєю єдиною здоровою ногою?

Я розпитував капітана про полк, а той сяк-так, неохоче відповідав, бо вже багатьох навіть забув. Він працює інструктором аероклубу і дуже задоволений тим. Винищувач із нього не вдався. Вчити, «вивозити» молодих — оце його рідна справа.

— Ну, пішли до моєї холостяцької хижі. Почастую, чим знайдеться.

Я відмовився — треба ж було поспішати на вокзал.

Герасимов узявся допомогти мені дістатися до поїзда і кинувся розшукувати машину. Я, чекаючи, думав про місце людини в житті, про її єдине покликання...

Справді, Герасимов по своїй природі не винищувач, не льотчик. Ліпшої посади як інструктор йому не підшукати. Він і з товаришами по полку не здружився, не переживає й розлуки з ними. «Ходім до моєї холостяцької хижі». Смішно, десь бушує війна, а тут — усе, як було колись. А Плотников, Уфімцев, десятки льотчиків із нашого полку, справжніх соколів, загинули. А тисячі рвуться із запасних полків у бій, у грозове небо. Ми вдвох повернулися на вокзал, пройшли до тупика, але поїзда там не застали.

— Ваш санітарний вже далеко звідси, вояки! — сердито відповів черговий.

Я подякував капітанові за увагу і залишився на вокзалі — треба шукати супутника для далекої мандрівки. Герасимов запросив мене до себе, якщо не вдасться мені звідси виїхати.

Повештавшись по залах, набитих різним людом, я швид-

ко переконався, що за Волгу, куди тепер прагнули сотні, тисячі евакуйованих і просто знедолених війною, мені самому не пробратись. Від тривалого ходіння рана роз'ятрилась, нога розболілась.

У санчастині вокзалу, куди я звернувся по допомогу, було повно військових — поранених, обморожених, простуджених. Та й, окрім усього, тут зустрічали тих, що відстали від ешелонів, не з обіймами. Залишилось одне: знайти теплий куток де-небудь біля грубки, зігрітись і ждати щасливого випадку...

Та в залах ніде було й присісти.

Отак обернулася справа. За спробу відвідати товаришів плата була надто жорстока. В такому становищі, в яке потрапив я, можна й розгубитись, можна й опинитися серед тих, які в своїх мандрах докочуються до ревтрибуналів. Тепер я думав про Герасимова, про його доброту, проте мені дуже не хотілося повторювати шлях до аеродрому. Перебирав у пам'яті, чи немає в мене в Саратові знайомих. Ні, немає.

Та раптом несподівано я видобув десь із глибини пам'яті епізод з фронтовими подарунками. Здається, та посилочка прийшла мені з Саратова. Так, із Саратова! Я зберіг навіть фотокартку двох сестер, що працювали на якійсь фабриці. Здається, на тютюновій. Я навіть відписав їм листа — подякував за теплі речі, за цигарки, за патріотичні побажання. Ось де мій порятунок.

Хоч було вже й пізнувато, пішов розшукувати тютюнову фабрику. Хтось із перехожих узявся супроводжувати мене, і незабаром я постав перед прохідною будкою фабрики. «Чи працюють тут отакі сестри?» — «Працюють. Але їх немає на зміні, будуть тільки завтра. Ось їхня домашня адреса». Я записав її, подякував, але вже не зважився добиратися до сестер додому, бо дуже находився. По дорозі мені трапився драматичний театр — до початку вистави було небагато часу, і я вирішив у такий спосіб перепочити.

Уже в черзі спало на думку придбати два квитки з цілком певною метою.

Стою біля входу до театру, люди з холоду поспішають у тепле приміщення, не звертаючи уваги на квиток у моїх руках. Втрачається остання надія. І раптом:

— У вас зайвий? — жіночий дзвінкий голос.

— Будь ласка.

— Скільки коштує?

Молода, заклопотана жінка навіть погляду не підводить на мене. Йй, очевидно, ніколи й на світ глянути, не те що

на чоловіка. І на виставу вона ледве не запізналась. А я не можу одірватися від її ніжного, вродливого обличчя. Нащо тут мовити про карбованці й копійки, коли квиток з моїх рук потрапить до її теплих рук, коли на спектаклі ми сидітимемо поруч.

— Запрошую вас на виставу,— сміливо сказав я.

— Дякую,— знітилась молодичка.— Незнайомих не за-прошують.

— А ми познайомимося! Прошу вас,— і я уступив їй дорогу до входу.

В театрі йшла п'єса «Наталка Полтавка», ставив її український, евакуйований до Саратова театр, і жінка, моя сусідка, почувши першу ж фразу, глибоко зітхнула і вся своєю увагою, почуттям, думками полинула туди, в ті краї, про які їй нагадали декорації, слова діалогів і пісень — на далеку, поневолену фашистами Полтавщину.

Я не цілком розумівся в тому, що мовилось на сцені, але все, що відбувалося там,— широ сприймав, навіть переживав. Збоку злегка стежив і за жінкою, боячись скрипнути стільцем чи стукнути об підлогу костуром. Я бачив, як моя сусідка кілька разів навіть витирала сльози на очах. Напевно ж, і вона з тих країв, над якими восени багато разів я пролітав. Розлука з рідним краєм для кожного важка і гнітюча. Мабуть, бачила ця чорнява молодичка з України, як падали там міста й села, як руйнувалися мости і заводи. Я міг би їй довго розповідати про Конотопщину, про Харківщину. Якими яблуками, якими кавунами частували льотчиків українці!

В антракті жінка розповіла дещо про себе. Так, вона евакуйована із-за Дніпра. Працює тут, на заводі. Її чоловік на фронті, батьки й діти з нею і мешкають усі разом в одній кімнатці. Розповідала, окидала мене зрідка поглядом і зітхала за своїм чоловіком. Я слухав її, потім відкрився перед нею зі своїми прикрощами. Жінка співчутливо зойкнула на це моє зізнання і замовкла, надовго замовкла.

Тільки вихід акторів до рампи пожавив її, вона гаряче заплескала в долоні, озвалася й до мене. Коли люди подалися до гардеробу, жінка ніби провалилася крізь землю. Я не припускав, що вона отак покине мене, але довелося-таки переконатися в цій гіркоті. Я ще постояв надворі, поки пройшли останні глядачі, і смуток узяв мене за серце. Пошкандибав до вокзалу. Притулок був тільки там.

Пройшов кварталів зо два, коли чую, хтось мене кличе. Обернувся. Наздоганяє жінка. Невже та сама?

Жінка вхопила мою руку, припала обличчям до плеча:

— Простіть мене, простіть,— в її голосі відчув жалість і здушений плач.— Я не могла нічим допомогти вам і так необачно залишила вас на вулиці без притулку. Ходімте до нас, якось влаштуємося. Ви на столах ніколи не спали? Ні? — уже повеселішала жінка.

Ми йшли по вулиці, як давні друзі.

А ночівля була казковою, хоч і на столі. Затишна кімната, тепла постіль. Коли це було? А якщо додати ще й вечерю, щирі розмови...

Уранці мене провели до тютюнової фабрики, і я побачив тих самих дівчат, від яких випали мені в подарунок і кисет, і носова хустка і, найголовніше, фотокартка. Дівчата всієї фабрики висипали на подвір'я, щоб подивитися на фронтовика. Сестри забрали мене додому, прийняли і доглядали, як рідні, поділилися всім, що було в родині. Більшої сердечності, мабуть, і не буває на світі. Люди все зробили для мене, раніше незнайомого їм, вони тільки не могли вгамувати мою рану.

А вона кровоточила, боліла. До лікарні чи госпіталю відсталому од поїзда не потикайся, не приймуть без документів. Потрібне було чиєсь слово, підтримка. І я послав дівчат до капітана Герасимова.

Другодні біля будинку зупинилась автомашина, Герасимов швидко піднявся сходишками на поверх.

— Збирайся! — кинув од порога.

— Куди?

-- Потім узнаєш.

Дівчата, їхні батьки проводжали мене як свого.

У Саратові на той час якраз відкрився госпіталь, і Герасимов зумів «вирвати» місце для «бродячого» авіатора. Коли ми вдвох з'явилися туди на оформлення, лікарі негайно запропонували мені лягти на операцію. Я не поспішав на стіл, бо скуштував цього добра не раз. Уже в палаті повів про це розмову з хірургом.

— Якби ми знали, що ви такий упертий і неслухняний, ми б...

— ...не прийняли мене. Це я знаю.

— Ви знаєте більше, ніж вам треба знати,— жінка-лікар атакувала мене просто «в лоб».

— А ви б хотіли, щоб я нічого не знав і на все погоджувався.

— З такою ногою, як у вас, на операцію не погоджуються, а просяться. Лікарі ж просто кладуть хворого на стіл і все.

— А я й не заперечую проти цього. Я хочу тільки знати,

який характер операції ви пропонуєте мені. Тіло ж моє, а не ваше,— я любив пожартувати.

— Ну й філософ! — подобришала хірург.— Будемо робите те, що треба.

— Може, ви захочете мені й ногу відтяти, не поспитавши мене?

— Якщо це буде необхідно для врятування вашого життя...

— Спочатку одріжете, а тоді скажете, що було необхідно. Ні, якщо нова операція, то тільки під моїм наглядом.

— Як це розуміти?

— А так, щоб я все бачив.

— Та ви при своєму розумі? Такого ніколи не було й не буде!

— Мені ще воювати треба, фашистів колошматити, а ви можете мене й на інваліда перешити-перекроїти.

Згодом з'явився цілий консилиум. Він одностайно порішив оперувати, я погодився на це, але все ж з тією умовою.

На операційний стіл мене поклали, як усіх, а коли увійшла вся в білому жінка-хірург і їй подали інструменти, я підвівся.

Отак і просидів увесь той час, поки кололи, поки розтинали тіло, щось вимочували, виривали, поки метушилися люди, подаючи й прибираючи інструменти. Я дивився на свою закривавлену рану і більше нікуди. Мого погляду ніхто не помічав, я ж бачив тільки руки...

Коли зшив забинтували, лікарка вперше підвела голову і подивилася на мене. Я витер покусані до крові губи.

— Диявол! — сказала лікарка і, перевівши подих, почала стягати з пальців гумові рукавички.

За тиждень усе змінилося: чужа добра сила допомогла, рана швидко заживала. Мене виписали з госпіталю і надали десять днів перебування у батальйоні виздоровлення. Цей батальйон містився в Казані. Отож буває щастя людині й у нещасті — адже від Казані до рідного дому — кілька годин поїздом. Чи ж буду я сидіти в Казані, в тому батальйоні, коли найцілющі на світі ліки — це поїздка додому, радість побачення з рідними?

Поїзд мчав серед березових гаїв, завалених снігами.

Спасибі вам, люди, які прослали мені шлях додому в такий суворий, жертвний час.

Мого батька Петра Дев'ятеєва, ще молодого, коли він жив у мордовському селі, люди прозвали Копенгагеном.

Поміщик, який посідав землі Торбеевського околу, відряджав своїх мужиків за кордон навчатися ремеслам. Так побував у Данії і Петро Дев'ятеєв. Повернувшись з Данії, де він пройшов курс механіка, батько, мабуть, часто розповідав про Копенгаген, чим і накликав на себе незвичайне прізвисько. Був він чи не єдиний майстер по машинах і котлах на всю Мордовію, був незамінною людиною. Через це володар земель і перевів мордвина-умільця до свого маєтку в Торбеево, надавши йому хатину.

Сім'я наша поповнювалась мало не щороку. Тринадцята дитина народилась у 1917 бурхливому році. Батько тринадцяти дітей сміливо прилучився до революційного руху, борючись проти експлуататорів. У 1919 році він зі своєю родиною залишив Мордовію і переселився на вільні землі Сибіру. Ешелон теплушок, яким їхали шукачі щастя на схід, надовго зупинився на станції Кінель — там було зірвано міст. Коваль і тесля, батько напросився попрацювати в кузні. Та ворог обстрілював щодня Кінель. Батька поранено. Підступний тиф не дав йому піднятися на ноги. Згорів у гарячці батько тринадцяти дітей, помер на чужій станції.

Тяжка доля спіткала хлоп'ят і дівчаток, що обсіли безпорадно і до того ж вагітну чотирнадцятим немовлям матір. Голодна смерть! Воно б так і було, якби життя йшло за старими порядками. Та ми повернулися на свою станцію Торбеево до поміщицького маєтку.

Місцева влада, яку очолював тоді комуніст Алфа, надала осиротілій родині житло, допомогла харчуванням, і почали рости хлопці, дівчатка, яких тепер стало аж чотирнадцять. Старші, Никифор і Олексій, які встигли перейняти науку від батька, стали майстрами по машинах, а я вступив до школи і пішов за своїм бажанням.

Одного дня ми з Васею Грачовим побачили «яроплана» і помчали через тини і огорожі, через грядки й зарості — на гуркіт мотора, на посвист крил, на вітер, що линув навстріч.

Пригадали ми про те нині, в задушливій клітці барака табору, в який нас засадили вороги, пригадали кожний день того далекого і минулого життя, кожний звук сонячного ранку, вітри і дощі, сніговії та морози рідного краю, пригадали й зібрали глибоко в серці свої почуття вірності рідному

народові, Вітчизні. Ті почуття по краплині падали нам у душі, живили наші думи, надії, поривання.

Я приїхав на станцію і пішов по знайомій вулиці. Відчинив двері до кімнати і першу серед усіх побачив матір. Мати впізнала і зів'яла — впала, знепритомнівши.

Ми сиділи поруч, обійнявшись, і мама казала, що мене вона вдома вже не чекала, не ждала від того дня, коли з полку, ще з Лебедина, їй переслали деякі мої речі. Притому не було нічого написано про мою загибель, але мати і без того оплакала мене і порішила, що одного з її синів уже немає. Пригадували і сміялися з того, як у нас вдома було заведено називати Никифора Мишком-старшим (соромився він бути Никифором), а мене, справжнього Михайла, — Мишком-меншим. Отож і мої листи мати сприймала як листи Мишка-Никифора.

Отак прибився я тоді до Торбеева, щоб для своїх рідних воскреснути, а для себе — повернути сили, які підточило поранення.

Гостював, відвідував родичів, дні летіли. Уже лагодився від'їздити, як прибігли до нас зі школи й сказали, що померла вчителька Олена Опанасівна, яка й мене вчила.

У всьому селищі на той час було, мабуть, здорових чоловіків два-три, та й усі. А треба комусь і яму викопати, і поховати людину.

Я одразу ж пішов до школи. Пам'ятав, де мешкала Олена Опанасівна, — у кімнатчині при класі. Жила вчителька самотньо, і все її життя, все її минуле було в школі. Зодягнув своє обмундирування льотчика-фронтовика, переслане з полку додому, і з'явився таким до покійної вчительки як на почесну варту. Увійшов до кімнати, став біля труни. Поруч стояли інші люди, яких вона вчила, у світ виводила, і всі вони, як і я, в ці хвилини переживали смуток, жаль і спогади. Я згадав перед труною своєї вчительки, як Олена Опанасівна своєю працею, своїм ставленням до мене, своїми розмовами просвітлила моє дитинство. Я часто приходив до школи голодний і босий, і, коли забігав до класу, Олена Опанасівна спершу ставила біля теплої грубки, щоб відігрів руки й ноги, тоді вже садвила за парту. Вчителька не раз водила мене до своєї кімнати, давала поїсти.

З двома фронтовиками, теж пораненими, я пішов на кладовище, там ми видовбали в мерзлій землі яму. Потім пронесли маленьку, худу, легеньку стару жінку через усеньке селище на своїх плечах у труні, по морозу й хурделиці; за труною йшли жінки і діти і пригадували все добре, людське, незабутнє, що зробила Олена Опанасівна для них.

Жаль брав за серце, а все ж було щось урочисте в тім, що свою вчительку ховали фронтовики, які прославилися бойовими подвигами й ранами. Я ще спирався на палицю, але йшов, ішов по снігу, і згадував своїх однокласників, згадував Василя Грачова, який у ті дні був на фронті, літав на бойових машинах, громив ворогів десь на Дону, і ще згадував, як Олена Опанасівна часто проводила мене, малого, за руку аж до хати і ждала, поки я зачиню за собою двері.

Поховали Олену Опанасівну під березою, сніг швидко вкрив свіжу землю, а люди розійшлися, кожний своєю стежкою.

На другий день — в далеку дорогу. Поклав до речового мішка білизну, хустки носові, харчі на дорогу, попрощався з матір'ю, братами й сестрами і пішов на станцію. Коли ще побачуся з ними, які шляхи простеле мені доля воїна-фронтовика, ніхто не знав того і не міг знати.

Пасажирські поїзди того року через Торбеево проходили рідко, залізницю запруджено ешелонами, які везли до фронту бойове спорядження, і до теплого вагона прохатися, пролізти навіть військовій людині було майже неможливо. Коли прибував на станцію пасажирський, його оточував такий натовп, така густа маса різного люду, що саме видовисько тієї «посадки» лякало, надто ж того, хто недавно зростив свої кістки і став на свої ноги. І все ж я «вгвинтився» до пасажирського вагона, в якому було людей, мабуть, у десять разів більше, ніж належало бути. Я здерся на верхню, третю, полицю вагона, куди раніше клали тільки речі й де сиділо вже, зігнувшись, чотири чоловіки.

Поїзди часів війни — то червоні теплушки, посеред яких жевріли залізні грубки-«буржуйки», а люди товпилися, стояли, нависали над ними, аби зігріти хоч якусь частку свого тіла, і дримали, стоячи всю ніч, і чули, як над гуркітливим дахом свистить лютий вітер заметілі. На станціях біля вагонів пробігали захекані люди і, зупинившись перед засуненими дверима, бачили в щілинку вогник «буржуйки» і благали: «Пустіть, рідненькі, пустіть до вагона. На похорон, дві станції проїхати. Пустіть, замерзаємо». А дверей ніяк було відсунути, бо вони здавались намертво зачиненими посталями людей.

Я їхав таким поїздом від Торбеева до Казані, зайнявши той шматочок місця на полиці, зсутулившись і підібравши під себе ноги, бо у вагоні не було вільного простору навіть над головами людей. Мені треба було обов'язково прибути, як предписано, до Казані — міста, в якому я не так давно навчався в річковому технікумі. Мені добре пам'ята-

лося, як уперше приїхав до Казані, як розшукав технікум і подав туди свої документи. Найпам'ятніший день, коли я прийшов на вступні экзамени. Викладач, побачивши мої бо-сі посинілі ноги, обурився:

— Чому ти в такому вигляді зайшов до аудиторії?

— В якому?

— Забув узутися, чи що?

— А-а. Нема в що мені взутися.

— Як це так нема в що? Батьки в тебе є?

— Є,— сказав я.— Мама є. Я тринадцятий у неї. Нема за що купити взуття.

У Казані я здобув освіту річковика, навчився водити теп-лоходи, в Казані вперше зодягнув костюм, краватку і зако-хався в дівчину. Її образ нині раз по раз оживав у пам'яті, з кожним постуком коліс вагона наближав мене до неї.

З батальйону для виздоровлення мене передали філіалу Московської повітряної академії, розташованому в Казані, я віддався в обійми життя офіцера-тиловика. Вдень навчан-ня, увечері побачення, кіно і танці. Якийсь час я без докорів совісті насолоджувався таким життям, навіть відгуляв весіл-ля, скупеньке і тихе, але щасливе, бо одружився на коханій дівчині. А товариші писали з фронту листи, називали імена тих, які полягли в боях...

Якось, ідучи по вулиці, я обігнав жінку, що вела за руку дитину і несла чималий вузол. Притишивши кроки, я хотів уже було запропонувати їй свою допомогу. Та вона випере-дила мене:

— Бачиш, донечко, які розкошують у тилу. Ходить, як на-мальований. А наші на фронті за своїх діток помирають. Ряшку наїв! — злісно кинула так, щоби я почув.

Мене ніби хто ножем ударив.

Ішов далі, а слова, погляд тієї жінки, дитинки мовби стриміли в спині. Пішов швидше, швидше, щоб мене не наз-догнали.

Начальник академії недовго маринував моє прохання — відпустити на фронт.

Велике коло замикалось: я їхав до Москви, на той самий фронт, де вперше ходив у любові атаки на «месершмітів».

До побачення місто юності, до побачення, рідна Мордо-віє. Не треба плакати, молода дружино, ти розумієш мене. Весні сорок другого року, битвам потрібні мої руки, які вмі-ють водити літаки, стріляти з кулеметів і гармат, скидати на землю прицільні бомби. У щасті ми ще глибше відчуваємо обов'язок захищати його.

Життя моє, далекий рідний краю мій, кохана, ви прий-

шли до мене разом із голосом, з усмішкою друга мого — Василя Грачова. Прийшли в тяжкий час. Наша надія на втечу даленіє і тане в п'їтьмі, як гасне на землі вогник, бачений з нічного неба в польоті.

5

Уранці, як звичайно, полонених вишикували й погнали на роботу в кар'єрах. У лазареті залишилося кілька чоловік, а з ними й Грачов, у якого лікар Воробйов теж знайшов якусь хворобу. Ми відкрили нашу таємницю моему землякові.

— Так це ж здорово! — вигукнув Вася. — Я — з вами!

Китаев розповів йому про ускладнення, на яке ми наштотвхнулися в тунелі.

— Розумієш, Васю, треба одним кидком пройти яму. Пам'ятаєш, наші газети писали про кочегарів, які у палаючій топці поправляли колосники? Отак би і нам. Але наші «старики» в нашій «топці» задихаються і непритомніють.

— Ну що ж, — весело сказав Грачов, — я згоден допомогти вам, слабакам. Показуйте, куди лізти.

До покинутого тунелю спустилися Грачов, Шилов і я. За сигнальних були Воробйов і Цоун. Дві години товклися, як кроти, в темряві, у затхлій нестерпній духоті, але перекрили дошками витік нечистот. Це було дуже важливо. Тепер ще треба було випустити кудись те, що назбиралося в тунелі. Це теж важка й немала за обсягом робота. Та коли увечері ми вилізли з підземелля вибабрані, вкрай утомлені, але впевнені в тому, що наша справа піде краще, та поткнулися до душевої, на нас напали противники підкопу. Вони вигукували погрози, лаялися. Китаев, Кравцов, Пацула і Цоун стали на захист нашої групи.

— Замовчіть! — стримували вони заповзятих крикунів. — Ми будемо продовжувати наше діло.

— Не дозволимо душити всіх смородом! — лютували інші.

Я дивився на худих, вилицюватих, сірих, як суха земля, обдертих людей і з жахом подумав про те, що раптом знайдеться такий, що піде до коменданта табору й усіх нас продасть за шматок хліба. Ненависть до боягузів-слизняків переповнила мою душу, я не міг більше стриматися.

— Замовчіть, поганці! Кожного, хто насмілиться писнути хоч слово проти нашої справи, я битиму по морді, як гада! Ми тепер зовсім близько до нашої мети. Ще одне зусилля, і ми на волі! Ви чуєте — на волі! А ви хочете гнити отут?

Вам подобається коритися, гнути спину перед есесівцями? Так? Відповідайте! Ну?

Я кинувся на них з кулаками. Мені потемніло в очах, я впав.

Товариші підвели мене.

Всю ніч у тунелі працювали люди.

Грачов і Шиллов своєю свіжою силою оживили нашу мрію про втечу. Вони вдвох очистили підземний лаз і продовжили його ще далі. Тепер вибрати землю стало важче: хід звужився, його затикав собою «прохідник», і доступ повітря майже припинився. Кожних 15—20 хвилин доводилося міняти людей. Тим, хто копав хід, ми змушені були віддавати частку свого мізерного хлібного пайка. Тільки так можна було підтримати нашу ідею. Правив тут усім колективізм. І лаз уже сягнув аж за колючий дріт з електричним струмом — той, хто повертався з підкопу, по суті, вже побував на волі, за табором. Тепер майже всі полонені стали прихильниками нашого плану.

У ці дні мене вперше вивели з табору на роботу. Вийшовши за ворота, я дихнув вільним повітрям, побачив дерева, поле. Колона невільників йшла проти холодного осіннього вітру, вишкрябувала дорогу дерев'яними ступаками. Збоку йшли есесівці з автоматами наготові, поряд — собаки. Солдати, зброя, вівчарки — все проти нас, кволих, виснажених. Але гітлерівці не могли подолати нашої хитрості, наполегливості, згуртованості. Я зиркаю на есесівця, який гупає чобітьми поблизу мене, і думаю: «Ти, катюго, нічого не знаєш, що під тобою уже вибрано землю. Ми незабаром вийдемо на волю, пройдемо попід дротом, під тобою з твоїм псом і вирвемося з-під твоєї влади».

Нас провели до неглибоких кар'єрів. Тут нам роздали лопати, вказали, де стати до роботи. Ми копали, накидали пісок у кузови автомашин. Ваговики відвозили пісок кудись до містечка. Мабуть, на площадку, де виготовляли збірний залізобетон. Що будували з нього, ми не знали, проте чомусь пов'язували цю свою роботу з аеродромом, бо, коли «юнкерс» наближався, не один із нас розгинався і вдивлявся йому під крила. Гуркіт моторів розбуджував у кожного спогади, важкий, нерозвійний смуток, самозабуття. Над нами раз у раз пролітали літаки. Ми розуміли, що вони ходили по навчальному колу. Солдат немов очікував на такого зівачу, підкрадаючись, бив його прикладом у спину. Вівчарка напала на полоненого. Той рачки, котом кидався з криком до гурту, щоб сховатися од біди за інших. Солдат ішов далі, байдужий до того, що сталося з людиною.

Настав час повертатися до табору. Нахилившись з лопатою, я звернувся до Пацули шепотом:

— Прикидай мене піском.

— Облиш дурущі,— строго відповів Іван.

— Я залишуся тут!

— Щоб загризли собаки. Вже пробували...

У нашому таборі перебувало кілька льотчиків з французького полку Нормандія — Німан. Мені запам'яталися Жан Берт'є, Борис Май і Костя Фельдзер. Вони ходили в одязі радянських льотчиків-офіцерів, і зовні їх не одразу відрізняти од наших. Потім, коли я зблизився з ними, з розмов дізнався, що комендант табору пропонував їм покинути цей табір і переїхати до іншого, де перебували виключно французи і бельгійці. Ті відмовилися.

— Ми воювали проти вас із радянськими кадрами. З ними будемо й тут.

Гітлерівці озлобилися проти них за таку безкомпромісність, а французи мужньо переносили утиски й знущання, не втрачаючи своєї веселості, оптимізму. У вільні хвилини навколо Жана Берт'є завше збирався цілий гурт послухати його жваві й цікаві розповіді про Францію. Забувався проклятий докільний світ, гнітюче оточення, дух нестримно рвався до життя...

Французи отримували посилки, листувалися зі своїми. Мабуть, через них до табору потрапили намальовані на полотні карти місцевості: спершу від Берліна до Парижа — патріоти Франції цим ніби підказували ідею втечі, потім з'явилася така ж карта маршруту: Берлін — Москва. Перемалювавши карту на папір, ми роздали її товаришам. Дістали десь і намагнічені голки, а наші майстри виготовили кілька компасів.

Олексій Воробйов іноді бував на аеродромі, куди його викликали як лікаря-хірурга, і він детально описав нам шлях від табору до аеродрому. Воробйов роздобув навіть маленький пістолет. Керівна трійка ухвалила передати на збереження цей пістолет мені.

Всіх учасників змови було поділено на групи, яким після втечі визначались певні обов'язки. Одній з груп було навіть доручено скинути бомби на аеродром!

Підкоп наближався до заповітного кінця. Вночі, коли зачинялися вікна і гасло світло, праця йшла особливо інтенсивно. Китаєв збирав свій гурток і тренував пам'ять та дії тих, хто мав підняти німецькі літаки. Кравцов закінчував пошиття легкого взуття для полонених — черевиків, у яких можна було тихо пересуватися по бараку у вирішальну ніч.

А внизу «вибійники» рили землю. Раціоналізатори вигдали для них таке пристосування: на бляшаний лист, загнутий по краях, накладалася земля. Землю витягали, під підлогою висипали, а той, що працював у «вибію», за другий кінець вірвовки волік бляшаний лист-повзунок до себе. Настало велике полегшення. Шнур на всю довжину лазу, з допомогою якого пророблялась оця операція, був для нас найкращим агітатором. От тільки біда — ніяк не могли подати свіжого повітря. Після того, як у лазу появився поворот, свіже повітря не проникало до самого кінця. «Вибійники» часто задихалися, непритомніли, і їх доводилось силоміць вигати звідти.

Вихід уже сягнув за межі табору, а серед частини пасивних і досі чулися голоси — проти втечі, проти підкопу.

— Нащо ви затіяли це? Це ж безнадійна справа. Перестріляють вас і тільки...

Я випадково почув це. Сутулий, очевидно, від безперервного сидіння за столом, білий з лиця, як спідній капустяний листок, чоловік далі розвиває свої погляди. Я впритул підступив до нього, взяв за петельки.

— Тільки запахло небезпекою, ти одразу лізеш у темний куток, залякуєш інших? Зрадиш — задушимо! І не пишеш!

Розповів я товаришам про свою «бесіду», та вони не надали їй особливого значення. Всі учасники змови твердо вірили: ось-ось будемо на волі — чиєсь базікання нам ні до чого.

Якось у недільний день Воробйова викликали на аеродром — подати допомогу. Повернувшись звідти, він підтвердив, що у вихідний день там і справді залишається тільки охорона. Ми знали, охорона біля літаків буває невеликою, тому вона зовсім нас не лякала. План утечі через аеродром здався тепер ще реальнішим. Зібравшись серед ночі на раду, ми ухвалили: найближчої суботи до дванадцятої години ночі всім пролізти крізь отвір, бути у підземеллі й чекати сигналу згори. Виходити на поверхню тільки під час нічної повітряної тривоги.

Настав сподіваний час. Люди зодягалися, споряджалися в темряві. Тихо, затамувавши подих, тримаючись один одного, спускались до підпілля. Сиділи, притиснувшись плечем до плеча. Терпли ноги, мерзло тіло, душив кашель. Тривоги не було. Вартовий раз у раз проходив повз вікно.

Де ж тривога? Чому немає нальоту? Ми не боялися його, ми ждали бомб. Наші спостерігачі не відходили від щілинок у віконницях. Вони ж передали, що сьогодні чомусь есесівців

стоїть в охороні більше, аніж щодня. Вони були не тільки на вишках, а й проходили поміж вишками, із собаками. Отож, якщо зараз пробити отвір і почати виходити на поверхню, охорона всіх перестріляє.

О третій годині ночі завили сирени повітряної тривоги. Спостерігачі прикипіли до вікон. Вирішальні хвилини! І ось із вуст в уста передають: увесь табір, як ніколи, взято в кільце. Чому? Чим це викликано — тривоною чи здогадками?

Люди, які сиділи в підземеллі і в бараці, ждали сигналу. Вони не бачили суцільного ряду есесівців, собак. Вони всіма думками й почуттями настроїлися на втечу. Та не можна було ризикувати їхнім життям. Вихід на поверхню, втечу довелося відкласти аж до наступної суботи.

Другодні — розмови, шепоти, сповнені невдоволення, а вночі зібрались на обговорення скрутного становища. Більшість наполягала на тім, щоб не чекати суботи. Люди занепокоєні — до барака протягом дня дуже часто стали заходити охоронники. Вони приглядалися до підлоги, до стін, тикалися в закутки, хоч нічого підозрілого не знаходили.

Непевність, страх прокрадалися в наші душі. Невже хтось доніс комендантові? Не хочеться вірити в це.

Все переговорено, обмірковано.

«Сьогодні вночі!..»

На роботу тогодні не виводили — всі в зборі. Той у своїй постелі на нарах, той розважається картами. Хтось тихенько точить об камінь залізячку — знадобиться, дехто чистить перстеньок, виклепаний з міді, — дивись, може на волі обміняє на харчі. Чому так повільно йде час? Ніч, не барися так довго!..

Раптом хтось вигукнув:

— Комендант!

Він ішов до нашого барака з палицею. За ним прямувало кілька солдатів.

Вбіг чоловік з іншого барака:

— Шукають підкоп!

Я впав у своє ліжко: у постелі сховано пістолет, компас, карту. Я встиг захвати все те за пазуху й шмигнув до туалету. Згорток полетів у яму. Мені уявлялося, що тільки ці речові докази зв'язують мене з таємницею нашої змови і тільки вони видадуть мою участь у здійсненні нашого плану.

Комендант не вдавав із себе поінформованого. Він підійшов до ліжка Аркадія Цоуна, відштовхнув його і вдарив палицею по підлозі. Ляда зрушилась. Отвір дихнув сирією землею. Ліхтарі промацали ту землю. Витрішені, як у збожеволілого, очі коменданта люто дивилися на полонених. Ми

стояли, мов прикуті до своїх місць. Наче над безоднею: обірвалася наша торована стежка до жаданої волі.

Що буде?

Хто зрадив?

Поглядами зацікавлені, приголомшені люди запитували про це один в одного. Гнітюче небуття знову придушило всіх нас смертельним тягарем.

НА ГРАНІ СМЕРТІ

1

Есесівці наказали всім вийти на подвір'я і тут усе догола зняти із себе. Одяг, постіль тим часом летіли через вікна, падали на землю. Охоронники кожному річ, кожен рубець промацували пальцями. Ми стояли вишикувані перед цим безладдям, у куряві, в пилюці, ждали, що ж буде з нами. Комендант і його помічник походжали вздовж шеренги, чекали наслідків трусу. Але нічого не знайшли. Тоді комендант зупинився перед Цоуном, якусь мить дивився на нього і зненацька вдарив кулаком просто в обличчя.

Аркадій похитнувся, але встояв на ногах. Кров потекла йому з носа на груди.

Я стояв близько від Аркадія. Скопивши очі, бачив, як кров капала з бороди, як він скам'яніло, непорушно дивився кудись перед собою. Я знав, що зараз чи потім підійдуть і до мене, бо зрадник назвав і моє прізвище. Боязні не відчуваю, життя мені не дороге, воно нічого не варте.

Комендант, Гофбанич, перекладач допитують Аркадія. Він відповідає на запитання коротко, з гідністю. Кров тече йому по одязі.

— Ти бачив, що під твоїм ліжком прорізали підлогу?

— Ні, не бачив.

Комендант б'є долонею по щоці.

— Ти чув, як лазили під твоє ліжко?

— Не чув.

— Ти що, глухий?

— Скажи йому, — звертається Цоун до перекладача, — що у радянських людей міцні нерви і коли вони засинають, то ні до чого не дослухаються.

Нові удари повалили Цоуна. Потім його кудись повели.

Нам дозволяють забрати постіль, одяг і повернутись до барака.

Мовчазні, замкнуті люди швидко вилазять на нари, і незабаром у бараці настає глибока тиша.

Кого ще заберуть уранці?

А вранці усіх шикують у колону і лагодять виводити на роботу до кар'єрів. Китаєв, Кравцов, Пацула підмовляють і хворих ставати в шеренги, вийти за браму й потім збунтуватися в кар'єрі — від нього дуже близько до аеродрому. Мовчазна згода світиться в поглядах, але мало хто вірить у цей план.

Я охоче пристаю на це, бо знаю — сьогодні мене поведуть слідом за Цоуном.

Колона наближається до воріт. Тут її чекає охоронників більше, ніж було завжди. Нас перелічують, у кожного перевіряють номери. Есесівець дійшов до мене і смикнув за руку — виходь з ряду. «Ось і почалося», — подумав я, ловлячи погляди товаришів. А як вони можуть полегшити мою долю? Лише співчуттям...

Перекладач крикливо повторює слова есесівця:

— Не дозволено виходити за браму. Геть з колони!

Я відійшов набік — хоч би ж випустили за ворота Китаєва, Кравцова, Пацулу. Нехай би хоч вони втекли. Скільки готувалися, мріяли, працювали.

Мені не дали побачити, хто вийшов за браму: підбігли два солдати, накинулися з кулаками, били чобітьми. Наділи на руки і, штовхаючи, потягли до резиденції коменданта. Вівчарка гавкає побіля ніг, хапає за штани: стараюся не впасти — лежачим собаки самі виносять вирок, одразу ж виконуючи його.

Допитує сам комендант. Я стою перед його столом, позад мене — два солдати. Після кожної моєї відповіді вони б'ють мене по плечах, по спині замашним ремінним бичем. Комендант, мабуть, подає їм якийсь умовний сигнал для удару. Про що б не запитували мене, я щоразу кажу те саме: нічого про підкоп не знаю, а якщо він є, то це старий, зроблений тими, хто жив до нас. Комендант шаленіє: то біліє на обличчі, то стає буряковим. Підходячи до мене впритул, викрикує над вухом:

— Коли почали копати?

— Ми не копали. Ніхто з наших не копав, — відповів я.

Комендант починає реготати. Потім різко міняється на обличчі, оскалює свої великі зуби, знову б'є мене в обличчя і кричить:

— Карцер!!!

Солдати виводять — скоріше витягають мене в коридор і запихають до маленької кімнатки.

Так, це справжній карцер. Цементна підлога, в товстій стіні високе загразоване віконце. Посередині — розпечена до червоного залізна грубка. Ні постелі, ні лавки.

Я спершу зрадів гарячій «буржуйці», простягнув до неї руки. Та за хвилину мені стало жарко, я відступив і тут же відчув за собою стіну. Перейшов на інший бік — теж стіна. Я зрозумів, що від цього пекла мені немає куди подітись, і почав ждати полегшення, коли перегорить вугілля. Воно справді швидко погасло. Але вартовий, який зазирає у отвір в дверях, помітивши це, знову підсипав антрацит. Мене здивувала така дбайливість охоронника, я сам себе запитував: «Нащо він це робить? Адже надворі стояла нехолодна вереснева погода, а в карцері було достатньо тепло?»

Я незабаром зрозумів і відчув, яким продуманим, вивченим десь в гестапо, було це катування. У карцері настала спека Сахари і задуха підземелля. Я обливався потом, мені мліли ноги, мене мучила спрага. Я притискався до холодної стіни — пекло в груди, в обличчя, тулився до неї шокою — нагрівалася спина. Особливо тяжко стало, коли напала непереборна дрімота, розмореність. Хочеться впасти на підлогу, але там не влежиш, бо скрізь пече. Стіни оббито бляхою, вони теж розжарились. Присяду, задрімаю — і враз пробуджуюсь від того, що пече у ноги, в голову, в руки. В роті пересохло, язиком не можу поворухнути, слини немає. Задихаюсь. Ну, думаю, оце вже кінець. Увесь налитий вогнем, порятунку немає.

Полегшення приносить тільки підлога. Я нахилився, клав обличчя на неї і губами тулився до вогкого цементу. Якась вогкість ще приходила звідти, з глибини землі. Я смоктав цемент, і мені здавалось, що п'ю воду. Я боявся, щоб цей холод і вогкість не зникли, не залишили мене на смерть.

Як я перебував у карцері ніч — не знаю, не розумію. Вранці знову повели до коменданта. Його кабінет сьгодні мені здався раєм. Тут було свіжо, чисто, на вікнах квіти, на стінах картини, а на столі — графин з водою. Побачивши воду, я вже не міг, не мав сили одірвати від неї своїх очей. Набухлий, сухий язик не вмещався в роті. Я не міг ним поворухнути. Болів язик, щеміли потріскані губи, нили скуті руки.

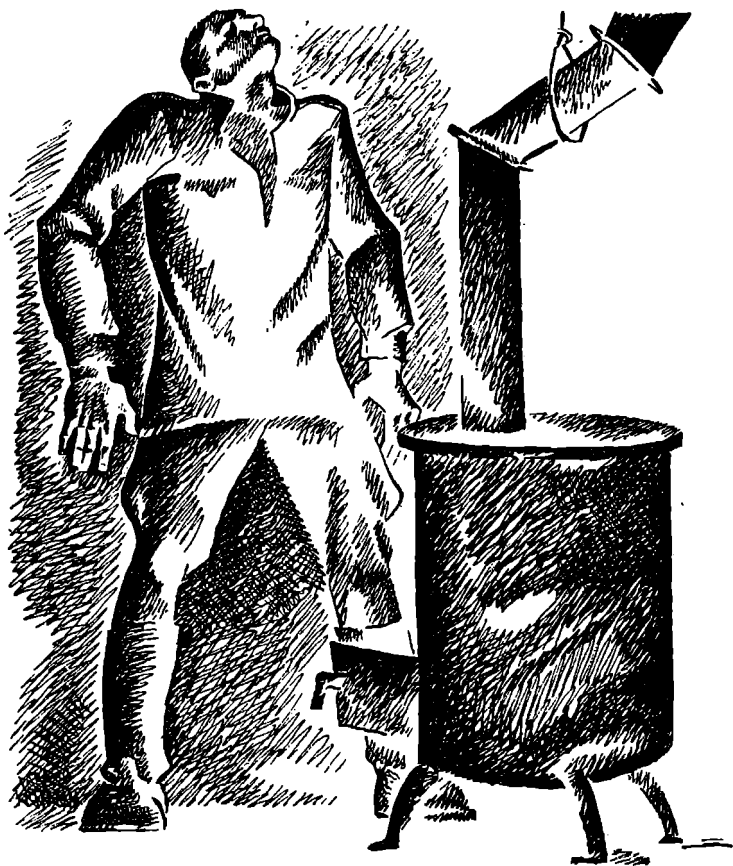
Комендант добре знав, про що я думав у ці хвилини, стоячи перед ним. Він спроквола взяв графин і почав довго, повільно лити воду в склянку. Потім подивився на мене і тихо, цілком ввічливо попросив підійти ближче. Я підступив

до столу, мимоволі дивлячись на склянку. Запропонував мені сісти. Я присів, не одводячи очей від води.

— Хочеш пити? — лагідно поспитав комендант, і перекладач таким же тоном передав його слова.

Я подивився на них обох. Вони усміхалися до мене чи, може, насміхалися з мене. Я мовчав, бо знав, що в них усе це було наперед продумано, що вони на мою пекучу спрагу не зважають.

— Розкажи все про себе — нап'єшся води досхочу.

* Я дивився на них і мовчав.

— Ну, то в якому полку воював? На яких літаках літав? Коли дарував Покришкіну ведмежатко?

«Знають, знають, поганці, і про це!» Ці слова ледве не зівралися у мене з язика. Я лише чув про ведмежатко від однополчан, але такий факт був. Узимку 1944 року хтось із льотчиків привіз його з півночі, воно звеселяло увесь полк, а в березні справді маленького мишка подарували О. І. Покришкіну, уже командирові дивізії, на день його народження. Спогад промайнув, вода в склянці кричала до мене.

Я мовчав. Комендант тупцяв за своїм столом, ждав. Я мовчав. Його нерви здали. Обличчя йому налилося кров'ю, кощаві руки забігали, заперемітали довгими пальцями по столу.

Вони чогось шукали. Очима він уп'явся в мене. Маска ввічливості розколосалася, розпалась. На мене дивився хижак.

Перекладач подав йому щось схоже на товсту жилу, і комендант оперішив мене тим канчуком просто по голові, по обличчю.

— Хто керував підкопом?

Я мовчав.

Ударив ще раз, ще...

— Бунтарі! Збиралися підірвати табір!

До кабінету вскочили два солдати, виволокли мене в «приймальну» коменданта.

Не пам'ятаю, коли і як утягли мене до карцера. Холодний цемент підлоги допоміг очуняти. Грубка не пекла. Крізь віконце в дверях дивилися на мене чийсь чорні очі. Почулось чи справді хтось питає:

— Пить хочішь?

Ці слова озвалися в мені, у моєму тілі страшним болем. Мабуть, я простогнав і знову знепритомнів.

Вода полилася мені в рот, потекла по шиї. Вода! Невже це марення? Ні, справжня, холодна, життєдайна вода. Розплющивши очі, я побачив перед собою бровасте обличчя солдата, впізнав великі чорні очі. Шокою відчув його руку і, мабуть, заплакав. Солдат говорив якісь уривчасті слова.

— Будіт корош, будіт здоров. Клеб у труба. Труба пічка. Понімаль?

Я кивнув головою.

Вода і хліб підкріпили мене. Тепер я дивився на віконце в дверях, як дивляться на тепле сонечко після лютого холоду. Однак мій рятівник швидко змінився. А незабаром мене знову повели до коменданта.

У кабінеті було все так, як і досі, але я, уже напившись

води, спокійно дивився на графин з водою і ще з більшою ненавистю — на штучну, заготовану посмішку коменданта. Мене знову шмагали, лаяли найбруднішими словами. Я відмовлявся відповідати.

Комендант зажадав зробити очну ставку. Мені пояснили, що Китаєв уже викрив усіх керівників змови й підкопу і що він зараз про все це скаже сам. Мене поставили обличчям до стіни, і я чув, як справді до кабінету когось завели Того, на кого я не мав права дивитися, запитували те саме, що і мене. Комендант до цього додав:

— Ось він — розумна людина. Зізнався, про все розповів.

Я й досі не збагну, яку ціль переслідував комендант цієї очною ставкою. Невже Китаєв пообіцяв йому сказати правду в моїй присутності? Чи, може, Китаєв хотів передати мені, що він стоїть на своєму твердо, що ніколи не зрадить. Мабуть, так воно і було. Але в такому разі комендант надто ж легко довірився Китаєву... Після похвал на адресу «розумної людини» я почув голос мого товариша. Він не говорив, а кричав. Охрипло, слабо, але кричав на всю силу легень, ніби хотів, щоб його почув увесь табір:

— Мишко, не вір їм! Це провокація! Я нічого не говорив їм і нічого не знаю!

На нього накиннулися солдати, комендант. Я обернувся і побачив, як вони місили кулаками, топтали ногами людину.

Потім мене ще чи заводили, чи вносили до карцера — не пам'ятаю.

Вода і хліб, які я зрідка знаходив у трубі, повертали мені частку сил.

Так само було проведено очну ставку і з Кравцовим. Кравцов вигукнув:

— Не брешіть! Я ніколи не зраджував Батьківщини і не зраджу!

Цоун, побачивши мене в коменданта, розридався:

— Браток, ти живий? Вір мені, я не продався.

Пацула сказав твердо і рішуче:

— Я нічого цього вам не говорив, пане комендант!

Днів через вісім усіх відпустили в барак, а мене залишили в карцері.

Але вночі до моєї камери втягли побитого, ледве живого Пацулу.

— За що? — спитав я Івана.

— Я плюнув в обличчя гаду, — ледве вимовив він.

А вранці мене, Пацулу і Цоуна, трьох, при трьох охоронниках вивели надвір і поставили перед строем полонених. Ми були закрявавлені, побиті.

Шеренга полонених зацікавила дивилася на нас. Я шукав товаришів по змові, бачив Китаєва, Кравцова, Грачова, Шилова, Мишка-сержанта. Стрічаючись поглядами з ними, я відчував, як кожен немовби подавався вперед.

Нас усіх трьох скували одним ланцюгом.

— Дали б щось поїсти,— сказав я.

Перекладач повторив мою просьбу німецькою мовою. Гофбаніч підбіг до мене і зі всього розмаху вдарив по обличчю. Кров потекла мені з губів.

Подали команду, пішли. Було жаль покидати цей собачий дім, табір, у якому залишалися вірні друзі й нездійсненні мрії. Проминули ворота, колючу огорожу. Почався ліс.

«Розстріляють»,— шепнув Іван.

Це слово застрягло в моєму мозку. Воно вп'ялося в нього, як шипи наручників у тіло, і з кожним кроком все болючіше обзивалося у свідомості: «Розстріляють... Розстріляють...»

Стояла тоді тиха, справді золота осінь.

2

Лісом нас довели до міста. Дерев'янками я стер ноги до крові, йти в них далі не міг. Зняв і покинув на шляху. Охоронник підібрав їх і почав бити мене ними по голові. Довелося взути знову.

Вулиці Клайнкенігсберга чисто підметено, люди гарно зодягнені. З появою арештантів усі зупиняються, стоять, дивляться, поки не пройдемо. Одні щось вигукують, дехто навіть погрожує кулаками. Якась жінка російською мовою сказала:

— Скоро закінчатся ваші муки.

Почувши ці слова, ми презирнулись. Усі ми були побиті, худі, ледве пересувались, і кожен сприйняв ці слова так: «Скоро нам каюк». А може, вони мали означати щось хороше?

Посадили нас у поїзд, який відходив звідси до Берліна. В одному купе розмістилися: по один бік — нас троє в'язнів, а по другий — троє охоронників. Майже коліно в коліно. Люди, які їхали з містечка до столиці, голосно розмовляли, молодь жартувала, сміялася. Проходячи повз наше купе, майже ніхто не зважав на радянських полонених офіцерів.

Есесівці-охоронники вирушали в подорож до Берліна зі своїм провіантом. Один із них поставив до ніг автомата, дістав з портфеля баночки, термосик, ножичком брав з баночок маргарин, намазував на хліб, потім зверху клав повидло і, потроху відкушуючи, почав смачно плямкати. Ми, голодні,

раді найменшій крихітці, росинці їжі, для нього не існували, ми були не люди, його очі нас не помічали, його людське ество нас не сприймало. Потім так само довго їв другий, третій.

Аркадій Цоун тихенько штовхнув мене ліктем. Я прихилився до нього. Він, не повертаючи голови, прошепотів:

— Давайте через вікно.

— Безнадійно.

— Більше не можемо.

Я відвернув його увагу, вказавши кивком на стрункі високі сосни, які стояли стіною вздовж залізниці. Цоун подивився туди і зітхнув тяжко-тяжко.

Гітлерівці запалили сигарети. Тютюнового диму вдихнули і ми, стало трохи легше.

За вікном промелькнули перші будиночки — починався Берлін. Вілли, повиті диким виноградом, з гарними огорожами, квітниками, широкі автостради, потім квартали високих похмурих будинків. Будинки ніби всі однакові. То там, то там — руїни. Все чомусь темне, важке, незнайоме. Людей майже немає. Але машин багато. Над містом стоїть якийсь дужий-дужий гуркіт. Кожний із нас по-своєму, але правильно відзначив, що тут, у Берліні, виразніше, ніж там, у Клайнкенігсберзі, відчувається наближення фронту, наша немінуча перемога. Місто ніби причалося, живе чеканням чогось страшного.

Величезний вокзал, увесь із скла. Просторі платформи, розраховані на тисячні потоки. І тут зараз людей мало. Переважно військові, офіцери. Мундири на всіх нові, розцяцьковані якимись відзнаками, прикрасами. Чоботи з міцними каблуками, твердими халявами. Галіфе широкі, настовбурчені. Зустрічаючись, офіцери один перед одним, як на параді, викидають руки, немов кам'яніють на обличчях. Там і там чуєш: «Хайль Гітлер!»

На платформі ми стріли шеренгу підлітків. У коротких штанцях, коричневих сорочках, беретах, з пов'язками наруківниками, на яких на білому колі чорна свастика. Побачивши нас, вони зупинилися. Ми проходили повз них зовсім близько. Гострі колючі погляди, вигуки на нашу адресу.

Один гітлерюгендівець плюнув на нас, за ним усі почали плювати. Поодинокі дорослі люди дивилися на все те, мовчали.

Ми йшли втрьох пліч-о-пліч, ні на кого і ні на що не звертаючи погляду. Єдина сила, яка була в наших серцях невичерпною і яка тримала нас на ногах, це — почуття гордості й гідності радянської людини. Ми були у військових гімнас-

терках, штанях, і хоч наші закривавлені ноги були озуті не в армійські чоботи, а в дерев'яні довбанки, які дуже гучно стукали, ми таки відчували себе офіцерами, воїнами могутньої Радянської Армії. Кожен із нас, дивлячись на пихатих гітлерівських вояків, думав: фронт незабаром таки докотиться і до них. Зруйновані будинки і цілі квартали привітно озивалися до нас — то була перша помста фашизмові.

Нас провели по освітленому довгому тунелю. Це підземелля було велике, мабуть, на кілька кварталів. Скрізь кидалися в очі стрілки, написи, номери, як на вулиці. Охоронники враз якось підтяглися, стали озвіріло покрикувати на нас. По цьому здогадалися — перебуваємо в якихось важливих підземеллях гестапо.

Завели до підземної кімнати. Два охоронники залишились, один кудись пішов. Чекали його довго. Потім відчинилися двері. Охоронники посхоплювалися зі стільців. Ми за ними. Увійшов гітлерівський офіцер, з ним ще двоє. Один тримав у руках три папки, офіцер — папір. Перекладач переказував услід за офіцером. Ми розібрали тільки слово «розстріляти». Зрозуміли це слово навіть по-німецькому.

Ми не сподівались на щось інше, знали й готувалися до того, що нас розстріляють або ж повісять. Про життя, про порятунок думок не було, вони хіба на одну хвилю освітлювали свідомість якимось сонячним спомином дитинства. У тілі вже не було фізичної сили, звичайної людської енергії — залишились тільки здатність ненавидіти ворога і жадання щось з'їсти. Якби хоч що-небудь узяти в рот, кинути до шлунка, тоді б і болі, і отой розстріл — все було б нічим.

І все-таки, ясна річ, слова вироку вже протягли нам груди, прострілили нашу свідомість. І ми вже не жили. Ми просто ждали страти.

Ось ми вже на якійсь іншій станції. Нам здається, що ми довго-довго їхали кудись, хоча й не цікавилися навіть і напрямком поїздки. Я увесь час про щось тупо думав. Стукали колеса. Відчував, що ідемо, відчував плече товариша, бачив залізні ланцюги, якими скуто нас, але жив у ті хвилини чи, може, й довгі години, а може, й кілька діб, тільки самим собою. Мабуть, я проходив шляхи життя свого, зустрічався з рідними, з кимось розмовляв, щось казав їм, але моїм спогадам, моїй уяві бракувало сили і пристрасті, які б збудили мій мозок. Усе відбувалося у напівсні, у напівбутті.

«Оранієнбург» — цей напис на вокзалі вніс щось нове. Я згадав, де це місто. Воно було десь недалеко і від Клайнкенігсберга і від Берліна. Воно нічого мені не говорило,

як і моїм товаришам. Коли нас вивели з поїзда, ми аж розгубилися, де ж тут можуть нас розстріляти? Поїзди, рейки, будинки...

Нас повели біля вагонів, у бік семафора. І тільки-но проминули ми останніх пасажирів, які зійшли з поїзда, тільки-но zostалися з охоронниками — пробіск надії на втечу, на визволення знову струмом пронизав усіх трьох.

— Б'ємо ногами... Кидаємось під вагон... Кидаємось під вагон... — з передихом шепоче Пацула.

Це був ще один самообман, ще одне навіяння мрії про визволення, поривання надії, зломленої, потоптаної, знесиленої.

Охоронники, мабуть, здогадалися по нашому похвавленню, що ми щось замислили. Вони ткнули автоматами нам у спину, нагримали. А тим часом ешелони, повз які йшли, скінчилися, і ми опинилися на переїзді. Звідси пішли по шляху, відкритому з обох боків. Про втечу годі й думати. Ось шлагбаум, за ним — указівна стрілка, на якій стояв знак військ СС — череп зі схрещеними кістками. А за кілька хвилин ходи поблизу дороги, праворуч і ліворуч, над землею постали якісь залізобетонні квадрати. З їхніх отворів стирчали стволи кулеметів.

Тепер усе. Прощай, свободо, прощай життя... Попереду була висока кам'яна стіна. Ми знали з розповідей, що діється за такими стінами.

Ворота. Над ними ще здалеку видніється якийсь напис — великими німецькими літерами. Ми дивилися на мур, на ворота, на вишки для охоронників — усе насувалось на нас. Було сумно і страшно, бо тут кінчався не тільки шлях...

Десь обіч зненацька галаснула юрба, залунав регіт. Я ніби пробудився: «Кому тут може бути весело?»

Тепер я побачив, що ліворуч, поблизу огорожі табору, розмістилося між соснами якесь містечко з будиночків, садків, майданчиків. Там було і футбольне поле. На тому полі змагалися дві команди. Люди, певно, жителі містечка, спостерігали за грою, бурхливо реагували на неї. Я штовхнув під бік Цоуна: «Дивись. Живуть люди». Аркадій зрозумів мене без слів. Іван теж подивився на мене, й ми ще нижче похилили голови.

Дерева, будинки, люди, сміх, сонце. Поряд із цією стіною, за якою вбивають. Поряд із смертю.

Ми йдемо туди.

Ми змушені йти.

Брама відчинилася. Нам здавалося, що це для нас. Але ми побачили, що з неї щось виїздило. Виходило чи виїздило,

ми відразу й не второпали. То були люди, але їх запряжено у воза — на них справжні шлеї. Люди тягли воза, як тягли б його коні.

Ми наблизились. Ті, що везли вантаж, раптом зупинилися, розправились. Їх було чоловік 10—12. Вони стояли в лямках, шлеях. Всі були у смугастих — біле і чорне — куртках, штанях і ковпаках на голові й усі виснажені, висохлі, здавалося, перед нами стояли живі людські кістяки.

— Жах!

Хто видихнув це слово з тяжким глибоким зітханням? Хтось із нас.

Ми спочатку не збагнули, чому спинилися невірники, кого вони вітають, наче по команді «струнко». Потім уже, засвоївши табірний ритуал, дізналися, що арештанти повинні вітати кожного есесівця, де б не зустріли його.

Перед тим, як пройти за браму, я ще побачив якесь видиво — райський куточок, що запам'ятався мені назавжди. Можливо, він і відбився у моїй пам'яті саме через те, що я спинив на ньому свій зір після того, коли перед нами пройшли страшні своїм виглядом невірники. І ще, може, тому, що ми вже побачили на території табору знайомі бараки темно-зеленого кольору, а падав на нас густий чорний дим із широкого квадратного димаря.

Праворуч від воріт стояв двоповерховий котедж. Він був збудований із червоної цегли, фронтон з колонами, великі вікна ясніли на сонці, а перед ним грало блискітками озеро, по якому плавали білі-білі лебеді. Довкола води — кущі, квітники.

Висока сіра стіна, чорний дим широкої труби, смугасті, виснажені люди і картинний котедж, озеро, лебеді, квіти. Осінь, барви вересневого сонячного дня, і брама, яка розділяла світ на життя і смерть, і нас троє, скованих ланцюгом, з вироком «розстріляти», який несли сюди наші охоронники есесівці...

3

— Штільгештанг! — двоє zostалися при нас, а один з пакетом у руках швидко пішов до будинку, що недалеко від брами і, мабуть, служив резиденцією коменданта табору. Залізними підковами солдат чітко відбивав крок, а ми слухали ті звуки, як відрахунок останніх хвилин нашого життя. Стояли непорушно, відчуваючи один одного ліктями. Приреченість, безнадія, примирення зі смертю на чужій проклятій землі вступили в душу, заволоділи нею.

Невдовзі з будинку вийшло троє. Вони наблизилися до нас, переглянули щось у паперах і пішли геть.

— Штільгештанг! — крикнув уже на відстані солдат, і нам стало ясно, що знову треба триматися «струнко», доки вони не повернуться.

І ми стояли, ноги оніміли, тіло боліло, було нестерпно тяжко. Хтось із нас заговорив, поворухнувся. Тієї ж миті з будинку вибіг солдат, один з тих, що вже прийняли нашу групу, і почав гамселити кожного гумовою палицею.

Значить, за нами стежать з вікна і «штільгештанг» сказано не так собі. Це та ж сама розпечена піч у карцері.

Стоїмо годину, другу, третю. Уже сонце сховалося за дерева, вечоріє. Зранку ми нічого не їли, тільки бачили, як їдять німці. До нас підвели ще кількох наших військовополонених. Їх поставили за нами, прийняли так, як і нас, і залишили з тим же наказом триматися «струнко».

Мені хочеться поспитати, хто стоїть за мною, звідки він родом, коли і де потрапив у полон. Хочеться почути голос, щоб хоч на хвилику забути про голод, про болі в ногах. Не наважуюсь. Я вже бачу того, хто не зводить із нас очей. Крізь скляну стіну будиночка видно, як там, усередині, вештаються люди, і тільки одна постать увесь час стримить біля вікна.

Я, скосивши очі, почав спостерігати за тим, що відбувається у дворі табору. Насамперед я побачив групу людей у смугастих робах, яка йшла по плацу, потім ці люди раптом попадали на землю і поплазували.

З появою тих невільників на подвір'ї залунала джазова музика. Гримів джаз, плазували люди, металися силуети в будинку. А нам — безперервний, смертельний «штільгештанг!».

Уже темніє. Я прагну якомога більше місця охопити зором. Бачу приміщення, над яким зводиться квадратний димар. Фабрика яка, чи що? Повсюди квіти, квіти. Троянди, кани, лілії. Червоні, білі. Такі чисті, яскраві.

— Ти звідки? — чую за спиною по-російському.

Відповідати не можу, помітять по губах. Промовчав. Ті, що плазували, пройшли поблизу нас. Якись дивні люди: в одязі невільників і в зовсім нових, до блиску начищених черевиках. Що це за чудасія?

Потемніло ще дужче. На думку спадає моє Торбеєво, наш дім. Там уже ніч. Осіння ніч. Мабуть, полягали спати. Може, в ці хвилини мати згадає про мене. А чи вона знає, де я? Не уявити їй цього. Хлопці, мабуть, відправили додому мої особисті речі, написали, що не повернувся з бойового

завдання. Оце вже справді «пропав безвісти». Пропав ти, Мишко, пропав безслідно...

З будинку вийшов високий довговидий офіцер-есесівець. Комір коричневої сорочки розстебнуто, рукава по лікті за-сукано, в правій руці бич. Став перед нами, широко розкаря-чивши ноги, почав промовляти. Перекладач переказує. Ви всі — погані, смердючі російські свині. Ви будете всі знище-ні, бо ви злочинці, ви дезорганізуєте нормальне життя в резерваціях для полонених. Звідси ніхто ніколи не втікав

і не втече. Я — комендант табору Заксенхаузен Густав Зорге, я, Залізний Густав, забезпечу вам приємне виконання смертних вироків. Чого ти, свиня, руками бовтаєш, коли тобі наказано стояти струнко? Покуштуй оцього бичачого хряща по шиї, і ти запам'ятаєш, що таке німецька дисципліна, акуратність і порядок.

Густав оперішив бичем того, хто поворухнувся, а заодно і його сусідів, у тому числі й мене. Я побачив Зорге зблизька. Обличчя п'яниці, молоде, а вже все в глибоких зморшках, шия жилага, очі пусті, вицвілі. Кат! Це слово ледве не вилетіло з моїх губів.

Комендант ще довго вихваляв свій концтабір за те, що в ньому знайшли собі могилу сотні інтернаціоналістів, комуністів, противників фюрера, а потім гаркнув:

— Геть звідси, щоб я вас не бачив!

Нас штовхали, били солдати, женучи, як гурт худоби, до приміщення, в якому світилися вікна. Тут обробляли новоприбулих. Перукарі обстригали волосся, в лазні кожен мав обмитися гарячою, як окріп, водою. Потім — одразу ж крижаною. Тут забирали одяг, в якому приходили сюди люди, і видавали смугастий — для всіх ув'язнених єдиного зразка, що служив одночасно і тавром невільника — у цій смугастій шкурі нікуди не підеш, ніде не сховаєшся.

Частину з тих, кого пригнали сюди, пропустили до лазні митися, решта стояла перед дверима, чекаючи черги до перукарів.

— Ти звідки?

— Горьковчанин.

— Військовий?

— Ні, цивільний.

— Як же сюди потрапив?

— На території Білорусії схопили.

— Розстріл?

— Штрафник.

Я слухаю цю розмову, дивуюся. Виявляється, тут не всі смертники, є серед нас і прислані в цей табір для відбуття інших вироків. Ті, що обслуговують, крадькома пояснюють, що означає «штрафник». Мало кому з них удається вижити систему тортур, винести тяжку працю, яку звалюють на плечі, але в них є надія...

Перукар, до якого я підійшов, наказує нахилитися над ящиком, наповненим людським волоссям такого кольору, як у мене. Я нахилився, він стриже «нулівкою», і вже моя чуприна лягає на чийсь, щойно зняту. Господарі табору, організатори нового порядку в Дойчланді, бач, хочуть мати

користь від усього — нащось знадобиться їм і людське во-
лося.

— За що потрапив сюди?

— Підкоп.

— Це — розстріл.

Я зітхнув, нічого мені сказати, мою долю вже визначено. Перукар, немолодий сивий чоловік, затримав на моїй голові свої чутливі руки, пильно подивився мені в очі. Я дивлюся в його блакитні глибокі очі й відчуваю в них, як і в голосі перукаря, невисловлену доброту, якесь приховане бажання щось сказати мені. Ми з ним незнайомі, але я дивлюся на нього, чужого мені, як на товариша. Чому, звідки появилося таке довір'я, повага така?

— Бирку вже одержав?

— Одержав.

Я простягнув йому руку, показав залізяку, яка лежала на моїй долоні. Він ужахнувся, побачивши її.

Серед тих, що чекали своєї черги, хтось запалив сигарету. На запах тютюну одразу прибігло двоє в червоних касках. Вони протовпилися до чоловіка, що стояв осторонь і курив. Вихопивши із-за пояса коротенькі лопати, пожежники накинулися на курця. Вони почали бити його по голові. Чоловік упав на цементну підлогу. Товариші подалися до нього, щоби підняти, пожежники били лопатами й тух.

— Вбили, гади! — прошепотів перукар і, припинивши роботу, залишив мене, пішов туди.

Я бачив, як перукар, теж grimнувши на тих, що стояли близько від розпластаного виснаженого тіла, підступив до забитого, потім послушав, чи б'ється серце, і враз повернувся до мене.

— Дай свою бирку! Давай усі, які є при тобі документи!

Я поклав йому в руку залізяку, своє особисте посвідчення, все, що збереглося, навіть фотокарточку Фаї. Перукар нащось увімкнув машинку, тоді вихопив «вилку», лайнувся — «знову зіпсувалася, клята!» — і бігцем пішов туди, куди тільки що поволокли труп.

Він повернувся за кілька хвилин, якийсь радий, вдоволений. Увімкнувши машинку, продовжував стригти мою голову, хоч вона була вже гола. Низько нагнув мене над коробкою з волоссям і сам нахилився наді мною, заговорив скоромовкою, строго:

— Ось бирка і документи забитого. Візьми! Твої згорять разом із ним: Ти — Микитенко Степан Григорович з Дарниці, вчитель, двадцять першого року народження. Запам'ятай! Тепер ти штрафник, а не смертник. Капуть твоєму ви-

року. Комуністи повинні скрізь залишатися комуністами. Вайлай далі! — визвірився він голосно і вдавано штурхнув мене од себе. — Сідай, рудий, он над тією коробкою, куди лізеш до чорнявих?

Я стис у руці бирку й долонею відчув, що вона була не така, яку щойно тримав. Серце часто билось. Я розумів, що відбулося зараз щось дуже важливе, хоча й не до кінця вірив словам перукаря. У лазні я розмовляв з Цоуном, Пацулою, але їм про це нічого не сказав. Перед очима в мене стояв сивий перукар з добрим обличчям учителя чи комісара. Я запитував: «Чи це правда? Чи дійсно врятував мене?» І раз у раз повторював подумки: «Учитель з Дарниці, Микитенко Степан Григорович. Двадцять першого року народження». Чи не вимовив я вголос цих слів?

На території табору був ще один табір, відокремлений огорожею від усїєї території. Через ворота нас провели до тієї тюрми в тюрмі. Уже був пізній вечір. У вікнах бараків тьмяно світилося, рухалися постаті. Я придивлявся до оточення і увесь час думав про те, що я віднині носій особисто-го номера, який мушу пам'ятати назубок.

Чуже прізвище, чужа доля... Не підведуть вони мене, приреченого на смерть?

ПІД ЧУЖИМ ПРИЗВИЩЕМ

1

Я почував себе таким слабким, таким немічним, що все те, що діялось — перебування в Берліні у підвалах гестапо, оголошення вироку, наміри втекти й обробка в іншому таборі, — все сприймалося ніби крізь якусь запону у свідомості. Я наче був у півсні. Настала байдужість, муки забрали всі життєдайні сили. Довколишній світ, коли він не в змозі допомогти людині, не рятує її, для неї вже не потрібний. Глибока самотність у серці, у кожній краплині крові, та ще — вірність своїй ідеї — оце все, що було тоді в мене.

Потім, пізніше, я замислювався над тим, звідки бралася в мене і моїх товаришів сила терпіти, зносити муки голоду, муки тортур і весь час рватися на волю, боротися за неї? Я дійшов висновку, що, мабуть, є така прихована в живій матерії енергія несумісності, енергія відчуження. Вона

народжувалася з ненависті до ворога. Коли я бачив серед військовополонених таких, які прислужували есесівцям чи догоджали їм, аби тільки вижити, моя душа наповнювалася злістю до тих людей, і я відчував, що мені прибавлялося сил. І ще одне джерело: всюди помічав такі явища, такі вчинки есесівців, таку поведінку наших ворогів, які зміцнювали мої переконання в тому, що фашисти будуть знищені, переможені. Я вірив — їхній «новий порядок» не життя, а — гниття. Я був твердо переконаний, що і концтабори, і система знущань над в'язнями, і наші муки — все це незабаром упаде на голови гітлерівських призвідників мечем правосуддя.

Під час допитів і побоїв у мене були такі дні, коли я, бачачи Пацулу й Цоуна, не міг, не мав снаги пригадати їхні імена, їхні прізвища, власне, не впізнавав їх.

То гаряча, то холодна вода, в яку нас по кілька разів заганяли в лазні, освіжила пам'ять, вона немовби змила з мене тягар, отупіння і повернула первородну, дитинну сприйнятливість, ясність мислення. Люди, — а їх у нашій партії було понад сто, — всі були ніби однакові — обстрижені, худі, в смугастих штанах і куртках, у довбанках на ногах.

Після купання все якось дуже добре запам'ятовувалось. Мені перепали широкі рвані штани, жилет із хлястиком і в клітинку тоненька сорочка, яка зав'язувалась на грудях. Натягнувши все це на себе — а воно не було смугастим, я мусив підійти до «малюра». Той ткнув у відро з фарбою широкою щіткою, поділеною на кілька частинок, і провів нею по моему одягу: від потилиці до п'ят, потім — від бороди до ступнів, і таким чином зробив і мене смугастою зеброю. Фарба пройшла крізь тканину, одяга прилипла до тіла.

Запам'яталось, що в лазні серед обслуги було кілька жінок і малих хлопчиків-підлітків. Що вони виконували, я не примитив, але їхня присутність уразила мене. Жінки, діти... Вони нагадали про життя, яке існувало десь.

Нас вишикували перед бараком. Високий німець у смугастому, такому самому, як і наше, вбранні, звернувся через перекладача:

— Хто має гроші, золоті й цінні речі, покласти перед собою!

Виявляється, були в декого і гроші, і персні, і годинники. У мене — нічогісінько, крім жетона і казанка.

Тепер на кожного заводилась особиста справа. До неї вносили прізвище, номер і прикмети людини: колір волосся, родимки, наколки тощо. У мене особливих відзнак теж

не було. Мені, мордвиніві, як і всім радянським військово-полоненим, видали літеру «Р» — «руський» і вінкель — ганчір'яний трикутничок, що треба було нашити на одержу, як і свій номер, вістрям униз.

З'явився ще один високий, добре вгодований есесівець, довго та грізно пояснював, куди ми потрапили і за якими правилами будемо тут жити. Кожного тут можуть убити, повісити, знищити; бо всі, хто прибуває сюди, є засудженими до страти або до найсуворішого штрафу за «злочин перед німецьким народом». В'язневі треба завжди пам'ятати свій номер, місце в строю, хто стоїть праворуч і ліворуч, розпорядок дня. Усі накази виконувати бігом, тільки бігом!

Нині мені було видно майже всі вишикуваних. Я обшастував їх поглядом, перебирав усі ряди, але Пацули і Цоуна серед них не знаходив.

Принесли в білих бідонах каву і кілька хлібинок. Почали розливати по казанках рідину, краяти й ділити хліб. Мені вже доводилося самому ділити хліб між голодними, і не раз я стояв у натовпі й чекав, поки мені дадуть мою пайку. Це видовище жахливе й трагічне. Але такого, як було зараз, я ще не бачив. Люди були зголоднілі до крайності, крихта хліба для кожного рівнялася ціні життя, ніякі міркування, норми поведінки не спроможні були стримати крик голодного шлунка. Тремтіли уста від самого запаху хліба, дрижали руки, в які потрапляв той жалюгідний темний шматок, люди плакали, дивлячись на поживу, вони одщипували її малесенькими крихітками, невтримні протовплювались наперед і хапали порцію, боячись, що їм не дістанеться.

Голодні перед їжею всі однакові, але вони поводяться по-різному. Одні не від того, щоби з'їсти своє і ближнього, щєбто шматочок, од якого власник на мить одвів свої очі. Через це у нас не вистачило однієї порції. Здійнявся галас.

З'явилися есесівці, розпорядники. Допитуються, б'ють, але, звісно ж, хто перехопив хліб, нічого не скаже, хоч ти періш його до смерті. Злодіями чомусь були визнані всі «росіяни», і всіх нас вигадали з приміщення на подвір'я.

— Буду бити, буду вбивати! За пайку хліба всіх повішаю! Зізнайтесь, хто взяв!

Мовчанка. По кожному пішла гуляти нагайка, але — ніхто не брав, ніхто не винуватий.

Пізно вночі, так нічого й не дізнавшись, завели нас у барак, вказали місце. Я досі бачив табірні житлові блоки, в яких розташовувалося чоловік по 150—200. У цьому ж блоці триярусні нари стояли в три ряди — попід стінами й посередині, довжина їхня просто незбагненна. Містилося тут

чоловік дев'ятсот, не менше. Верхні ліжка були десь аж під дахом,— стелі взагалі ніякої.

Нарешті за кілька днів я приліг у постіль. Яка не є, а таки ж постіль.

Але заснути довго не міг; на який бік не повернусь — болить усе тіло. За двісті грамів хліба жорстоко побили двісті чоловік.

Рано — надворі ще було зовсім темно — підйом. Вікна барака вже відкрито навстіж, по приміщенню гуляють протяги і нещадний наказ блокового наглядача: «Швидше! Швидше!» Треба встигнути зодягтись — довбанки з поспіху чомусь не налазять, в рукав ніяк не влучиш; потім умитись — оббризкати худе тіло до пояса крижаною водою, і бігти, бігти, скільки є сили, на подвір'я. Будеш останнім,— битимуть, будеш крайнім,— не протовпишся до середини гурту, де тепліше.

Спалахнуло світло — гомін стих, натовп завмер, причайвся, жде. Пролунала команда шикуватись, і всі зарухались. Один штовхає іншого, всі поспішають, як шалені, як оскаженілі, і все це відбувається на невеличкому квадраті. Кожен шукає своє місце між двома, яких він знає. Це місце визначається по якомусь орієнтирові — по вікну, стовпові, по дереву.

Стрій уже розтягнувся по чотири.

— Ахтунг!

Появився рапортфюрер. Йому з кожного блоку доповідатимуть про кількість живих, хворих, мертвих. Той же в свою чергу доповість начальникові табору. Доки йтимуть підрахунки, можна трохи роззирнутися. Недалеко від мене стоять у першому ряду біляві юнаки — з круглими, як мішень, нашивками на грудях. Згадав: учора хтось розповідав, що це югославські партизани, захоплені в полон гітлерівцями. Вони так і називаються «мішенями». Нашивки зроблено якраз навпроти серця, і перший-ліпший есесівець може вистрілити в цю мішень, коли йому заманеться. Червоніють кружечки на грудях переважно і на наших радянських військовополонених. Вони, як і я, провинилися в інших таборах за підкопи, за спроби до втечі. У мене такий самий кружок. Серед сотень людей немає жодного знайомого, нема в кого що-небудь і запитати. А хочеться почути, що ж вчинять з нами, штрафниками. У шерезі, мабуть, кожний десятий — із зеленим вінкелем-трикутничком. Це бандити, ув'язнені за розбій, за вбивства.

Закінчилася перевірка, почався шарварок довкола білих бідонів з кавою. За кілька хвилин вигукують, де і хто має

стати до роботи. Згрупувались, повалили за браму, повезли в шлеях візки, апельплац звільнився, стало трохи вільніше. Але ось наказують шикуватись самим тільки новачкам, які прибули вчора. Табірник із зеленим вінкелем, з квадратним обличчям і здоровенними ручищами, які висять аж до колін, мішаниною слів — російських, польських, чеських, німецьких, англійських — пояснює значення стройових команд: «направо», «наліво», «кашкети зняти», «кашкети зодягти», «шикуйся» і т. п. Це зрозуміло майже всім, справа в тому, що виконувати ці команди треба блискавично, точно й акуратно, приблизно так, як вимагають цього від тих, кого готують до парад.

В перші ж хвилини так званого навчання з'ясувалося, що більшість в'язнів не в спроможності справитися з такими вимогами. Одразу ж узяли свою владу над ними «зелені вінкелі». Вони, виявляється, мали забезпечувати належну стройову підготовку новачків. Нечітко повернувся — удар по голові, зняв свій «мітцен», але не зафіксував того руху певним зразком — стусан під ребра. За кожен таку «провину» — кара.

По вечері відбулася перевірка, така сама, як і вранці, з підрахунком живих і мертвих, з рапортами й нотаціями, боями.

А коли розпустили всіх, я по обличчях побачив, як усі зраділи, як полегшено зітхнули.

День закінчився, решта часу — до сну — належала людям, і вони розійшлися по всьому плацу та подвір'ю, поділилися на гуртки, на купки й заговорили, загомоніли кожний про своє. За час перебування в цьому пеклі я переконався, що ця вечірня година, коли люди належали самі собі, своїй дружбі, своїм змовам і планам, була найщасливішою для в'язнів. У цих вечірніх розмовах немов відроджувалися звичайні людські стосунки.

Я стою один, окремо від усіх, і дивлюсь, як інші розмовляють, зійшовши в гурт, як смачно палять сигарети. Шукаю, з ким би познайомитись, придивляюся до людей. Раптом до мене підступив хлопчик, малий, до неможливого худющий, гостроносий. Мітце весело зсунуте на потилицю, крутий великий лоб напівзакритий давно нестриженим рудим волоссям.

Він дивився на мене, усміхаючись.

— Не впізнаєте?

— Ні, — відповів я.

— Сусід по нарах. Я теж на третьому поверсі.

— Ще не встигли познайомитися, — сказав я.

— А я вас бачив ще раніше.

— Щось не пам'ятаю нашої зустрічі.

— Беріть закурюйте,— юнак подав мені сигарету.

Бачу, хлопець володіє собою, серйозний, розважний як дорослий.

Я запалив.

— Де дістаєш сигарети?

— О, тут усе можна купити, аби гроші.

— Які саме гроші?

— Марки. За них купуй шапку, черевики, сигарети. Я вичистив туалетну яму, мені дали три марки. Отам за апель-платом щонеділі збирається базар. Французи продають своє, югослави своє. Із собою в могилу чи на шибеницю нести? — хлопець засміявся. — Бачили високих, білявих, схожих на спортсменів? То югослави, усі з одного села. Переховували зброю, а фріци знайшли. Мішені на серце їм пришили. Завтра або післязавтра їх уже не буде. Ці вже все проміняли на їжу, на тютюн, перед смертю хоч накуряться.

— Ти, бачу, багато чого знаєш,— похвалив я, аби заохотити хлопця. Він нітрохи не знітився — розмовляв тихо, обережно.

— Ви штрафник? І я теж. Я вже тут цілий місяць, ще місяць пробуду, а може, й два. Штрафників держать, скільки здавають, треба ж — два місяці. Не скочуришся або не приб'ють за цей час, одвезуть кудись на роботи.

— А ти як сюди потрапив? — спитав я.

— До табору?

— Ні, до Німеччини.

— А-а, привезли до бауера. Хазяїн попався скупий, лютий, от ми з хлопцями й дали драла від нього. Йшли додому, в Росію, голодними. Мене послали роздобути їжу. Я по трубі здерся на балкон особняка, пробрався до кімнати, а там генерал хропе. Як почув мене, як закричить: «Караул!» Аби він, дурний, дав мені хліба, я пішов би й все. А то чортзна-чого зчинив галас. Ну, в мене був за поясом під сорочкою саморобний тесак... Хтось за стіною почув грукіт, почав гупати кулаками, я вистрибнув з балкона. Так нічого й не приніс хлопцям. Ми голодні втікали лісами днів зо три, за нами гналися, стріляли по нас. Схопили мене першого, ноги підбив собі. Засудили за крадіжку. А ми крали, бо по тижню не бачили крихти хліба. А як вас зовуть?

— Михайло,— бовкнув я, забувши про чуже ім'я й прізвище.

— Дядя Мишко,— сказав він по-своєму.— У мене там, дома, дядько Мишко.

— А тебе як? — поспитав я.

— Діма, Діма Сердюков.

— Дмитро, значить, хороше ім'я. А я вчитель Микитенко, — назвав я не своє прізвище.

— Ви льотчик. Я знаю. Ви не вчитель, а офіцер з погонами! — Хлопчина дивився мені прямо в очі. Мене поймав страх перед цим прямим і всезнаючим поглядом. — Я бачив вас у льотчицькій гімнастерці, там було аж два знаки від орденів. Я вашу гімнастерку в руках тримав, бо я все прибирав після вас, коли ви пороздягались. Та ви не бійтеся мене, я нікому про вас не скажу. Як у мене будуть сигарети, я вам даматиму. Я можу тютюну принести з лазні. Я кишені витрушую і все віддаю вахманам. Як не даматиму, вони мене вб'ють і поставлять на моє місце іншого. Я оце вже в другому таборі, діло відоме. Я був і в партизанському загоні нашого Генерала! Ви не чули про такого? У-у, сила! На прізвище його ніхто не знав, тільки отак, товариш Генерал і все. Ми пробиралися на схід, і мене тоді перший раз спіймали гітлерівці.

Я зрозумів, що для хлопця генерал — це щось найвище. Слухаючи його, я з тривогою думав про те, що він зможе отак само підійти до когось іншого і проторохтіти йому все, що знає про мене. Що ж мені робити? А якщо він розкриє мою таємницю? Я стояв, мов приріс до землі. Діма опустив руки в кишені й заходив сюди-туди; щоб зігрітися.

Пролунала команда «відбій», всі повалили до барака. Мій сусід шугнув у натовп і зник.

Здершись на третій поверх нар, я озирнувся праворуч і ліворуч, а Діми не побачив. Невже малий — провокатор? Може бути й таке! Тепер чекай всіляких несподіванок. Я вже глибоко переживав свою недосвідченість. Чому не відповів йому на його «ви льотчик» рішучим запереченням? Чому не сказав, що він мене з кимсь переплутав?

Як тут правильно повестися?

Хтось хутко видирався до мене. Діма? Він! Не обізвався, бо, мабуть, уже не дозволялося розмовляти. Впав у свій ящик, пововтузився в постелі, закутався в убогу ковдру й затих. Заснув. І не видно його. «А я вже погано подумав про хлопця», — розкаювався і раз у раз поглядав на нього, але Діми просто не було видно, таке худе було його тільце.

Засинаючи, я згадав, як у 1943 році літав з-під Кривого Рога в Білорусію, щоб звідти привезти в полк доньку команди ескадрильї. У нього там залишилась родина. Коли наші визволили цей край, звідти відповіли на листа комеска якись його родичі, що фашисти знищили село, розстріляли всіх лю-

дей села і з його дітей залишилася тільки найменша дівчинка. Вона втекла з палаючої хати, бігла лісами одна і прибилася до своїх родичів. Ті їй написали на фронт батькові. Льотчик, який втратив дружину й дітей, сам не наважився летіти в край руїн і рідних могил, він відклав це на потім. Попросив товаришів, щоб привезли йому доньку. Командир полку послав мене. Я полетів. Розшукав село, приземлився, дістався до лісових хатин. Коли ж, як був — у бойовій формі, при зброї, зайшов я до комескової рідні, то дівчатко, побачивши мене, скрикнуло і, мов те звіренятко, шугнуло десь під стіл.

— Не звертайте уваги, — сказали мені дорослі. — Ото вона такою стала. Як побачить військового, одразу ховається. Гналися за нею солдати в лісі, ще не одійшло сердечко.

Я представився, розповів про батька дівчинки, про його доручення. Мені зраділи, почали просити дівчинку, щоби вона підійшла. Не хоче й усе! Як її не вмовляли, що вже я не показував їй — не вилазить з-під столу. Пішов ночувати в інше місце, покладаючись на її родичів, може, за ніч переконать її. Прийшов і застав усе так, як і було.

Так я і полетів назад ні з чим. Розповів своєму командирові, льотчикам, і вони засмутилися. «Як же бути з дівчиною? — турбувалися всі. — Невже такою переляканою і залишиться на все життя?» Командир мій знову заговорив зі мною на цю тему. «Якщо, каже, донька моя бачила тебе, вона тільки до тебе й піде. Полети ще раз!» Командир полку, звісно, для такої справи літака не пожалів. Полетів я. На цей раз умовив дівчинку, привіз її в полк. Що було! Яка радість! Скільки жалю! Рідна дитина, одна з трьох, зустрілась зі своїм батьком. Дитина серед льотчиків. Як всі її любили, скільки їй всього дарували!

Дівчинка з лісового білоруського партизанського краю стояла в мене перед очима. Багато зла накоїли гітлерівці у світі! Одне, найбільше, найганебніше — це знущання над неповнолітніми дітьми. Худе, приплюскле між дошками нар тільки хлопчика поруч з нами, дорослими... За віщо така мука малому?..

Вранці у жахливій юрмі, поміж тисячі людей я вгледів знайоме обличчя.

— Іван! — крикнув я Пацулі, але його відштовхнули від мене, і він тільки підняв руку над собою, даючи знати, що почув мій голос.

За кілька хвилин тертя, борсання людей знову Пацула наблизився до мене. Ми обійнялися, притиснулися один до одного і залишилися вдвох. Іван був слабший, його від-

пихали на край, і він не мав сили чинити опір, я потягнув його до себе й узяв у теплу середину.

— Ну, де ти? — поспитав я.

— Ось у цьому бараці,— вказав він на моє пристано-вище.

— Так і я ж тут, а тебе не бачив.

— Вчора увечері перебрався сюди.

— Як же тобі вдалося?

— За піджак. Мені припав у лазні гарний, підбитий під жачок. Вахтман побачив і почав стягати з мене. Я став пручатися — не люблю поступатися перед кимим покидьком. Тут нагодився хтось із старших над ним, вахтман і вкляк. Коли всі розійшлися, він знову до мене: «Що тобі дати за цей піджачок?» Кажу, нічого не треба, тільки переведи мене в той барак, де моїх земляків багато. Я ж знав, куди і в який розряд тебе послали. Вахтман посварився пальцем, хитро прискалив око й каже: «Давай піджак! Попробую перегнати, тільки не дуже кричи, як битиму». Так і зробив: стусанами вигнав з барака, а тоді каже: драпай! Біжи он у ті двері. І я перебіг. Мені вказали, де лягати спати.

Через кілька днів я з допомогою Діми Сердюкова перетягнув Івана Пацулу в наш сектор, і він став моїм сусідом по нарах. Тепер нас було троє: двоє дорослих і підліток.

Однієї ночі я мусив вийти до туалету. А злізти з третього поверху і пробратися між нарами так, щоби нічого не зачепити, не стукнути нічим, це справа непроста. Ще перед цим я спитав Діму:

— Як мені вийти?

— Стрибайте вниз і йдіть.

— Босому?

— Ні. Будуть бити охоронники.

— В колодках?

— Гупатимете — все одно битимуть.

— А як же?

— На крилах! — прошепотів Діма, і я здогадався, що він мав на увазі.

«От уредний хлопець. Не забудь»,— заговорило в мені невдоволення, і я почав спускатися з нашого поверху. Ризикнув усе-таки йти босим. Може, не почують. Коли я відчинив двері на вихід з барака, на мене зненацька навалилось кілька чоловік. Один учепився пазурами в горло і почав душити. Я впав, силкувався вирватися з кількох пар рук, які притискали мене до землі. На якусь мить подумав, оце мені й край. Їх стільки на одного,— а сили ж у мене той... І якось, зовсім випадково, випростав свою одну руку і вп'явся в ту,

чужу, яка стискувала мені горло. Вона виявилась слабшою за мою, пустила. Я хлебнув повітря і крикнув: «Сволото! Пустіть! За що?» Тільки вони почули російську мову, одразу й шарахнулися від мене. Вмить нікого не стало.

Що за халепа? Я оговтався, озирнувся — нема нікого. Повертаюся назад, до барака, ніхто мені нічого. Значить — ніхто не чув мого крику. Здерся нагору, шепотом розповідаю Дімі про свою пригоду.

— То наші хлопці робили засідку на якогось гада, — пояснив мені Діма. — Якби не обізвались по-російськи, уже б сюди й не прийшли. Одному паразитові наші отак голову скрутили і труп у стічну яму вкинули. Підчікували когось, а тут ви нагодилися... Удвох треба скрізь ходити, дядя Мишко.

Другого дня до мене підійшов один із в'язнів — високий, плечистий, з густим чорнявим волоссям, і, нахилившись до мого вуха, сказав:

— Бушманов передав, щоб ти менше патякав.

— Я? Я, здається, мало говорю. І я ж по-російськи...

— Є й з наших, що перекладають для них... А то враз на шибениці опинишся...

І подався геть. Кольори в моїх очах усі злилися в один — сірий.

Хто ж це так стежить за мною?

Під час вечірньої перерви мене спинив ще один чоловік, одвів убік. Його великі чорні очі дивилися суворо, він міцно стискав мою руку вище ліктя.

— Ти за що в таборі? — різко поспитав він.

— Я вчитель...

— Знаю, який ти вчитель. В перукарні тебе зробили вчителем.

Тіло моє похололо, я завмер.

— Тримайся ближче нас, мене і того, що сьогодні підходив. Тут, лейтенанте, не дитяча площадка, а кілька таборів в одному таборі. Одні здалися ворогам, інші ніколи не здадуться їм. Ти з ким?

— Я з вами, — рішуче сказав я.

Високий так само ж раптово, як і підійшов, зник. Тепер я переконався — є організація, і це, мабуть, вона, змінює військовополоненим вироки, перекреслює їх, як верховний суд. Я згадав, як мені хтось оповідав, що табір Заксенхаузен — найстаріший у довоєнній Німеччині, що тут сиділи ще ті комуністи, яких першими кинули сюди після приходу Гітлера до влади. Значить, підпільна комуністична організація тут має глибоке коріння і надійні розгалуження.

«Чи Діма знає про це? — мимоволі спитав я сам себе.— Мабуть, ні. Юнакам такої таємниці ніхто не довірить. Треба шукати серйозних друзів».

У вечірні години я помічав, як до тих, кого я вже знав після цих бесід, раз у раз підходили люди і, сказавши майже на ходу кілька слів, негайно йшли. Я теж пробував підійти до них, але вони не звертали на мене ніякої уваги.

Одного разу, в ці ж перші дні, до мене підступив незнайомець і сказав:

— Я Рибальченко, я від Бушманова. Ось приніс теплу куртку і черевики. Наші всі ходять не в довбанках, а в черевиках на шнурках. Завтра ж щоби взули їх.

Придивився — у Діми теж такі черевики, хоч і на дерев'яній підошві, але ж зашнуровуються. У таких набагато зручніше ходити.

Он як тут поставлено справу зв'язків між нашими людьми! Мене це радувало, але практично поки що нічого не обіцяло для здійснення мого давнього плану втечі. А над Заксенхаузенем кружляли літаки, небо гуло, манило.

2

В перші дні перебування в Заксенхаузені ми, новачки, могли й справді подумати, що білі лебеді плавали на озері не лише для тих, хто жив в особняку. А потім переконалися, що наша біда, наші злигодні чекали на нас, вони були давно запрограмовані. Недарма ж над входом вибито великими літерами: «Кожному своє».

Отож настало і для мене лихо, належне Микитенкові Степану Григоровичу, взяте мною на себе.

Щодня вранці після «кави» в'язнів розподіляли на роботи. Частина людей нашого табору виходила і виїздила до кар'єрів, на якісь підприємства і навіть на авіаційний завод. Вранці одні шикувалися, щоби кудись прямувати колонами. Нас, новачків, того дня відвели вбік, ми якийсь час постояли, потім погнали назад, до приміщення. Гадали — направлять на роботу, аж ні. Кожному видали нове, тількино з фабрики різне взуття, кожному за розміром ноги, і по старому потертому рюкзакові.

Для чого нам таке спорядження, ми не знали і не могли здогадатися. Відбувалась ця процедура статечно, спокійно, ми навіть жартували: адже взулися в черевики наймодніших фасонів, а вигляд мали страшний, нещасний. Перед строем з'явився есесівець:

— Віднині всіх вас зараховано в команду топтунів. Бу-

дете щодня проходити в цьому взутті, яке отримали, по п'ятдесят кілометрів. Кожен повинен дати відповідне навантаження на підошви, на каблучки, на шкіру виробу і перевірити його на носкість, виявити дефекти. Хто за вагою легший, ніж йому належить бути, тому в рюкзак досиплють відповідну кількість кілограмів піску. Ніякого обману не повинно бути! Сорок другий номер черевиків, наприклад, має приймати на себе вагу в шістьдесят п'ять кілограмів. Власники фірм хочуть мати точні дані про якість своєї продукції, яку випускають. Вони довірили вам випробування. Так хто ви одиниці?

В'язні мовчали.

— Що? Ви ще не запам'ятали? Свині! Ви — топтуни! Топтуни! Хто з вас пройде за день п'ятдесят кілометрів, той одержить додатково, за рахунок власників фірм, п'ятдесят грамів хліба. Хто не пройде, той саботажник! Того чекає, — есесівець виразно показав на стовпи з поперечиною, які височіли ген на віддалі, — шибениця! Ясно?

Люди мовчали.

Почалася процедура зважування і заповнення рюкзаків піском. Пророблено було все швидко, й знову нас вишикували.

— Марш!

В цю ж мить по радіо гримнула бадьора музика.

Багато хто з нашої команди «топтунів» у ті хвилини не міг передбачити, що для нього оцей шлях по колу, спеціально вготовлений, з каменю, з асфальту, по піску й по ґрунту на певних відтинках — буде останнім у його житті.

Схилені вперед, з ношами за плечима, в рядах по чотири, човгали понурі постаті. Йшли понад бараками, розташованими півколом, повз дротяну огорожу, повз браму. Там, де замикалося коло, сидів охоронник, і, коли проминала колона, він відкладав набік паличку, для обліку. З кожним колом постаті схилялися від тягаря все нижче й нижче, колона розтягалась, тоді есесівець наказував співати пісню. Слова і мелодію цієї пісні з нами розучували, ми мусили її пам'ятати, і коли вже наказано співати, то треба було кричати на весь дух, щоби чути було по всьому табору.

І знову човгають, шкребуть каблучками землю, асфальт, камінь похилі постаті, проходять попід довгою поперечиною шибениці, на якій висять задубілі трупи. Висять люди в таких же смугастих одешинках, як і на наших плечах. Ми проминаємо шибеницю, не поглянувши на трупи, стиха розколювані осіннім поривчастим вітром.

Гуп-гуп!

І колу немає кінця, немає краю і нашій дорозі, мукам нашим! Треба терпіти...

Осіне мерхле сонце спускається нижче й нижче. Ось воно вже на рівні димаря, і чорне валування окутує його, пожирає. Немає вже й сонця, воно пропало в тому димищі, воно скотилося в отой квадратний отвір. Невже наше кружляння закінчиться там?

Дев'яносте коло! Тепер можна подумати про життя, про завтрашній день, про друзів, можна мріяти і міркувати про те, як і де роздобути на цигарку тютюну або сигарету. З'їсти смачну суху картоплю, найсмачніший у світі ерзац-хліб, кожна крихта якого для тебе важить більше, ніж для когось життя. Подумати про завтра... Але взавтра буде все те саме... Та поки що — велике щастя впасти на тверду, мульку постіль, дивитися в дах і нічого, нікого не бачити, тільки думати і шукати зірок у п'їтьмі, ниточку надії, бачити промінчик світла, захований в собі.

Минають дні. Живу для черевиків, десь виготовлених машинами й робочими руками на радість людині. Мені ж їхні черевики приносять тільки муку. Черевики доглядають з величезною увагою, через них щодня гинуть в'язні. В'язням черевики сняться вночі, мовби які страхіття.

Я вже повністю розібрався в обстановці табору і в ситуації, яка натепер тут склалася.

Безправність, знущання, страхіття, загроза страти, холод, голод — це вже стало життям нашим, нормою існування, і в ньому треба вміти розбиратись і віднаходити щілинку, продуховинку, щоби хапнути раз-два свіжого повітря, бодай крихту поживи. Якась незначна частина в'язнів заради цього йде на пониження, на прислужування, переважна ж більшість радянських людей тримається гідно, домагається хоча б найменшого поліпшення життя колективними зусиллями. Мене тягне до організованих, згуртованих людей. Я ще ні з ким тут не розмовляв, як льотчик, не казав, що зміг би підняти літака й повести його на схід, назустріч фронту, який не так і далеко вже звідси. Мені хочеться поділитися про це думками з товаришами, які б це належно оцінили і по-справжньому взяли за втечу.

Втеча... Яка ти спокуслива, яка манлива, як багато ти обіцяєш!.. Але як важко тебе здійснити!

Одного вечора мене звели з Бушмановим. Він популярний серед в'язнів діяч підпілля, за ним стежать «стукачі», і тому з ним не можна довго стояти, ходити, розмовляти.

Дивовижне й прекрасне враження справив на мене цей могутній чоловік. Зовні він такий же, як і всі, — худий, не-

мічний, але його погляд, голос його, думки відразу наснажують почуттям віри, життєлюбства, нескореності.

Ми походжаємо серед натовпу і раз у раз зустрічаємось на дві-три хвилини. За цей час треба встигнути послухати його і сказати своє. Бушманов не дивиться на мене, він втупив очі в землю, руки за спиною, висока постать зсутулилася, кроки рішучі, думки сильні, вони мовби вибухають, розбиваючи вщент гнітючу атмосферу знищення і смерті.

— Ніякої паніки! Я ношу над серцем мішень, десяток моїх товаришів у такому ж «ранзі», нас можуть розстріляти в першу-ліпшу хвилину, але ми живемо тут уже по кілька місяців. Гімmlер і всі його підприємства смерті, зокрема наш Заксенхаузен, — найближчий до Берліна, тепер завантажені обробкою супротивників Гітлера. Есесівці нині розстрілюють, палять, допитують своїх, їм зараз не до нас.

— В'язнів беруть на завод «Юнкерс». Там є свій аеродром. Якщо б...

— Такий один план нашої групи вже обійшовся нам у десятки життів. Льотчик підняв літака з людьми й одразу ж упав на землю. Треба знати машину! Знайти шляхи до вивчення її.

— Як можна було згубити таку справу?

— Товариші тобі розкажуть. Поговори зі «стариками».

— «Топтуни» — це команда смертників. Там щодня гинуть люди.

— Трохи відбудеш там, тоді переведемо в інший барак. Ніякої паніки. Вона вбиває наші останні сили. Вище голову, льотчику! Найслабкішим збирайте по картоплині і підтримуйте їх.

Він шугнув у натовп, я пішов сам собі. Так, треба негайно розпитати про невдалу втечу. Хто ж знає про неї? Діма, напевне, не застав її. Може, Пацула щось чув? Треба дошукуватися до істини, треба знати факти, подробиці, без цього стаєш немічним, переживаєш апатію, зневіру. Чому ж розбився літак? Але який сміливець — викрав машину, розбігся по аеродрому, злетів! Тільки за це він достойний слави. Та йдеться про життя, а не про славу. Треба не дати себе розтоптати.

3

Нагорі, під самим дахом, у ящиках третього поверху можна вільно пограти в саморобні карти, шашки й шахи, а найголовніше — пошепотітися, перегомоніти, вивідати новини, своїми поділитися. До нас, на верхні нари, піднімають-

ся товариші знизу. У розмові впівголоса йшлося, звичайно, про найважливіше, найнеобхідніше.

Коли Діму слухали, він запалювався, оповідав багато. Я навернув його на тему трагічного провалу втечі літаком.

— Це ж Іван-дурник викрав «юнкерса». Той, що недо-рікою прикидався. Мені розказували хлопці. Він возив воду, завжди ходив в обірваній сорочці, ніколи не голився і так умів посмішити німців, що вони по землі качалися від реготу. Комендант, кажуть, викличе його до себе, а він тільки по-ріг переступить і — бух на долівку! Покотиться й тоді стриб-стриб, як мавпа. За те й прозвали його дурником. Не сповна розуму, дивак пришелепуватий — як тільки не казали на нього. А він возив на конячині воду та до всього приглядався. І надивився, де стоять літаки та як їх охороняють.

— То він що ж, льотчиком був, чи як? — поспитав хтось.

Діма зненацька кинув на мене погляд, трохи завагався, потім відповів:

— Мабуть, льотчик! Розумів же, на яку кнопку натис-кати.

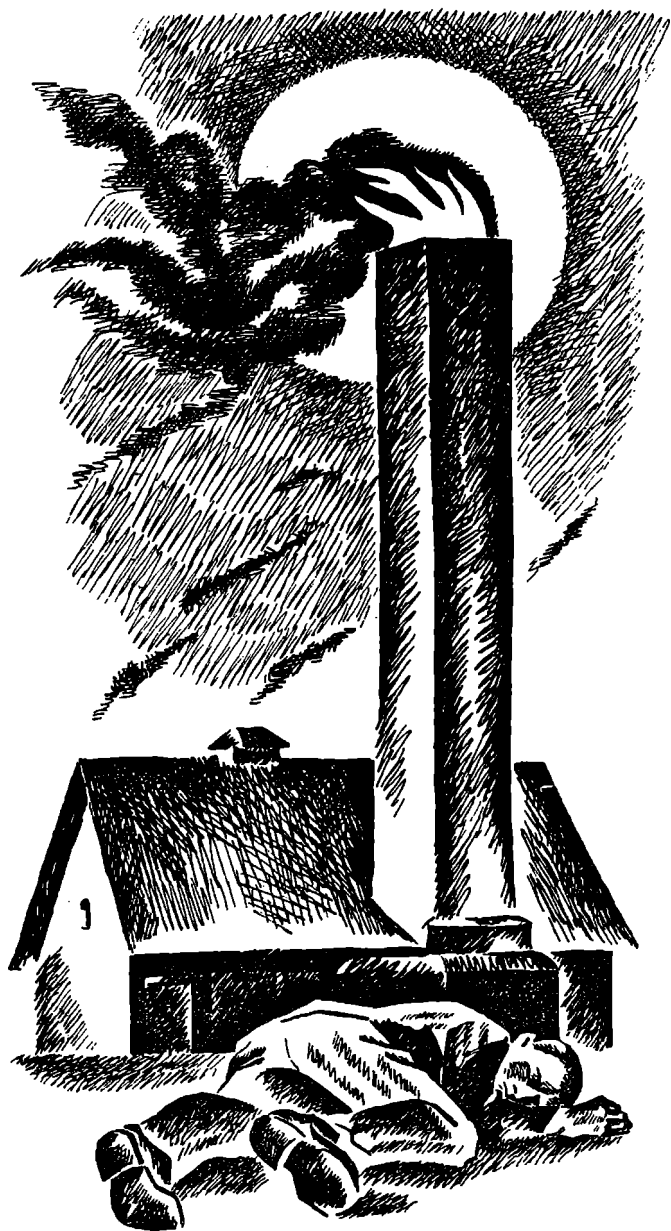
— Так розумів, що угробив стільки людей, — наполягав на своєму співбесідник.

— Дядю Михайле, скажіть йому: льотчики теж можуть помилятися! І мотор розламується. Правда ж?

— А хіба ж я знаю, що там у небі буває? — відповів я Дімі.

Він аж рота розкрив, хотів щось бовкнути і замовк. Я не наважувався подивитися в очі товаришам — ще здогадаються, що між нами існує таємниця якась. А вона, ця таємниця, висіла наді мною, як дамоклів меч. Один необачний вчинок, одне слово Сердюкова, і моя голова покотиться з плачей.

Вночі я кілька разів прокидався від важкого сну. Летів! Кудись летів, утікав над хмарами. Загорався мотор мого літака, відламувалися крила, у мене не було парашута, але я вистрибував з кабіни, падав, хапаючись за чийсь руки, і рятувався. Я вже знав, чому розбився «юнкерс» і загинув відважний льотчик разом із тими, кого він прагнув вивезти на Батьківщину. Величезний двомоторний бомбардувальник «хейнкель» на розвороті звалився в штопор. Значить, пілот не знав особливостей цієї машини і вдався до крутого віражу. А може, люди, які були на борту, відчувши, як перехилиється машина, раптом злякались і шарахнулись в один бік і порушили центровку. На тому літакові можна

було підняти в повітря і перевезти не тридцять, а сто чоловік. П'ять тонн бомб брав цей бомбардувальник!

Після того, як я дізнався про спробу вилетіти вирожим літаком з полону, моя думка раз по раз повертала мене до цього плану. Хоч я достеменно не знав про причини катастрофи з екіпажем утікачів, я сам вигадував найвірогідніші варіанти, колізії і пробував віднаходити протидію, намагався немовби продовжувати той політ правильно, так, як треба.

Багато «пасажирів» брати аж ніяк не можна. Льотчик не врахував цього. Лізли люди до фюзеляжу, і він не перестав. А треба було взяти двадцять і не більше. Ця кількість, якщо б люди навіть перебігли з місця на місце, не була б критичною. Коли ж згуртувалося більше в'язнів, то треба було всіх проінструктувати, точно вказати кожному, що він має робити, де сидіти. Але ці ділові розмірковування раптом розліталися вдружки від думки, яка перехоплювала мені дихання, яка змушувала битися серце від великого почуття радощів. Значить, можна втекти на літаку! Можна! Можна! Наші люди захопили літак на самому заводі, вони піднялися в повітря. Який це подвиг! Скільки вигадки й хитрості виявив льотчик, прикинувшись блазнем. Це ж справжній артист! І ніхто не знає його імені. Невідомими залишилися і прізвища учасників цієї великої, хоч і невдалої операції. Так, треба намагатися проникнути на завод, на аеродром. Треба дерзати!

А поки що: гуп-гуп! Гуп-гуп! — наче важкою подушкою б'є в саму душу цей глухий, невиразний звук. Я чую його з ранку майже до вечора. Він вчувається мені уві сні. Треба йти і йти заради тих черевиків, що на твоїх ногах, заради бізнесу промисловців. Хто вигадав такий експеримент? Мені, зрештою, байдуже, хто саме, важливе інше; ми ходимо, ми гинемо, мучимося тому, що хтось подав таку ідею. Отже, на здійснення ідей промисловців, їхніх планів, на нові прибутки працюють військовополонені. Буржуазія Німеччини владує і над армією, і над концтаборами, і над нами. Вона хоче висмоктати із нас останні сили. Вона байдужа до того, що люди вмирають на цих кругах із їхніми модними виробами на розбитих ногах.

Наш похід протягом усього дня супроводжує або наша ж пісня, або оглушливий джаз, або раз у раз повторювані промови агітаторів — нас закликають переходити на бік гітлерівської армії. Правда, деякий час, майже увесь вересень і жовтень, радіо щодня промовляло винятково про самого Гітлера. Передавалися то його істеричні лайливі промови, то виступи пропагандистів. Із них ми довідалися про те, що

був замах на Гітлера, що життя фюрера висіло на волосинці й урятували його випадково. Це «щастя» приписувалося богові, провидінню, чуду, яке вберегло фюрера для німецького народу, а ми, чуючи це, шкодували, що вибух у Растенбурзі не розшматував його.

По характеру радіопередач ми відчули новий приступ люті Гітлера і його прислужників. «Може, нас розіб'ють, зруйнують,— сказав тоді фюрер.— Але якщо таке станеться, ми потягнемо за собою весь світ». Висновки приходили самі: нас, в'язнів концтаборів, той вогонь відчаю спопелить, нам нема на що сподіватися, треба тільки втікати, утікати навіть найдорожчою ціною!

На п'ятдесят сьомій добі мене несподівано покликали до шрайбштуби — кімнатчини, в якій сидів такий же, як і всі ми, в'язень — писар-німець Франц. Писар нашого блоку з червоним «політичним» вінкелем на грудях вів справи обліку в'язнів, їх розподілу за «злочинами» і, мабуть, мав право переводити з одного списку до іншого, а відповідно цьому — і з одного блоку в інший. Напевне, він мав зв'язок з підпільною комуністичною організацією і якоюсь мірою виконував її волю. Франц мені сказав, що із завтрашнього дня мене передано до барака, в якому живуть звичайні, цебто не засуджені до штрафу чи до страти в'язні. Його лагідний тон і міцний потиск руки — ми були в шрайбштубі тільки вдвох — повідали мені більше, ніж його слова. Для мене зроблено щось добре, велике, неможливе.

З номером Микитенка, з його ім'ям я мандрував далі. У моєму житті наставало щось нове. Де Аркадій Цоун, мій товариш по підкопу і карцерах, з ким разом я увійшов у табір смерті, не знаю. Нічого про нього не чути... Іван Пацула залишається в бараці штрафників. Він провів мене за двері нашого блоку, до якого я вже не повернувся.

Життя в бараці, до якого мене перевели, можна було назвати райським. В'язням, які тут мешкали, довірялися найщасливіші роботи: догляд за свиньми, порання на городі, зокрема на ділянці коменданта, поблизу білих лебедів, а також підвезення на кухню продуктів, забезпечення дровами. Ці справи самі собою ставили людей у значно вільніші умови. Підпільна організація уважно стежила за станом здоров'я комуністів, антифашистів, усіх, хто, потрапивши в полон, не здавався ворогові, й знаходила спосіб підтримати їх.

В новому бараці мене познайомили з худим високим стариком, голову якого вінчала сива, сяюча, мов ореол, ріденька й пухнаста шевелюра. Він назвав своє ім'я, я своє, але це ще нічого не означало, бо в нас майже у кожного було

ім'я фальшиве. Вчений із Чехословаччини завідував у таборі свинарником. Мабуть, за рекомендацією Бушманова мене віддали в підлеглисть ученому свинареві.

Ми приймали відходи з кухні, де готували їжу в'язням, і недоїдки з їдальні для офіцерів і солдатів. Коли я вперше побачив усе це, звалене у відро, я ледве стримав себе, щоб не припасти до нього. Серед недоїдків були шматки білого хліба, голови від оселедців, смажена картопля. Я всього цього давно не бачив і, звичайно ж, не куштував. Мій шеф, учений з Праги, друг Бенеша, як називав він себе, відтягнув мене від цього харчу за комір. Він володів російською мовою, був з людьми добрим і щирим. Я послухав його. А він подбав, щоб я не нашкодив собі тими недоїдками: поставив кілька картоплин на вогонь, дістав трохи хліба, маленький шматочок голови оселедця.

— Оце з'їж, юначе, і все. Бережися, щоб їжа тебе не з'їла. Отак! Голова від оселедця — це, камраде, делікатес, у ній стільки солоності і смаку, що коли за раз тобі її всю ум'яти, то до ранку можеш і дуба дати. Нащо тобі така розкіш? Правда? — І він весело засміявся. — Поступово, всього потрошки лизькай, а тоді накриємо стіл з недоїдків. І товаришам занесеш.

— А можна? — зрадів я, згадавши про Цоуна, про Пацула, про Діму.

— А чому ж не можна! Тільки все будемо робити з розумом.

Тепер я повністю усвідомив те благо, яке мені надали товариші з підпілля — Бушманов, Рибальченко. Так, треба підкріпитися тут самому й послугувати хлопцям. Але невже оце тут, на свинарнику, і просиджу я увесь час до нашої перемоги? І стало мені сумно й тяжко на душі.

Робота в мене і в моїх колег була нехитра: ми годували свиней, на городі пололи грядки осінньої брукви, викопували цибулю, вирощували квіти. Були тут і парники, які ми готували до зими, завалюючи їх землею вже для наступної весни. Есесівці влаштували при таборі ціле господарство і планували довго ним займатися для свого достатку і вдоволення.

Землю сюди підвозили ешелонами. Коли я вперше заліз на вагон і став обома ногами в неї, відчув якийсь ніби знайомий, рідний дух. Земля була чорна, липка, і видно було, що її недавно насипали.

Ми скидали лопатами землю з платформ додолу, швидко втомлюючись. Під час перепочинку хтось із в'язнів, проходячи понад ешелоном, раптом загаласував:

— З України! Та це ж радянська!

Ми підвелися назустріч зраділому і збентеженому в'язневі. Він проворно йшов до нас і показував рукою на написи на вагонах. Дійсно, ми теж прочитали назви станцій, понаписувані крейдою і не стерті негодою. Хтось із тих, котрі вантажили чорнозем, унизу, на рамах вагонів чи нарочито, чи для порядку понаписував, звідки їх відправлено. Ми брали в руки землю, дивились на неї, і кожний думав про своє. Один згадував свою Україну, інший Росію, а я далеку Мордовію.

Гітлерівська Німеччина, очевидно, лагодилася вивезти з Радянського Союзу не лише людей, а й нашу родючу землю. Тепер ми згадали, як хтось читав у якійсь німецькій газеті саме про це. Підуть, мовляв, зі сходу на захід сотні й тисячі ешелонів не тільки із зерном, а і з землею, на якій зерно прекрасно росте. Ми виберемо там увесь родючий ґрунт, перевеземо його сюди і змінимо наші глинисті поля на чорноземні. Хто писав про це — ми не запам'ятали. Однак ось перед нами лежала земля, привезена зі сходу.

Побіля високої довгої стіни, складеної з великих плит, ми понасипали цілі «єгипетські» піраміди чорнозему. З них нам стало краще видно подвір'я за стіною, і хоч на нас погримували вахтман, усе-таки нам вдавалося хвилинку постояти й поспостерігати за тим, що там діялося. За стіною, де якраз і стояла квадратна труба крематорію, рухались якісь люди, іноді солдати гнали їх цілими гуртами, і вони десь там, у приміщенні, зникали. Я поспитав у нашого чеха, чи знає він про те, що там відбувається. Той помовчав, озирнувся, чи ніхто нас не чує, і відповів:

— Там німці спалюють німців.

Це ще більше зацікавило мене. Я поклав собі побачити ці страхіття на свої очі. І от одного разу, прокравшись до стіни поміж пірамідами чорнозему, я знайшов у ній між плитами зручну шпаринку й почав крізь неї стежити за подвір'ям фашистського пекла. Забув я про себе, забув, де стою і хто я. Мене могли розстріляти на тому місці, підійти і вбити прикладом — нічого не чув, не пам'ятав сам себе, не відав, скільки часу я стояв. Перед моїми очима чинилися страхіття, яких не уявити і словами не передати. Мабуть, кров моя заholола в жилах і серце моє спинилось. Я бачив смерть, знищення, бачив розправу над людьми.

Я відхилився від щілини і тільки тоді почув, як над усім нашим табором оглушливо гриміла музика. Згадав ті дні, коли чув цю ж музику і саме в цю пору, майже щодня. Тепер усе досі бачене й чує про табори смерті, про масове вини-

щення людей, про люту розправу Гітлера над учасниками змови і замаху на його життя, все це постало передо мною реальністю, правдою. Щойно побачене заслонило мені увесь світ, як та постійна чорна хмара диму щодня заступала сонце.

Увечері в бараці я почав розповідати чехові про своє підглядання за подвір'ям крематорію. Він затулив мені своєю долонею рота.

— Тс-с! Замовчи!

Потім, коли ми вже були тільки вдвох, він мовив:

— Я щодня бачу, що там діється. Та й без того знаємо, чії то життя вилітають у небо через димар. Велике нещастя твориться на землі. Але, мабуть, для тебе та для мене краще, що Гітлер ось уже третій місяць спалює своїх, таких же, як він, нацистів, але які почали прозрівати, а не нас із тобою і наших товаришів. Думаєш, ми сьогодні бачили б оцю травичку, оці квіти, оце небо, якби не замах на фюрера? О, браток, не долічилися б наші народи вже багатьох тисяч своїх синів, а наші матері й брати своїх рідних! Справді, це чудо, що вибухнула ота бомба. Вона поки що врятовує нас. Розстрілюють там щодня і чехів, і югославів, і ваших, але не стільки, як раніше. У них же, катів, теж по дві руки. Ой, ти, сира картопле! Нікому ж ні пари з вуст і не бігай більше за піраміди, а то як угледять — там і зостанешся. Краще підбери передачку та понеси сьогодні своїм. Особливо понапихай за пазуху недоїдків від оселедців. Голова оселедця — це, друже, цінна річ!

У бараці чеський вчений мені передав свою пайку хліба, я позапихав продукти за сорочку, туго затягнувся поясом і пішов до своїх друзів.

Для Пацули, Діми й нового чоловіка, який зайняв моє місце, наш гостинець, який мусив я висипати просто на ліжку, висмикнувши сорочку, перетворив звичайний день на свято. Все було розподілено між ними трьома, а четверту частину Іван приберіг для Аркадія Цоуна. Його, виявляється, теж врятувала ситуація, хоча й жив він у бараці, з якого щодня вивозили в'язнів на розстріл. До нього, очевидно, не дійшла черга, він був, як розповідав мені Пацула, вкрай виснажений, ледве-ледве пересувався. Ми погомоніли, я переказав те, що бачив на подвір'ї крематорію, пообіцяв щось принести для Цоуна і подався до свого притулку.

Другого дня навідбирав я «продуктів» ще більше, запхав їх під сорочку і серед дня почав пробиратись до товаришів. Але на півдорозі мене раптом зупинив «пожежник».

Пожежники були дивовижно злі люди. Я бачив, як вони

жорстоко розправилися з тими, хто палив цигарку біля лазні.

Я став перед пожежником, як і належить — струнко. Той обійшов мене кругом, обдивився з усіх боків, потім висмикнув куртку — й уся моя продовольча допомога вивалилась на землю.

— Ти обкрадаєш свиней фюрера?

Наглядач побив мене і вигнав з господарської ланки.

Відтепер я став безробітним, цебто не входив ні до якої робочої бригади. Таких в'язнів було багато: нам не вистачало доволка табору робіт, і ми мушили днями сидіти в холодних, похмурих бараках. А нудитись без руху і, головне, без ніякої надії почути, побачити щось нове, дістати ще хоч крихту їжі, бодай подумати про можливість утечі — без цього було дуже важко. Всі, хто відбув штраф і мав право на відносну свободу, прагнули вирватися за колючий дріт, потрапити на роботу на завод або — це була найвища мрія — до бауера, в село. Досвідчені штрафники, такі, як Діма, побувши в концтаборі, розповідали, мов казку, про те, як вони працювали в полі, як правдами й неправдами все-таки набивали свій шлунок. З'явилась би якась старенька бауерша (про жінок-господарок говорили товариші, що вони обходилися з нашим братом краще, ніж чоловіки) і забрала б кудись на ферму, хоч би й до корів. Поправити б здоров'я, а там — назустріч фронту...

В останні дні жовтня, — це ті дні, коли в нашій країні люди жили передсвятковим настроєм, — радіо по всьому табору оголосило, що всі в'язні, які не входять до робочих бригад, повинні вийти на загальну площу.

Що б це значило? Це і тривожило, і цікавило.

Люд повалив з бараків. День був хмарний, мрячило, і тому кожний натягнув на себе все ганчір'я, яке було в нього, а зверху ж, звичайно, і свою обов'язкову смугасту куртку. Знали, що на такому «параді» доведеться стовбичити довго.

Заворушився, зарябів плац. Ось нарешті пролунали команди — з кінця в кінець майдану розправилися ряди довжелезної колони. Голодні, зсутулені, худі невільники — їх тисячі — підкорилися одному слову есесівця. Чи не про це мріяв Гітлер, щоб його слово, команда, його бичі могли повертати мільйонами отак, як забагнеться? Сумне й жахливе це видовище — шикувати в колони, повертати наліво, направо, витягати в струнку, змушувати ціпеніти й мліти в безперервному напруженні виснажених, знесилених, хворих, малих і старих. Досягла свого фашистська Німеччина...

Репродуктори оголосили: зараз буде проведено медичний огляд.

Порядок огляду продумано наперед: групи сотнями мають роздягатися догола і проходити повз столи.

Ми побачили за столами чоловіків у чорних дорогих костюмах, у білих сорочках, з червоними нарукавними пов'язками, на яких у білому колі звивалася велика чорна свастика. Нам стало ясно — огляд проводиться в інтересах оцих хазяїв-промисловців; вони, як і ця дама, відбиратимуть із нас для себе робочу силу. Ринок рабів-невільників...

Я потрапив у першу сотню. Нічого не вдієш — треба знімати із себе лахміття й залишатися на вітрі, на холодній мряці голим. Сто живих кістяків з ногами, як ломаччя, запалими грудьми, з випнутими суглобами, з посинілими обличчями і гусячою шкірою — яка це трагічна картина! Дивлячись на інших, ти бачиш самого себе, і стає сумно, бридко, жалко себе і всіх. І, мабуть, не один із нас у ці хвилини подумав про те, що краще було б не жити, аби не переносити таких принижень і знущань. Але тліючий вогник життя не дає довго занурюватися в думки. Стежиш за розпорядниками, чекаєш, що ж буде далі, що належить проробити тобі.

А по радіо командують. Голим вишикуватись по одному і підходити до першого столу. Я в ряду був п'ятнадцятим чи двадцятим, мені добре видно стежку до «раю» чи до «пекла», яку мусив оце зараз пройти. Наближаючись до першого столу, ми почули наказ: затриматись перед дамою, яка стояла праворуч, обернутися перед нею на сто вісімдесят градусів. Я подивився праворуч і справді побачив високу даму. Худорлява, струнка, вся в чорному — від туфель до капелюшка з невеличкою вуаллю, — вона стояла одна, осторонь: перед нею не було ні столу, ні паперу, як перед іншими оглядачами.

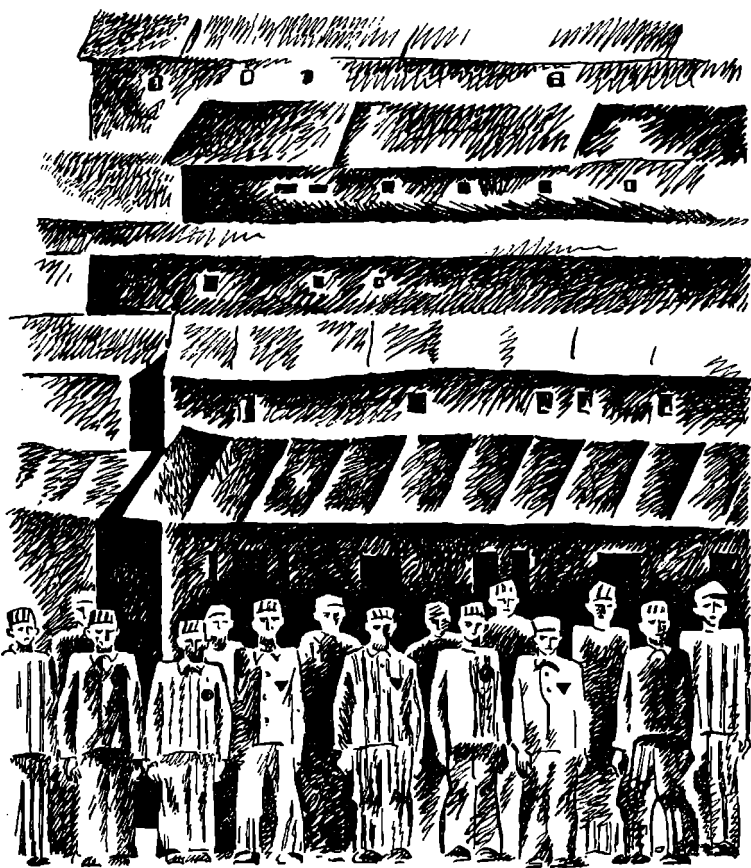
Поява жінки не вплинула на наше поводження — не викликала в нас ні почуття ніяковості, ні сором'язливості. Жінку, перед якою кожен із нас зупинявся і давав їй можливість оглянути свою кістляву постать з усіх боків, ми прийняли за поміщицю-вдову.

Я обернувся «кругом» перед нею і їй мить уловив її погляд. Ні, вона дивиться на мене з презирством. Вона не візьме до себе в маєток такого худого... Я пройшов далі, засмучений невдачею. Ще не дійшов до столу, за яким сидів огрядний капіталіст, коли почув, як дама в чорному щось промовила до есесівця. Я озирнувся і побачив: один із нашого ряду вже стояв обіч неї. Який щасливець! Я впізнав

у ньому в'язня, якого часто помічав у туалетній кімнаті — тіло його до пояса було розмальоване наколками. «Чому в мене немає ніяких татуїровок?» — пошкодував я.

І, напевне ж, не я один, бо до того першого нескоро пристав другий одібраний. Вони стояли тільки вдвох, а біля них, зі свастиками на рукавах, уже купчилось чоловік по п'ять.

Я просувався далі. Пильний погляд промисловців не віднаходив у мені тих якостей, які необхідні для робітника на шахтах, на заводах, фабриках. Я гірко зітхав, горював,

наближаючись до лікаря в білому. Невідомість починалась за ним. А що, коли й він не визнає мене придатним хоч до якої-небудь роботи? Тоді, мабуть, залишиться єдиний шлях — до крематорію. Попіл для удобрення — оце й все, чим потрібен я для гітлерівської Німеччини.

Проминаючи останнього фабриканта, я втратив надію на те, що вирвусь із цього табору. Ніхто з них не підняв на мене своєї палиці,— работорговці сиділи на стільцях і по кожному, хто їм припав до вподоби, злегка били палицею. Значить, дуже погані мої справи. Хтозна, скільки я ще протягну в такому стані. Ще раз озирнувся, побачив кількох чоловіків біля пані в чорному й знову позаздрив їм. Потім, значно пізніше, я дізнався про Ельзу Кох і її підприємство в концтаборі Бухенвальд. Потім я прочитав про те, як там здирали шкіру із ще теплих людських трупів і передавали робітникам майстерні Ельзи Кох, а ті обробляли її і виготовляли з неї абажури, гаманці, сумки, на яких зберігалися малюнки татуїровки. Потім я згадав про того велетня з нашого барака, тіло якого було в наколках. Потім я зрозумію вираз обличчя цієї садистки, звіра в подобі жінки, яка оглядала наші постаті крізь ледве помітну вуаль-павутинку, вибираючи жертви для свого бізнесу. Потім я скажу собі: моє щастя було ж і в тім, що на мені не було жодної наколки.

Лікар теж тримав у руці палицю і на певній відстані від того, хто приступав до нього, повелівав: повернись, нахилися, присядь, іди праворуч, ліворуч. Ця магічна лікарева паличка і закинула мене разом із півтисячею інших в'язнів на острів у Балтійському морі.

Острів, який на все життя увійшов у мою долю.

ВЕЛИКІ ТАЄМНИЦІ

I

Нам, відібраним на плацу, оголосили, щоб отримали на два дні свій мізерний пайок. Потім наказали забрати із собою речі й під охороною солдатів і собак повели з табору на станцію.

До вагонів нас набили, як худобу. Поїзд погуркотів у пільму.

Тіснота, задуха, темрява. Я поворухнувся, хоча б трохи вивільнити свою руку. Подався від одного й притиснувся

до іншого. Тоненький голосок просив не душити його. Я впізнав у ньому Діму Сердюкова. Це стривожило і здивувало.

Стало світати. Ранок проник до вагона крізь верхні, заплетені колючим дротом люки. Поїзд почав робити зупинки. Люди припадали до щілинок у дверях, щоби трохи подихати свіжим повітрям, розгледіти, куди везуть. Кмітливіші визначили по деревах, по рослинності, що їдемо на північ. Це краще, ніж на захід.

В'язні заговорили:

— Ідемо у відрядження.

— На морський курорт.

— Ой, курорт,— застогнав хтось у кутку.— Бодай його не бачити...

— Подивись, які сосни. Краса!

— Ліпше б ми розтопували оті черевики.

— На новому місці за таку роботу котлети даватимуть.

— Котлети... Ой, духу не переведу від цього слова...

— Ударте його по спині, а то він проковтне зразу всю котлету — вдавиться...

Обізвався Діма Сердюков:

— А я б розходжував черевики, аби тільки давали за це п'ятдесят грамів — не хлібом, а салом.

— Тоді вже краще золотом!

— А що він з ним робитиме?

— Що? Я б наклепав перснів, а персні проміняв би на харчі і жив би, як барон.

Недалеко сидить ще один знайомець по команді «топунів» — Зарудний. Він старший від мене, у полоні третій рік. Дуже худий, щік немає — самі ями, ніс високий і майже прозорий.

Запам'ятався мені Зарудний і став близьким після однієї дуже короткої розмови, яка відбулася між нами на марші по колу. Він ішов у ряду переднім, я через одного позаду. І коли той почав відставати, на нього стали бурчати задні, бо через нього могли б побити всіх. Я бачив, як Зарудному, найстаршому серед нас, важко нести вантаж за спиною, тягти напівзалізні черевики великого розміру. Зарудний сердито оглянувся на задніх, і ми сподівалися, що він огризатиметься, ляатиме бурчунів. Але заговорив він про інше:

— От би взути Гітлера в оці кайдани та поганяти по такій дорозі...

— Будь спокійний, папашо, його взують ще й не в такі. А поганяли його вже добряче — і під Сталінградом, і під Курськом,— підтримав я Зарудного, бо мені подобався і тон його, і влучний вислів.

Зарудний швидко оглянувся, але його погляд був примрливим, лагідним. Хотів, мабуть, ще сказати щось, уже й рота роззявив, проте хтось штовхнув його — наближались до есесівця. Потому Зарудний кілька разів розпитував мене про битву під Сталінградом, про Курську дугу, я ж йому оповідав про них.

— А ви не шкодуєте за черевиками? — поспитав я тепер Зарудного, аби про що-небудь погомоніти.

— Дуже шкодую. Якби отакі моему батькові, він би їх п'ятдесят років носив, а ми за п'ять днів порозбивали.

Мене Зарудний приваблював своїм спокоєм. Розповідаю йому про підкоп, який привів мене до концтабору.

— Так ви й на волі не побули? — запитує Зарудний.

— Ні,— кажу.— Зате вона була так близько!..

— Я тричі був на свободі, а, бач, результат який...

— Тут, у Німеччині, пробивалися на волю?

— Тут, звичайно. Очі німців для нас такі ж колючі, як і табірний дріт, не обминеш їх.

— Ну, мені якби вирватися за браму, а там би я зумів... — не можу погодитися з Зарудним.

— Зумів би, та не дуже. Я і мій товариш начебто й не дурні були, все ніби зважили, а бачиш — після третьої втечі з тобою, новачком, однакові злидні переносимо.

— Мабуть, одяг видає? — спитав я.

— Ми й одяг перемінили — не врятувало.

Згадка про одяг, видно, зовсім оживила в його пам'яті якусь хвилюючу історію. Зарудний подався до мене ближче й під перестук коліс повів нас, слухачів, зрадливими стежками своєї останньої втечі.

— Це було в Бремені. За дві ночі ми проламали в дроті хід, вилізли до канами, в якій колись була вода, і побігли удвох з товаришем на болота. «Серед боліт нас хоч собаками не вислідять»,— порішили собі. День-два перебували в заростях, їли, що знаходили, потім пішли на станцію. Пробралися в товарний вагон і поїхали. Але поїзд прибув на станцію призначення, і нам довелося вилізти з вагона. Тільки стрибнули на землю, тут нас і вгледів якийсь стрілочник. «Сійте! Хто такі?» Мелемо йому, що нам на губу спаде, а самі ж стрижемо очима — куди втекти! Шугнули під вагони, кинулися врізнобіч, заплутали свій слід і так опинилися на вулиці якогось великого міста. Вийшли за місто, в лісі натрапили на безлюдну дачу. В домі знайшлося для нас деяке вбрання, і ми так повдягалися, що хоч на виставу. Костюми на нас чорні, найновіші, сорочки білі, капелюхи вибирай, які хочеш, а на ногах — дерев'яні довбанки, куди поткнешся в

такій одежі? Оразу половлять, та ще й скажуть — людей повбивали, пограбували. Поскидали ми костюми й знову пішли до залізниці. На ходу почіплялися на вагони, поїхали далі. У нас була карта-схема, ми знали, яке місто йде за яким, а напрямок держали на Берлін. Їхали довго і, коли поїзд став, вилізли з вагона. Тепер і наші смугасті костюми ніхто б не розпізнав, бо ми навмисне добре-таки терлися ними о чорні, закіптюжені стіни вагоні з-під вугілля. П якихось вивісках дізналися — ми в Берліні. Тут хтось із нас побачив, як люди добровільно йшли в обнований дротом великий двір. Розпитали, а то був якийсь трудовий табір, в ньому утримували молодь, вивезену на роботи з Радянського Союзу. Тут ми віднайшли земляків. Ті дали нам харчів — хліба, цілого засмаженого кроля — та дещо з верхнього одягу. Понатягали ми на свої смугасті піжами звичайні штани, піджаки, подякували друзям по нещаст й подалис на вокзал. На вокзалі дізналися — з Берліна йде поїзд прямий аж до Катовіце, за вугіллям. Отак поталанило! Сховалися в пульмані — довгому відкритому вагоні, і от уже котимо від Берліна. Цілу ніч проїхали, не знаючи куди. А вранці бачимо: їдемо просто на сонце. Яка радість! Мелькають станції, міста, нас везуть у Катовіце, в Польщу, звідки зовсім близько й до фронту.

На одній із невеличких станцій черговий, що стояв із прапорцем у високій будці, побачив нас, бо ми пропливли просто перед його очима. «Ну, оце вам і вся мандрівка!» — сказали собі. Так воно й сталося. На наступній станції состав затримали, нас викурили з вагона, і два залізничники ведуть у поліцію. Як бути? Перемовляємось, радимось, може б, вони й відпустили нас, так отой же черговий, очевидно, вже роздзвонив скрізь, що виявив двох утікачів. Мій товариш каже: «Мені кроля дуже шкода. Одберуть, анафеми, а ми берегли його на гірші часи, а тепер навіть не покуштуємо». «Мені волі шкода, а не кроля, — кажу йому. — Ти біжи в один бік, а я в другий, хтось із нас та втече». Так і зробили; кинулися врзнобіч. За мною погнався старіший із двох. Я слабкий, він немічний, обидва біжимо, а відстань між нами не збільшується. Я ледве пересуваю свої важкі, пудові ноги, шкребу довбанками землю. Мій переслідувач, мій лютий ворог, теж ледве човгає. Коли я озирнувся, а він ще й свариться — погрожує мені ключем. Чую, як він сопе, мовби циганський міх. Якби попереду був лісок, чи що, то, може б, я і втік, але ось обступають будинки. Звернув я до якогось двору, кинувся в кущі, німець загубив мене. Ходив довкола, кричав, сварився, кличе людей на підмогу, а я лежу

в квітнику. Пахощі, кольори, розкіш яка, а треба вткнути в землю і затамувати подих. І щоб тому сивому дурневі та махнути на мене рукою, піти геть, так ні ж — виволокли мене просто по квітах. А я вже не мав сили і звестися на ноги. Збіглися мешканці, визвіряються на мене, злодієм називають. Невдовзі привели сюди ж і мого товариша. Як побачили в його руках засмаженого кроля, здійняли гвалт. Це ми, виявляється, покрали кролів і в того, і в іншого. Отаке звинувачення!

В поліції допитували нас в такому ж самому дусі: кого вбили, де дістали одяг, хто з німців переховував, хто кроля засмажував. Машина розслідування діяла так акуратно, що розшукали б усіх, кого б ми назвали. Але ми говорили, що завгодно, тільки не правду. Понаписували на нас протоколів — по десятку сторінок, ми підписали їх, звісно ж, не читаючи, потім нас скували двох разом за руки залізними кайданами й привезли у Заксенхаузен. Так що, синашу, бігали. На чужій землі все проти втікача. Не пройдеш... Кілька разів пробував. Я ж тут, у Німеччині, із сорок першого року. В Ірпені, біля цегельного заводу, як схопили мене їхні кігтисті руки, так і не випускають. Тепер уже немає смислу й утікати. Пережив найстрашніше, вже втягся в режим кожним органом. Незабаром наші прийдуть... А втікати за такої сили, як у мене, все одно, що йти на вірну смерть. Ти, я бачу, новачок, у тебе ще є перець, хоч ти й худий. А я вже діждуся наших.

Мені не подобалося, що Зарудний змирився зі своєю долею, і, коли б це висловив хтось інший, а не він — людина відверта і яка вже багато пережила, я б рубонув щось проти неї. Зарудному ж повірив: він уже не має сил для втечі, тому буде чекати тільки визволення. У перші роки життя в полоні він рвався на волю, а невдачі показали йому, якою дорогою ціною треба платити за неї. Якщо віриш, що перемога буде за нами, якщо всіма думками йдеш їй назустріч і не піддаєшся на вмовляння зради, — це теж патріотизм.

Розмова набирає широкого характеру: що ж це — увесь німецький народ за Гітлера, проти нас? Чи, може, кожний боїться — приховає нашого полоненого, а хтось дізнається, знищать і німця, і нашого? Мабуть, дуже залякані люди. Але такої думки дотримується дуже мало полонених. Тема швидко міняється. Якийсь в'язень, немолодий, маленький, сухий, мов скіпка, облизуючи потріскані губи, розповідає, як він у своєму колгоспі, ще юнаком, щоразу вивозив на степ до тракторних бригад куховарку з харчами.

— Запрягав я гарного сірого коника в ресорку, під'їздив

до кухні, жінки мене там виглядали-чекали. «Ну, Мишко, може, чогось перекусиш?» — питали. «А що ж у вас є смачненького?» — це я їм кажу. «Свіжі вареники». — «Вареники? Дивина. Я сьогодні дома з'їв, мабуть, цілий десяток вареників». — «Хіба ж удома такі варять, як ми варимо для трактористів?» — хвалилися молодиці, заманюючи мене. Це ж я зараз нікудишній, немає на що подивитись, а вдома був справний, та ще ж і молодий.

«А з чим же у вас вареники?» — інтересуюсь. «Отак би й балакав, а то вередуєш. У нас сьогодні, як у ресторані, — вареники трьох сортів: із сиром, з вишнями і з картоплею. Трактористи замовили». — «Ого! — кажу їм. — Ну, коли ви просите зняти пробу, — то давайте всіх сортів по два. Які з'їм, ті, значить, добрі, а яких не осилю, тих і не везіть на степ, бо трактористи теж не їстимуть». Виносять, значить, вони три тарілки, а на кожній — великі пишні білі вареники. Ті ягодами начинено, так вони і випирають з них, а ті в маслі плавають... І пахтять од них на все подвір'я! Давайте-но почну з оцих, що з картоплею. Беру рукою, а олія тече по пальцях. Я того вареника в рот — так і поплив.

В'язні позастигали, усі затамували подих, стоять з порозтулюваними ротами, із широко порозплющуваними очима. Оповідач пробіг по обличчях своїм розпаленим поглядом і повів далі:

— «Ану ж які з ягодами?» — Беру великого холодного вареника. Тільки доторкнувся до нього зубами, а він соком як бризне! Кисло-солодкий холодний сік тече до рота, по бороді й по грудях. — А, то он ти як, ще й чвіркаєшся? Я ж тебе!.. — Гам, гам його й кінець. Таких добрих я давно не їв. Бачу, двох малувато для мене. — Ану, ще підкиньте, та ще ж якби й сметанкою полили зверху. «От поїм оці з вишнями, — думаю, — і будемо їхати». А вареники вже лежать на тарілці, дивляться на мене й наче просять: «Смакуй, Мишко». Беру я, кусаю, а він ще соковитіший, ще солодкий. Все моє тіло ніби тим холодним гострим соком протинає.

— Досить, катюго проклятий! — заревів хтось із кутка.

Лиш тепер ми всі немов пробудилися від чарів, якими оповідач скував нас. Адже нам усім здавалося — ми й справді все це бачимо, чуємо запахи вареників. Нам варто простягнути руки, ми дістанемо їх. Той у кутку першим опам'ятався, струсив із себе ілюзію, відчувши страшну муку нашої дійсності. І ми одразу всі загримали на Михайла, якого досі не помічали, а тепер дивилися на нього, як на чаклуна, як на свого ворога, спроможного отак усіх одурманити й попомучити.

— Замовчи, базіка! — ще хтось пригрозив.

Уляглося, вгамувалося збурення. Воно потрясло всіх. Не зачепило хіба що одного із нашого загону — мого земляка, знайомого по Заксенхаузену, татарина Фатиха. Я тільки зараз побачив його, зрадів йому. Васі Грачова немає, Пацули і Цоуна теж, і раптом — Фатих! Людина з того міста, де живе моя дружина, де в мене стільки близьких людей. Земляк для мене був найріднішою людиною. Він і допоможе, і передасть новину, і, що найцінніше, — донесе від тебе на Батьківщину твоє останнє слово.

З Фатихом я вже розмовляв і про те, як він потрапив до полону і хто в нього залишився в Казані. Повідав і йому про себе, про своїх. У нас із ним уже склалася мовчазна, зате міцна умова: хто перший загине, тому очі закрие другий... Але у вагоні я щойно побачив Фатиха уперше. Він припав до щілини й жадібно вдихав повітря, аче пив свіжу й цілющу воду. Обличчя Фатихове подзьобане віспою. Я знаю цю хворобу нашого, колись занедбаного, краю — не один юнак моїх літ носив на своїх молодих щоках таку жорстоку печать бідності й темряви. Мені було жаль Фатиха: тяжке дитинство, трудна молодість випали йому. Свіжого повітря не вистає, задихається мій друг Фатих.

А тим часом наш поїзд стихив хід і просувається зовсім повільно. Ось уже й зупинився. Вагони завмерли, довкола не чути ні голосу, ні руху — ніби ми в'їхали в якесь підземелля. Проте крізь верхні вікна видніє сіре світанкове небо, близько від вагонів високі сосни. Це з них падають на бляшаний дах великі краплини. Значить, мжичить дощ.

Десь загавкали собаки, залементували людські голоси — ближче, ближче. Якщо охоронники обступають ешелон, значить, ми вже приїхали.

Есесівці з гуркотом відсунули двері. Вогке, холодне повітря забило дух, аж потемніло в очах. Довкола стояв густий, мороком повитий ліс.

Від довгого стояння у вагоні в нас потерпли, одерев'яніли ноги, на землі дехто не міг уже й кроку ступити. На тих посипались удари охорони.

Колона рушила в гліб лісу. Охоронники йшли з боків, освітлювали нас ліхтарями — аби ніхто не втік. Собаки гарчали просто побіля самих ніг, а вгорі над нами височіли мугутні сосни, з неба ж сипала холодна паморозь.

— Співати пісню! — почули від охорони.

Це не було для нас несподіванкою, бо й у вагонах нам веліли співати, — може, щоб звеселяти мешканців містечок, повз які ми проїжджали. А може, так треба було для добро-

го настрою самого начальства ешелону — хто знає. Що ж, треба щось мугикати. Росіяни, поляки, французи, голландці — всі, що йшли в колоні, завели німецьку пісню, завчену в дні кружляння в команді «топтунів». Співали абняк, лише б не мовчати. Раніше серед нас був в'язень Баранов, якого охоронці примітили як людину з голосом і завжди примушували його заспівувати. Він спершу підкорявся їм, а потім відмовився співати, і його вбили на наших очах. Отже, і за спів можна було заплатити своїм життям. Гуди щось, мими, розтуляй рота...

Ось вигулькнули бараки, смугаста брама, вишка, колючий дріт. Це нам знайоме, нічого немає нового. Просто все повторюється спочатку.

Ми були раді й цьому. Все-таки притулок. Житло, вода, спочинок, хоч яка-небудь їжа. Увійшли до темних, довгих дерев'яних бараків з триповерховими нарами. В мокрій одязі, промерзлі, знесилені падали на дошки нар, щоб якось зігрітися. Та одразу ж, поки на кожного із нас ще не наліг сон, ми почули якийсь незрозумілий шум, що повторювався через рівні проміжки часу — то наростаючи, то завмираючи. І тут хтось вигукнув:

— Море!

— Хлопці, поряд море!

— Ми біля моря!

Слово «море» передавалося з вуст у вуста, як несподівана новина, як щось сповнене тайни і ще неясної надії. Тепер нам зрозуміло — ми перебуваємо на півночі Німеччини, на березі чи на якомусь острові Балтійського моря. Це відкриття викликало в кожного нові думки. Але звідси не так далеко до Швеції, не зовсім далеко й до радянських прибалтійських республік, які вже наша армія визволила. Тут було начебто ближче до рідної землі.

Коли ми вже засинали, я раптом почув, як, чахнувши кілька разів, загув авіаційний мотор.

Аеродром!

Немов підтверджуючи мою здогадку, загули інші мотори. По тому гудінню визначив, які саме літаки стояли на аеродромі. Так, там були винищувачі й бомбардувальники.

Сон відлетів. Я підвів голову й побачив, що всі мої сусіди спали. Їх не хвилював ранковий перегук моторів. А моє серце вже не могло заспокоїтися, мої думки, не раз уже ошукані, але ще живі, незгаслі, рвонулися назустріч тому гулові.

Море і аеродром... Літаки різних призначень. В'язні, мабуть, обслуговують цей аеродром. Від хвилювання перехопило дихання. Я боявся, що не доживу до дня, щоб все це

побачити і пересвідчитись на свої очі: чи правда все те, що я уявив собі.

Море, аеродром і моя, нікому не знана таємниця!
Нікому, окрім Діми...

2

Бараків було багато, і повністю їх забито людьми. Нашу групу із Заксенхаузена розмістили в одному крилі. Почалася така сама муштра. Виводили рано-вранці на апельплац, шикували по п'ять у довгу колону, повертали ліворуч, праворуч, кругом, потім — «мітцен аб», «мітцен ауф» — марширування. Люди не витримували навантажень, падали; їх били, відтягали за ноги з плацу. У тих же, хто справлявся з цією муштрою, складалося враження, що ми потрапили в ще страшніше пекло, ніж були до цього.

Спочатку ми жили ізольовано від тих в'язнів, яких застали, не могли з ними перемовитись і кількома словами. Все, що існувало поза казармами, залишалось для нас таємницею, а кортіло, нетерпеливилось ж знати, де ми, що нас оточує. Довідатись про це можна було тільки від старожилів табору. Якось із наших людей відібрали кравців. Хтось із розпорядників постав перед нашою колоною і запитав: «Хто вміє ремонтувати взуття?» Я подивився в бік Зарудного. Невже він не вміє збивати гвіздками до купи дерев'яні довбанки? Напевне, вміє! Я шепнув йому: «Кажіть!» Зарудний вигукнув: «Я!» Обізвався ще хтось. Чоловік п'ять із новачків пішли до майстерень. Ми проводжали їх заздрісними поглядами й водночас раділи: увечері щось почуємо від них.

Аеродром, острів, великий концтабір жили, виявляється, своїм, давно заведеним порядком. Ми чули, як там, за деревами, ревли мотори, злітали літаки, проїздили вантажні автомашини. Нас начиняли знаннями розпису дня, обов'язків, товкли, ганяли, домагаючись від кожного певного темпу в ході, у виконанні розпоряджень, так необхідних для роботи в цьому гуркітливому пеклі. Коли нас вишколили, одразу ж розписали всіх по блоках, по штабах, назвали нам, хто блоковий, хто штабовий начальник (то були переважно німці з зеленими вінкелями, цебто засуджені за вбивства) і ввели всіх на апельплац.

Перед строем об'явилося високе начальство. Ряди закам'яніли. Кожний із нас, проводжаючи очима коменданта табору, боявся дихати навіть, аби той, боронь боже, не затримав на ньому погляду свого. Високий, товстий, з великим носом, у довгому розстебнутому плащі, комендант нагадував

розкриленого коршака. Ось він пройшовся понад колоною, став саме посередині. Біля нього обік стояв лікар у білому халаті поверх теплого одягу і скидався на лантуха натоптаного: однаковий висотою і в ширину, зі стетоскопом на шнурку, поруч — два санітари в одязі в'язнів.

Перекладач пояснив нам, що зараз комендант і лікар оглядатимуть нову робочу силу. Для цього кожному із в'язнів треба пробігти повз оглядачів, тримаючи руки «по швах», і з бадьорим виглядом. А наблизившись до коменданта, треба швидко вимовити свій номер.

І почалося побоїсько. Не так пройшов — удар в обличчя, затнувся, вигукаючи номер, — ще удар. Впав од знесилення — лікар наказує санітарам бити, доки не підведеться.

Я швидко пробіг, відтарабанив номер і став на своє місце.

Комендант, закінчивши огляд, виголосив промову. «Працювати не покладаючи рук, а хто працюватиме не так, як належить, до того ми самі руки прикладемо!»

Так. Якщо тяжко працювати тут — довго не протягнеш. Де вже там думати про втечу! Сумно і тяжко на душі...

В нашій кімнаті випало жити Дімі Сердюкову, Мишкові Лупову — молодому, мовчазному чоловікові, інженерові з Москви, Фатиху, якого всі називали Федьком, і ще кільком в'язням. Мені було приємно, що саме такі люди стали сусідами.

Уночі завили сирени. Що б це значило? Навже так рано вигонять на роботу? «Тривога! До бункерів!» — галасували охоронники. Кожний барак мав своє бомбосховище. Ми шугнули до великої ями, вкритої тоненькими паличками й застеленої вгорі хмизом, землею. Десь стріляли зенітки, гупали бомби. Все відбувалося кілометрів за три-чотири. Лякали не стільки звуки, скільки двигіння землі. Здавалося, ми сидимо на маленькому островці, а дужі хвилі погойдують його.

Повітряна тривога нагадала мені про нездійснений, давно леліаний і реальний план утечі за допомогою літака.

3

Нарешті ми, новачки, влилися в густий, тисячний натовп, який ворушиться, гуде тихим гомоном на великому табірному апельплаці. Хмарний сірий ранок, над нами шумлять дерева, а внизу, на плацу, — тихо. Люди тиснуться один до одного, щоб зігрітися. Надворі сиро, холодно, і тому кожний із нас зодягнув на себе все, що мав, а поверх — смугасту,

на підкладці куртку. Старожилів острова, бачу, обмундировано краще за нас — вони мають що й піддягти. Обличчя в усіх такі ж худі, як і в нас, виснажені, а верхній одяг схожий на робочі спецівки — вони в цементі, в іржі, мастилі. При боці в кожного казанок, якась торбинка. Я вже бачив таких в'язнів-робітників.

Так гітлерівський уряд намагається втриматися на праці оцих людей. Кажуть: «Якщо в сідлі не всидів, то на хвості не вдержишся». Що ж вони примусять робити? Куди поведуть? Чути — на аеродромі пробують мотори. Я виразно уявляю, що відбувається там зараз, і всю мою істоту пронизує думка: ось у таку б пору підкрастися до літака... Там один лише механік... Він прогріє мотор і вимкне його, потім зійде на землю... Удар — і сідай у кабінку, запускай ще гарячий мотор і лети!..

Мишко Лупов уже познайомився з якимсь «роботягою».

— На які роботи водять? — запитав Лупов, і я прихилився до них.

— Спробуєш, — багато розказувати. Узедом великий.

Невдовзі ми самі про все довідалися. Капо — бригадир — почали вигукувати назви робочих команд: «Бомбенкоманда — до мене!», «Цемент-команда — сюди!», «Планірен-команда — зі мною!» Капо смикали за рукав одного, другого, третього і забирали з собою.

Збилось нас окремо чоловік сто. Ждемо бригадира. Він ще пригнав кількох в'язнів, вишикував усіх у колону, повів. Охоронники із собаками йдуть попереду, збоку, позаду. Йдемо лісом, у напівпітьмі, по грузькій піщаній дорозі, перечіплюємося через коріння, стиха перемовляємося між собою.

Я заговорив із сусідою:

— Далеко йти?

— Що, забув?

— Я вперше.

— А-а, це інша справа. Як проминемо ракети, якраз і починається причал. Там наші баржі з цементом.

— Вивантажувати цемент, значить?

— Приблизно. З баржі — на вагон. Не дуже солодка робота.

— А хіба є солодкі?

Мій співрозмовник похнюплений, зсутулений, щось бубнить собі під ніс, не дивлячись на мене. Та раптом повернув обличчя:

— Тут, друже, є солодка смерть.

— Як це розуміти?

— Робота в бомбен-команді. Ясно?

— Не зовсім.

— Викопувати бомби, які не вибухнули. Вона може кожної хвилини тебе шматочками туди, на дерева, закинути. Але в розваллях будинків трапляється і шоколад, і всяка одежина.

— Ясно.

— Отож.

— А на аеродром посилають? — запитав я згодом.

— Посиляють... А тільки що ж там? Вітер, холод і гуркітнява.

— Не всі приємності називаєш,— обізвався інший сид.— А ще — важка лопата, болото по коліна, побої...

Бачу, нова людина не викликає в старожилів ніякого інтересу. Мабуть, не ми перші прибули сюди на місце померлих і забитих. Взагалі в таборах розпитують лише про те, що конче необхідне, що торкається тебе — за роботу, про умови життя. Хто ти такий, звідки, як потрапив до полону, та навіть твоє ім'я, прізвище — все це залишається при тобі.

Ідуть сто рабів, шурхотить під ногами пісок, ідуть, нагнувшись, проти вітру. Ліс кінчився, відкрилися береги моря. Море ще сіре, як ранок, видно лише білі загривки хвиль. Проминули якісь будівлі, високі залізні ферми, строго націлені перпендикулярно вгору. Все це, незнайоме й громіздке, навало страх. Під ногами заторохтіла галька. Чорна баржа заступила обрій.

— Хальт!

Колона зупинилась перед самою водою, в затишку крутої стіни баржі.

Я перед війною навчався у річковому технікумі, багато днів провів на березі Волги, на катерах, на воді. Мені й тут усе було зрозумілим, своїм. Здоровенна посудина глибоко осіла в воду — значить, повністю завантажена. Багато важкої роботи чекає на нас. Доведеться ходити по хитких трапах з вантажем на плечах.

Один за одним, понурі, згорблені тяглися люди. Живий ланцюг виповзає з трюму баржі, звивається, рухається до вагонів. Там він трохи змінюється, люди повертаються з паперовими мішками в руках. Охоронники з гумовими палицями стоять біля вагонів, біля баржі і, хто сповільнює ходу, від безсилля впускає мішок на землю чи мовить слово до іншого, шмагають тими гнучкими бичами по обличчю, по голові. Іди, не обзиваючись, не озираючись, іди рівним, розрахованим кроком, бо ти маєш за певні години перенести певну кількість мішків цементу. На твій цемент ждуть ваго-

ни, а вагонів ждуть будівельники, а війна жде нові ракетні установки, чекає бетонованих настилів для зльоту літаків. Усе вираховано, все обчислено, працю полонених заплановано, включено в перебіг усіх робіт у країні і, зокрема, на цьому ж острові — військовій базі в Балтійському морі.

З мішком на плечах Лупов іде за мною. Ступаємо по дну баржі. Тут висне густа курява, люди ворухаються в ній, як у диму. Одежа, обличчя, брови — все припорошено цементом, нікого не впізнати. Я знаю, що за мною іде Мишко.

Іноді, коли немає поблизу охоронника, ми перемовляємося кількома словами.

— Який цемент! Золото! На добре діло б його повернути.

— Вміють зберігати матеріали. Впустиш мішок — руками підбереш, як борошно.

— Якби вагонів було менше, може б, ми відпочили.

— Їх небагато, та курсують вони справно. Звичайно, коли б хтось затримав у дорозі.

Лупов швидко обернувся до мене, зашепотів:

— В буксу пісочку насипать! Вірна справа.

— Я зроблю! — бухнув у відповідь.

Видерлися з баржі, потягли до вагонів. Добра ідея мене відразу оживила. Невже ніхто не здогадується, що так можна виводити вагони з ладу? Це ж так просто, перейти на той бік, присісти, ніби за потребою, відчинити дверцята букси й жбурнути жменю піску.

Коли я рачки переліз під вагоном і вже гребнув рукою піску, раптом побачив людину біля іншого колеса. Я обмер. Зараз піде, вкаже на мене, і — смерть. Сиджу й не можу поворухнутись. А той — молодий, майже підліток, з перебитим носом дивиться на мене й мовчить.

— Ну, чого ж вирячився? Сип! — сказав Кирпатий і проворно почав поратися біля букси.

Я теж захавався. Взяв піску, підняв накривку й висипав.

— То марна робота, — обіззався до мене Кирпатий. — Треба під ключчя, на спід. У нас, товаришок, наука. Дивися зверху не залишай пилючки, а то зразу вичистять. Отак! Тепер загориться, як миленька, — він ще й поплескав буксу і тоді пірнув під вагон.

До кінця роботи я стежив за Кирпатим, бачачи його раз по раз біля капо. В мене не було сумніву, що він не росіянин і що нашу, бодай невеличку, диверсію він чинив не з належною злістю. Але ж чому він крутиться біля бригадира-німця і навіть подає розпорядження, підганяє своїх же людей?

Надвечір поверталися до бараків. Ракетні установки з фермами і залізобетонними фундаментами, з темними па-

щеками підземних сховів, з військовою охороною справили на мене гнітюче враження. Оце, мабуть, і є та чудодійна зброя, про яку писали фашистські газети і ледве не щодня говорили нам у таборі агітатори. Зброя дійсно могутня, руйнівна. Довжелезні гострі ракети начинено вибухівкою. Вона летить у небі, падає на будівлі, на людей, і ніхто не може ні спинити, ні змінити напрямку. От би передати в Москву, що на острові Узедом таємні ракетні установки! Один бомбовий удар по острову — й все знищено...

Змучені, мокрі, настуджені до самих кісток холодним морським вітром, повертаємося надвечір додому.

Одяг зацементувався і став наче залізний. Тіло пече, а помитися ніде. Капо підганяє, щоб швидше видиралися на нари. Пізніше, коли одержували на вечерю по три-чотири картоплини, раптом сколихнулася земля, у вікна вдарив гуркіт, сяйнув спалах вогню. Дехто з нас упав на землю з переляку.

— Ракету запускають, — спокійно пояснили бувальці.

Я вибіг надвір. Увесь острів був освітлений. В небо летіло якесь продовгувате полум'я. Стугін змушував затуляти вуха. Вогонь розпанахав хмари і зник за ними. Раптом стало поночі.

— Ще будуть? — запитав я того, хто стояв поруч.

— Будуть. Кожний день так... База...

Хтось мовби ненароком кинув:

— Ось куди ми потрапили.

Я обернувся й побачив Лупова.

— Страшна сила! — обізвався ще хтось.

— Для тих, на кого вона впаде, і для тих, хто нічого про неї не знає. Ці штучки нам відомі, — компетентно сказав Лупов.

Його обступили наші, поляки, чеки. Він охоче розповів про будову ракети, які сили її рухають. Креслив на землі паличкою схему й розповідав, розповідав. Люди слухали. Це трохи розвіяло приголомшливе враження від запуску й польоту ракети. Я подумав, що тут, мабуть, і немає звичайних літаків, що нас і близько не підпустять до аеродрому, якщо там ховаються такі таємниці. Отже, все набагато складніше, ніж уявлялося.

В бараці я пройшов понад усіма рядами, шукаючи Кирпатого. Я вважав його своїм першим товаришем, з яким можна було поговорити про аеродром, літаки й про інші недозволені речі. Знайомого серед наших в'язнів не було. Значить, він з іншого барака.

Сон після важкої роботи раз по раз перебиває гуркіт ракети, що злітала, тяжкий стугін землі.

Чого ж мені ждати? Хто підкаже, як і що треба робити для здійснення своєї мрії? Ніхто, бо ні з ким я не можу порадитися. Сам собі я порадник, сам повинен пробиватися на аеродром. Зізнатися перед кимсь про свій план — смертельний ризик. Я на себе маю брати все, я сам володію літаком, сам захоплюю його і сам полечу!.. Чи ці думки правильні, про те я дізнаюся потім. Значно пізніше. У ті дні я ще не замислювався над цим. Ті думки прийшли до мене і повели мене на сміливі вчинки.

Насамперед мені треба було проникнути на аеродром.

Уранці, коли бригадири формували свої команди для роботи, я сам виступив з ряду і влився до гурту, який іменувався планірен-командою. Серед відібраних я не побачив жодного знайомого, отже, ніхто не підтримає мене, якщо капо стане проти. Але обійшлося все гаразд: наша команда — дев'ять п'ятирок — вирушила зовсім в іншому напрямку, ніж учора. Так, гул моторів усе гучніше, ми йдемо саме туди, куди я прагнув. Ішов, хвилювався, боявся, що раптом помітять мене, новачка, висмикнуть з ряду і завернуть назад.

Аеродром відокремлено від табору огорожею, і наша колона спинилася перед широкими ворітьми, за якими стояли ангари, різні службові приміщення. «Ось тут можуть мене і завернути», — подумав я, жадібно оглядаючи стоянки літаків. Ось нам указали на ціле звалище лопат, білих від бетону, і я, мабуть, перший підбіг туди. З лопатою в руках я вже відчув себе робітником планірен-команди, з радістю стояв у шерезі й чекав остаточного моменту. Здається, все життя моє залежало від того — пройду я на аеродром чи ні?

За ворітьми перед нами відкрилося широке поле з бетонованою полосою для зльоту, доріжками до стоянок. Передо мною лежав великий аеродром острова Узедом, гніздище гітлерівських люфтваффе, притулок бомбардувальників і винищувачів, які щодня звідси вилітають на фронт. Крила, крила, крила. Вони ще немов дрижали, полискуючи в сутінках.

Нас повели на самий край аеродрому, просто через льотну смугу. Так, тепер я вже на аеродромі, там, де мені необхідно бути. Я буду приходити сюди щодня, буду додивлятися до всього, вивчу все. Ніхто не знатиме про мої наміри, про мої думки, лопата й робота серед усіх приховають їх. Люди, які йшли поруч зі мною, не повинні знати, хто я і що я можу.

Ми пройшли повз якісь руїни. У напівтемряві вони видавалися жахливими. Значить, наша авіація й авіація союзників знає про цей таємничий острів. Тим краще...

Нас перевели, підганяючи, через увесь аеродром, на про- тилежний його край, який впирався в море. Тут на нас чека- ла важка і велика робота. Команду поділили на чотири групи: одна пішла до бетономішалки, інші — підвозити матеріали, відвозити готовий розчин, утрамбовувати вібраторами. Тут, у кінці аеродрому, продовжували бетоновану смугу, і ми, військовополонені, повинні поліпшувати умови для роботи фашистської авіації, яка бомбардувала наші фронти.

Мені вручили дерев'яну довбню. Коли бригадир наказав узяти її, обліплену цементом, хтось із моїх сусідів тихо й не без усмішки сказав:

— Ми всі вже цією довбнею махали. Це тобі як новач- ков'я така висока посада.

І справді, цей дрючок був більший за мене, і я, худючий, тримаючи його перед собою, мав смішний вигляд. Всі в ру- ках тримали лопати, а в мене отака штука. Моїм обов'язком було стояти при вагонетці, в якій привозили свіжий бетонний розчин на місце укладки, і гамселити по залізних боках, до- ки з вагонетки все висиплеться. Робити це належало швид- ко, щоб вагонетка довго біля нас не затримувалася. Брига- дир, показуючи мені, новому членові бригади, як саме це має виконуватись, орудував, звичайно, не цим дрючком, а ма- ленькою цуркою, б'ючи нею по вагонетці так часто, як б'ють паличкою по барабані.

Крупний щебінь гучно заторохтів у великому череві бето- номішалки, оглушливо зататакали перфораторні вібратори, вагонетки покотили за розчином. Механізми вимагали чіт- ких, точно розрахованих рухів, постійної напруги. Треба без- перервно розкопувати ґрунт, стоячи по коліна в багнюці, під- возити, звалювати, трамбувати бетон. Я перевертав вагонет- ки й садив по їхніх боках своєю довбнею. Для одного метра смуги необхідно вкласти десятки тонн бетону. Неухильний нагляд інженера вимагав якісної роботи.

Я так поклопотався своїми обов'язками, що й забув про все на світі. День настав непомітно. Коли, на хвилинку розі- гнувши спину, я озирнувся довкола, мені здалося, що я за цей час перелинув додому, на рідну землю, на свій аеродром і бачу все те, що мене завжди тільки радувало й приносило вдовolenня. Обрії відкрилися, було видно великий рівний простір острова, його береги, будівлі, радіомачти, стоянки лі- таків і метрів за п'ятсот від нас готові до польоту бомбар- дувальники — «юнкерси», «месершміти», ті самі, які мені не раз доводилося зустрічати в боях. Повітря було прозоре, і все так виразно проглядалося.

Он працює земснаряд — вибирає пісок, який підвозять

до нашої бетономішалки; «юнкерси» вирулюють зі своїх капонірів, просовуються до стартової площадки, вони ревуть важко, то збавляючи, то збільшуючи газ. Зараз піднімуться в повітря і полетять на схід, на міста й фронтові позиції за Віслою. Я побачив, що наші люди — в'язні табору — ворушилися і біля земснаряда, і коло руїн учорашнього бомбардування, і навіть поблизу літаків. Увесь аеродром, виходить, у «руках» нашого брата, тут скрізь можна побувати, до всього проникнути.

Ми зовсім знесилилися — тому рухалися повільно, скоріше так — про людське око. Лопата встромлена в пісок, робітник схилився на неї і стоїть, поки не появиться бригадир. Я швидко опанував техніку хитрування: треба як-небудь рухатись і постійно не спускати зору з начальства, щоб вихопити хвилинку — коли на тебе на дивляться. Зберігай сили, не витрачай їх, коли можеш хоч одну мить відпочити.

Привезли обід. Обхопивши обома руками теплого казанка, відійшов подалі, примостився на камінцях. Он якісь невідомі для мене двомоторні бомбардувальники, схожі на «Дорньє-217». Ні, на «хейнкелів». Хороші, нічого не скажеш. Отакого б осідлати. На нього можна було б посадити всю цю команду. А що то за зрубані дерева? А-а, то ж стовпи зеніток. Увесь берег заставлено зенітними батареями.

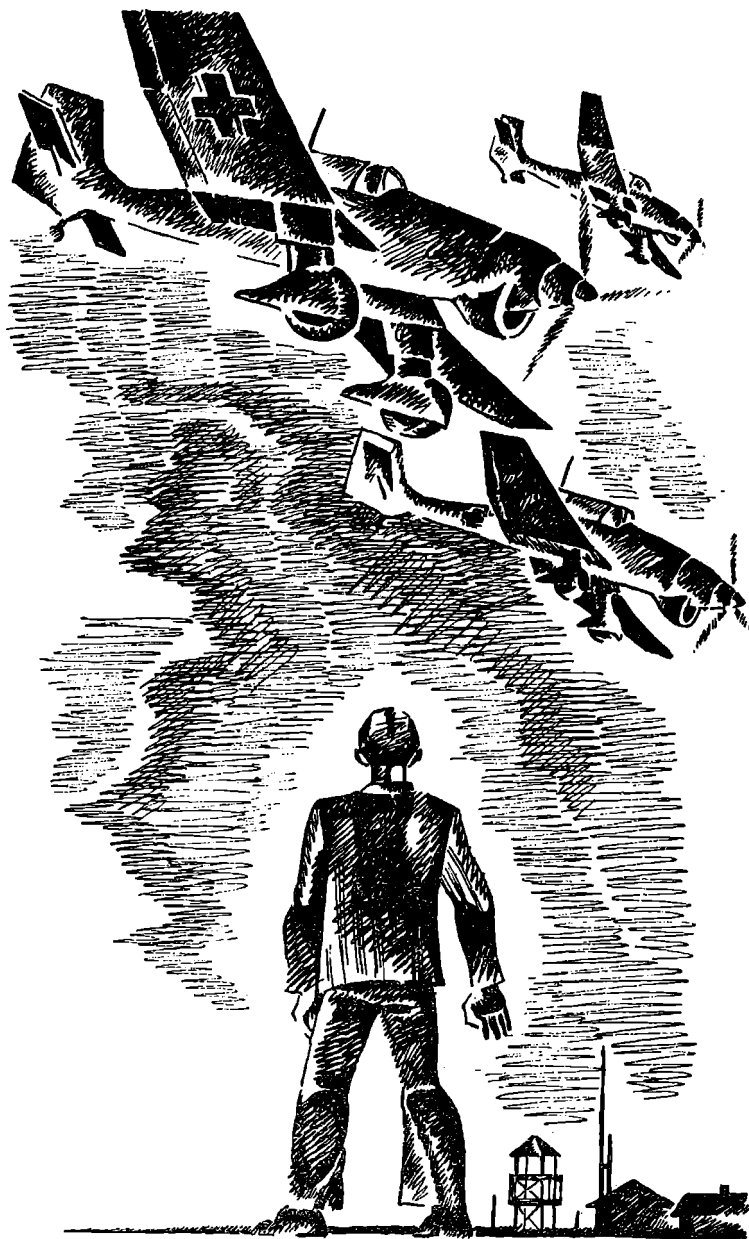
Чотири потужні труби безперервно виклучують густий чорний дим. Острів має свою теплоелектроцентрально, значить, це цілий міський район. Десь там, кілометрів за п'ять, видно червоні дахи житлових будинків.

Але, звичайно, найголовнішим тут є оці літаки — я вже підрахував, їх приблизно штук чотириста, і ракети. Це активна бойова потужність гітлерівської держави, вона діє. На неї працює електростанція. Отже, ми тут потрібні щодня, і я приходитиму на роботу тільки сюди.

Літаки використовують сприятливу погоду і вночі. Я прокидався, коли бомбардувальники набирали висоту, коли кружляли в небі, повернувшись із завдання.

Знову мжичить дрібний дощ, дме вогкий пронизливий вітер, низько сунуть сірі хмари, які наче народжуються із сірого холодного моря. Такий день здається особливо довгим, бо на аеродромі все завмирає, ні на що подивитись, ніщо не прийде в твої сумні думи. Знай свою довбню, чекай жалюгідного обіду.

Працюючи, я осмислюю те, що знаю, що треба випитати у товаришів, які ходять на інші роботи. Коли дуже важко, коли мліють руки і задихаєшся, тоді особливо ясно вимальо-

вуються плани, і дія, негайна та рішуча, стає твоїм єдиним бажанням.

Я раз у раз в думках повертаюсь до Кирпатого, якого після того ще не бачив. Зарудний не показується на очі — засів у своїй чоботарні, Діма прилаштувався десь у слюсарній майстерні. Лупов на теми втечі ніяких розмов не веде. Треба розшукати Кирпатого...

А дні йдуть, а сили тануть. Коли надворі льотна погода і я бачу щойно запровлені пальним, ще теплі після польоту літаки, мені здається, що я отак би підкрався, вскочив до кабіни й рвонув би у височінь. Але якраз у погожі дні на аеродромі завжди багато людей із технічної служби, охорони, льотчиків, і це всі мої мрії зводить нанівець. У такі ж дні на аеродромі неодмінно відбуваються якісь надзвичайні події, які збирають ще більше військових, цивільних. То, дивись, запускають експериментальну ракету, то ремонтують загрузлого якогось нового літака після випробування.

В'язні уже все тут знають, мабуть, не гірше від старшого інженера, і це пришвидшує моє ознайомлення. Одного дня раптом наїхало на аеродром багато цивільних — у чорних пальтах, капелюхах, а військові в осяйних обладунках. Тільки вони появились, мої товариші, розплескуючи лопатами розчин, сказали:

- Знову штанга падатиме з неба.
- Яка штанга? — спитав я.
- Зараз побачиш.
- Реактивного випустять.

І справді, над натовпом показався на високих шасі, з широко розведеними крильми літак. Нам відразу наказали покинути роботи й спуститися в розкриті ями. Охоронники з собаками стали над нами вгорі. Ми почули, як заревів один мотор, потім другий. Вахтман і бригадири подалися вперед, забувши про нас, ми теж подерлися вище. Я дивлюся й очам своїм не вірю: літак реве, а там, де мотори, ніяких кругів від пропелерів не видно. Що це? Як же він злетить? А літак просувається до старту. Звук моторів теж незвичайний — якийсь шипучий, зі свистом.

На старті літака обліпили ті, в чорних пальтах і блискучих картузах. Та ось усі відійшли, і могутнє ревіння запанувало над простором. Літак швидко пробіг і відірвався од землі. В цей час від нього відокремились якісь допоміжні «шасі», схожі на штангу, і впали в море, недалеко від нас. Зробивши на великій швидкості коло, друге, літак зайшов на посадку і приземлився на своїх низьких шасі.

Ще одна таємниця острова. Реактивний літак. Чудо-зброя

Гітлера. «Чи знають про неї в Москві?» — запитую сам себе. От би отакого літака перегнати на нашу землю! А реактивний літак тим часом уже стоїть у своєму капонірі, увесь зачохлений брезентом, і біля нього походжає кілька вартових. А нас підганяють собаками, щоб ми швидше вибиралися знизу і бралися за роботу.

Ще одне безрадісне повернення до бараків. Колона по п'ять. Думаєш про те, що сьогодні побачив, про вечерю, про товаришів. Чекаєш, мов щастя, коли знімеш із себе залізний, просяклий цементним розчином одяг.

Якось, коли ми, стоячи по коліна в болоті, працювали біля ненажерливої бетономішалки, зненацька загуркотіла ракета і почала віддалятися од землі. Посеред білого дня такого ми ще не бачили. Дим, вогонь закрутилися під нею, але вона піднімалась дуже повільно. Гримнув вибух, і здоровенне металеве тіло, перевертаючись, вогняною кулею впало на березі моря. Дим чи пара встали білим стовпом.

Нас погнали на місце катастрофи. Йдучи через поле, поблизу літаків, я жадібно розглядав їх, зазираю до капонірів. Ці схованки мені сподобалися. Тут легко можна було, міркував я, переховатися кільком чоловікам. І ще одним спостереженням збагатився: від кожного капоніра відходила канавка-жолоб, зверху заслана грубим залізним листом. Мабуть, по тій канавці стікала вода й нечистоти від стоянки. Я прикинув собі, що по цьому жолобу, який, очевидно, вів до колодязя або до підземної труби, можна було такому худому, яким був я, пролізти до самої стоянки літака.

Ракета, виявляється, впала в море, але на мілке місце. До неї вже пробралися на човнах солдати і прикріпили товстелезні троси. Мабуть, через те, що було багато в'язнів, тракторів не викликали. Сотні людей вчепилися руками за трос, пролунала команда. Сотні ніг упираються в мокрий пісок, напружуються, грузнуть. Залізна потвора, схожа на могутню океанську рибу, гойднулася, пода-лась, посунулася до берега.

Під'їхав кран, взяв каркас ракети на гак, поніс далі, на сушу. Нас розігнали по своїх ділянках роботи.

Товариші, йдучи по льотному полю, розмовляють:

— Яка страшна зброя!

— Все проти нас.

— А де вони беруть їх, ці ракети?

— А отам, за лісом, — пояснює бувалець. — Я заливав пальним ще новенькі. Є на що подивитися.

«От би мені туди, — снується думка. — Я б усе там виміряв, усе запам'ятав би».

Через кілька днів під час формування команд мені вдалося втертися в ту бригаду, яка йшла обслуговувати ракети. Ми пройшли за кам'яні ворота, тут нас зупинили. Наші охоронники здали нас, інші перелічили й повели до місця роботи.

Я побачив на площадці штук десять металевих величезних колб, встановлених на залізобетонних фундаментах. Під них вели ходи, й туди спускалися люди, такі ж, як і ми, в'язні,— вони обслуговували запуск, заправку пальним.

Нам доручили лише прокопати канаву, по якій мали прокласти труби. Працюючи, я на око прикинув різні відстані і робив це з єдиною метою, із заповітним бажанням: намалювати схеми і передати все, що бачив, нашому командуванню, вказати нашій авіації на ці, загрозливі для нашої армії цілі, допомогти знищити, зруйнувати залізне павутиння, в якому зароджувалося лихо для людей нашої країни і для наших союзників.

Легко подумати — повідомити... Але як? Звичайно ж, тільки за допомогою літака.

Моє виснажене серце жилося тільки цими думками.

На острові великих таємниць і небаченого скупчення невільників — життя регламентоване до хвилинки, придушене наглядом сотень пильних есесівців. Однак і тут знайшовся притулок для волі.

В одноманітності табірних днів єдиною розвагою для нас були побачення з товаришами, які мешкали в інших бараках. Одначе ходити до сусідів заборонялося, але взяти під пахву розбиті довбанки чи подерту одежину й податися до чоботарні, до кравців або в пральню — можна було. Блокове начальство й охоронники цьому не перечили.

У майстернях і в пральні були свої бригадири-капо, поставлені комендантом для керівництва роботою і, звичайно ж, для контролю. У шевців старшував німець Карл, у кравців поляк Кароль, а в пральні, де прали й сушили так звану білизну, росіянин Володимир. Праця в тісних приміщеннях, у просяклій важкими каустичними випарами пральні зводила начальників з рядовими в'язнями в один рівень.

Мене прилучив до завсідників цих закутків Зарудний. Зустрівшись якимось, він окинув критичним поглядом моє розбите взуття й сказав:

— Чого ж не зайдеш? Можемо на будь-який фасон переробити твої довбанки.

— На будь-який не треба, а якби на теплий, було б найкраще.

— Все можемо. Приходь сьогодні ж.

У його тоні я відчув не лише випадкове запрошення.

Чоботарня, якщо можна так назвати її, тулилася в загородці барака, в якому містилася їдальня, і вже сам дух чогось вареного, який стояв там, і запах шевської роботи, такий знайомий і звичайний для всіх, притягали в'язнів.

У кімнаті, куди я зайшов, передусім побачив цілу гору добанок. Шевці — їх було чоловік десять — навіть увечері сиділи за своїми столиками й стукали молотками. Я зупинився, здивований їхньою старанністю.

— Свій! — вигукнув Зарудний і кинув молоток перед собою.

Усі зробили те ж саме і засміялися. Зарудний пояснив:

— Не розпізнали — хто... Гадали, комендант, і вхопилися за молотки.

— Я схожий на коменданта? — мене це розвеселило. — Треба чотирьох таких, як я.

— Увечері все може здатися. Сідай та знімай свої хромові-вербові. Так буде зручніше.

— Ніби сам зайшов підремонтувати?

— Метикуеш!

Зарудний познайомив мене з уральцем Сашком Ротниковим, назвавши його музикантом. Придивлялися — я до них, вони до мене, щоби по тому перейти до відвертої розмови. Ротников, дуже вродливий з обличчя, худючий, як і всі, юнак, постукував своїми довгими кістлявими пальцями по столику, і в тому звуковому ритмі, мабуть, таїлася якась мелодія. Ще привернув мою увагу літній чоловік із сивиною і глибоко посадженими очима, росіянин з обличчя і «окаючою» вимовою, який назвав себе Володимиром. Щось велично спокійне було в його мові й манері триматися.

— Так відсвяткуємо, товариші? — раптом спитав Володимир і затримав на мені свій лагідний, але чіпкий погляд.

Про що він? Невже щось замислили? Я подивився на Зарудного, найближче мені знайомого. Певно, всі помітили мою збентеженість.

— А чому ж нам сумувати?

— На фронтах наші святкуватимуть з музикою батарей.

— Ми, звичайно, без такої музики. От якби Сашкові якийсь інструмент, він би загравав нам.

Ротников усміхнувся якось радо, мов дитинка, до якої звернулися з ласкою.

— Не заграю, так вистукаю,— і він почав ще виразніше стукати об дошку своїми довгими пальцями.

Хтось заспівав тихо, без слів, його підтримали, і я почув мелодію «Москви майської». Очі в людей заясніли, і мені нараз здалося, що ми всі не в концентраційному таборі, а десь на рідній землі, що всі тут свої, близькі, вільні люди. Моя насторога розтала, зникла.

Зарудний дивився на мене, немов кажучи: «Ну, тобі все ясно, Мишко. Ти серед своїх людей».

Володимир подав знак, щоб затихли.

— Відсвяткуємо, товариші, двадцять сьому річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Зберемося після вечері. Де пропонуєте?

— Звісно де — у пральні. Туди найрідше зазирають шукачі.

— А може б, в чоботарні? Надто часто в пральню забігаємо... Наскочить хтось, а людей багато... Ми маємо сьогодні видавати одремонтоване взуття,— обгрунтував свою пропозицію Зарудний.

— Це резонно. Значить — до шевців. Домовилися. Картоплю не їсти, хліба ми припасли. А що скажуть ракетники?

— Ракетний буде. По двадцять грамів на кожного.

Всі підвелися. Потискуючи руки, по одному виходили в темний бік подвір'я. Зі мною пішов Зарудний.

— Візьми завтра чиїсь старі довбанки, я заміню на хороші.

— Добре — у Діми зовсім розвалилися.

— Давай. Дитячих у нас багато. За хлопчиків нам треба всім піклуватися. Які вони нещасні!..

— Я сьогодні працював поруч із хорошим юнаком, з Колею, на прізвище Рубанич, Рубанович, щось отак,— сказав я.

— Коля Урбанович,— сказав Зарудний.— То прекрасний хлопець. Йому можеш повністю довіряти. Згодом я тобі дещо розповім.

Ми в темряві вловили один одного руку, потиснули і розійшлися.

Значить, і тут, на острові Узедом, є підпільна організація, яка підтримує людей у хвилини розпачу, живить їх оптимізмом, надією на краще. Струмок цілющої води

витає аж із рідної землі, з того життя, від якого нас відокремила неволя.

Шостого листопада, коли стало поночі, мені хтось шепнув: «Ходімо». Я озирнувся — Мишко Лупов. Виявляється, він теж знає про нашу змову. Брали з собою хто взуття, хто яку-небудь одежину, крадькома виходили.

Мабуть, ніколи в майстерні не було так багатолюдно. Тут, бачте, саме сьогодні так пізно «обмінювали» старе взуття на «нове», точніше на таке ж нікудишне, або й зовсім ніхто нічого не обмінював. Зарудний і його колеги на чолі з німцем Карлом сиділи за своїми робочими столиками, а перед кожним із них, як і в кожного, хто прийшов сюди, були гільзочки від гарматних патронів, а в них розведений спирт: в руках — хто тримав варену картоплину, хто шматочок хліба, помазаний ліверною ковбасою.

— Святкуємо!

— На зло нашим ворогам!

— А не подохнемо від цього ракетного?

— В наших шлунках залізо перетравиться! Цей спирт уже випробувано.

— На шлунках охоронників теж!

— Товариші! За Великий Жовтень, за перемогу!

— Ур-ра-а! — протягнув хтось глухо.

Ротников застукав пальцями по лункій диктовій дошці. Пісня про Москву на цей раз співалася словами, але тихо.

Я співав і чув, як у мене по спині пробирався мороз. Отаке відбувається поруч із комендатурою, з аеродромом і ракетною площадкою.

— Розходитесь по одному... — сказав Володимир, і всі зрозуміли, що це був наказ.

Ми йшли до своїх бараків, несучи в руках довбанки. Рідкі високі сосни в п'яті здавалися привидами. Десь шуміло море. Крізь хмари просвічував місяць. Ми трималися притінків.

Щоночі, коли я здирався на самий верхній поверх і лягав у свій ящик-ліжко, мене обіймала гірка туга самоти. Ти один, один, нічого в тебе немає, ти ніщо, твоє життя, твоє минуле не має ніякісної ваги, вартості. Є в тебе лише сусід, який підніметься до тебе на твій стогін чи останній передсмертний скрик. Він може зарадити тобі тільки в такій безвихідній скруті, більше ні в чому допомогти не в змозі, як і ти сам.

Цієї ночі вперше я не був самотнім. З такими товаришами треба спілкуватися, у них треба шукати підтримки і шляху до літака.

ПРИЙШЛА ЗИМА

1

З півночі посунули низькі хмари, посипали невеселим снігом. Ще чорнішими стали ліс і море, ще тяжче стало жити ходячим кістякам-в'язням. Тепла немає в тілі, його не дають ні одяг, ні їжа, не гріє барак і постіль, і залишилося тільки дрижати, тулитися в затишку, кутатися в паперові мішки, які ми підкладали під свій «мантель», мотати на себе все, що можна. Гріли тільки дерев'яні довбанки — вони ніколи не намокали й глибоко ховали ноги від негоди. В'язні дякували винахідникові цього взуття, який мимоволі вигадав для них порятунок від морозу, від простуди.

Холод особливо дошкуляв вранці, коли, до пояса роздягнутий, вибігаєш на подвір'я, щоб проробити кілька вправ фізичної зарядки. Це було знуцання, зловтішна нашішка над німечними людьми — адже більшість із тих, хто мусив по команді присідати, не мала сили самостійно піднятися, а хто падав, того били ногами, палицями. Після «зарядки» теж бігом — до умивальника, а тут, приступивши до труби, пробитої в багатьох місцях, підставляєш своє худе, посиніле тіло під гострі цівки крижаної води. Штубестри спеціально походжають тут же для того, щоб ніхто не збавляв тиску води, — нехай вона чвиркає в усі боки, нехай оббризкує всіх куди і як попало.

А тим часом у наших кімнатах повідчинювано навстіж усі вікна, в бараці гуляє дикий протяг. Загартовуйтесь. Увесь свій дух, всю силу зранку віддаєш цій біганині.

На апельплаці неодмінно всіх в'язнів оглядає комендант. Спочатку перелічують нас блокові, при цьому померлих за ніч викладають тут же, перед нами, як речовий доказ, потім відшмагають тих, хто погано заправив ліжка, потім десяток разів повторять «мітцен аб!», «мітцен ауф!» — привітання начальству, нарешті рапорт-фюрер гаркне своє владне «струнко» і перед тисячним строєм постане комендант. Йому назустріч пруть його підлеглі доповідати,

скільки стоїть на плаці, скільки повішалось, скільки померло, скільки хворих... Після цього комендант, у теплій шинелі, чоботях, рукавичках, розділяє колону на ряди і кожний ряд обходить з фронту і з тилу. За порваний одяг — нагайка, за погану виправку, нестройовий вигляд — кулаком в обличчя... Аж після цього комендант виходить на середину плацу й запитує:

— Хто має скарги?

Тисячі людей глибоко в душі ховають свої важкі кривди і болі, мовчать.

— Хто хворий? Хто погано себе почуває?

Непорушна мовчанка.

У перші дні по приїзді на острів під час такої процедури дехто з хворих, які ледве трималися на ногах, довірливо вигукував, що він хворий. Тоді кожному з таких наказували вийти наперед, і до нього підступав лікар — тумба в білому халаті. Він наказував нагнутись до нього, бо ростом був з хлопчика, відтягав повіки, зазірав до очей і, якою б недугою не була людина, насилав на неї двох «санітарів». Ті звідкись в одну мить діставали відро холодної води, виливали її на голову в'язневі. Тепер уже всім відомі лікувальні процедури «тумби», і хворих у строю ніколи не буває — вони скоріше впадуть на ходу, повісяться чи сконають у постелі, ніж признаються в своїй недужі перед цим ескулапом-катом.

Натовп мовчить, вітер кружляє і кидає в обличчя сніжинки. Швидше скінчився б оцей огляд, переміняти б ноги та порухатись, податися в затишок, затягтися недокурком. Ой, надовго заступаєш, рання німецька зимо, багато, багато страждань приносиш в'язням своїм холодом, важкими роботами, хмарним гнітючим небом.

Дощі, сніги, тумани замкнули аеродром, життя на ньому завмерло, годі думати про втечу на літаку. Робота в планірен-команді на вітрі, серед болота, з лопатою і довбнею вже звела в могилу кількох товаришів, а живим обіцяє лише нові труднощі й злигодні. Я відчував, як щодня сили мої танули. Почали напухати ноги. Треба було якось міняти команду, шукати бодай трохи легшого.

З похолоданням мені кинулось у вічі, що частина знайомих мені по Заксенхаузену і нових колег зодягається тепліше, ніж я, і мій земляк Фатих одного ранку піддягнув під байкову куртку такого теплого і модного светра, що хоч куди.

— Де взяв? — тихо спитав я.

— Далеко.

— Що це значить?

— Я тепер в бомбен-команді. На машинах возять, не те що ви, піхтура. Хочеш із нами?

— Звичайно.

— Там пахне царством небесним.

— А ти ж пішов?

— Хтось один із нас повинен вижити.

Ми розлучилися до самого вечора, і в мене був час подумати над його словами, розпитати в інших про діяльність загадкової бомбен-команди. Я зрозумів, що праця в ній небезпечна, людина ходить на грані життя і смерті, але виїзди до селища, за межі табору — це теж не остання можливість утекти звідси. Мені давно хотілося побачити на власні очі, який наш острів, де в нього є переправи на сушу, який він завбільшки та й просто манило на вільний світ. А ще ж отой теплий одяг, шматок хліба, знайдений в руїнах... Ех, помирати, то краще все-таки ситим, аніж голодним!..

Фатих помітив мою зацікавленість його успіхами і, мабуть, щоби підтвердити їх, приніс мені увечері оцупок сухої, мов таранька, ковбаси і шматок нової газети.

— На — їж і читай. Повний комфорт.

Фатих розповів при цьому, як його команда сьогодні обдурювала охоронників і цілий день нічого не робила, відсиджувалась на дні вибраної ями, біля бомби.

— Вахтмани бояться до нас і підступити. Стоять собі метрів за двісті і стежать, аби ми тільки не видазили з ями.

Посміялись ми, обмірковували всі «за» і «проти», а за кілька днів я сидів у кузові поряд із Фатихом. Машина везла нас по грузькій лісовій дорозі хтозна-куди. На душі було трохи радісно від новизни, відчуття свободи — колючий дріт давно залишено позаду, і трохи тривожно. Тут, у кузові, я почув від когось, що ми були п'ята команда... Чотири попередні цільними, як були, у повному складі вже у царстві небесному...

Висадили нас біля нового, так би мовити, свіжого об'єкта — на деякій відстані від двоповерхового, напівзруйнованого будинку, серед соснового лісу. По всьому видно, селище розбомбовано недавно. З машини дістали і видали нам лопати, кайла, ломы і під охороною солдатів і вівчарок повели до руїн.

Місце для роботи було вже підготовлено: кілька вишок для охорони, дротом обснвана територія.

Солдати вказали, де лежить бомба, яка не вибухнула. Розмова відбувалася по-військовому: ми стояли в строю,— нас дуже довго інструктували. Між іншим, суворо наказали передавати все цінне, що будемо знаходити в будинку. Один по одному зі своїм важким спорядженням полізли в розваль.

Ми були самі, без охорони. В команду входили тільки радянські полонені.

— Це наша територія, друзі. Жоден есесівець не ступить на неї, доки ми тут. Зараз ми справді працюватимемо на самих себе,— радісно прозвучав чийсь голос.

«Хто це так розумно промовляє? — здивувався я.— А-а, музикант, Сашко Ротников... І його привабило смачне ризикування».

Незвичайна це робота — колупатися в будинку, де жили люди ворожої тобі країни, будинку, який повалився від вибуху бомби, що розірвалася поряд, а та, що влучила в цей будинок, прошугнула до останнього поверху чи до підвалу й там засіла цілою. Кожний твій рух має бути зваженим, кожний шматок цеглини, рами, скла, домашньої речі треба витягти і перекласти так, щоб не порушити інших.

Населення звідси вивезено, жодної живої душі, окрім нас і охорони, в радіусі кілометра. Ми уявляємо цих людей по тому, що потрапляє нам під руки. Напружена мовчанка, серйозні обличчя, повільні рухи... Ось уже очистили одну площадку, і тепер на неї будемо складати те, що діставатимемо знизу. Пішли глибше. Уже нас не видно, і ми нічого не бачимо, крім потрісканих стін з кольоровими накатами, слідами від картин і килимів, обірваних шнурів. Здається, наче ми підкрадаємось, підкопуємось до когось у чужий дім, щоби його пограбувати... Холодний піт виступає на наших обличчях. Серце тривожно стукає в грудях. Стає страшно від думки, що десь під нами великої руйнівної сили бомба, яка причаїлась, як і ми, і тільки й жде, щоб вибухнути. Фашисти посилають нас на смерть... Небезпека мобілізує нас, забирає в нас останні сили.

Хтось намагається звеселитися приємними оповіданнями.

— Обов'язково щось знайдемо. Коли люди жили...

— А може, їх давно з острова вивезли. Як ти знаєш?

— Мій товариш сюди їздив цілий тиждень і всього привозив.

— Де ж він?

— ..?

— Вони все знаходили на першому поверсі. Все туди звалювалось. Там влаштовували собі кладовочку, приберігали продукти на завтра, а роботу розтягали.

— Курорт біля бомбочки, та й тільки!

Коли забувалося, до чого ми докопуюємось, то й справді спадали якісь втішні думки, надії солодкі. Та знову передчуття вибуху оживало, лунало, сковувало, холод пронизував тіло, піт заливав очі.

Третього дня роботи залізо стабілізатора проглянуло крізь сміття і пилюку. Ми позастигали, завмерли на місці.

Почалося найскладніше — по камінчику, по трісочці треба розчистити все довкола бомби. Натрапили ми і на розтроснені, повні одягу шафи, і на консерви дбайливих господинь, і на свіжі номери газет. Ми вже мали що їсти і в що потепліше зодягтися, багато чого передали і бригадирові-німцєві, який сидів біля вишки охоронників і спостерігав за нами в бінокль, доки нас було видно, але не всі з нашої десятки були цим задоволені.

В руїнах ми насамперед шукали зброю! Це було таємницею всіх разом і кожного окрема. Нам би викопати тут пістолет, який можна було б забрати із собою в барак. Я мріяв про це. Я до крові подер свої руки, розгрібаючи заповітні закутки завалених квартир. А зброї не було.

Бригадир тільки раз наважився спуститися до ями, в якій стояла сторчма бомба, до блиску вигладжена нашими руками. Побачивши її, він тієї ж миті вшився звідти. А ми залишилися. Нам належало ще прикріпити до неї троса, за який потім її має підняти і перенести звідси великий пересувний автокран. Ми залишилися для роботи, яка займала дуже мало часу, але яка була завершувальною. Ми ходили довкола бомби тихо, не помічаючи один одного і точно вгадуючи рух кожного. Якщо загинемо, то саме тепер, і загинемо всі разом. Небезпека, яку ми зневажали в ім'я того, щоби роздобути їжу, теплий одяг, зброю, дещо таки дала нам. Та вона ж вимагала і розплати, тривоги, напруги, а може, й смерті... З очима товариша страшно було зустрітися — вони були самий біль, саме благаання удачі.

Не сколихнути б, не погойднути ні на міліметр. Від цього гинули інші команди. Вони ціною своїх життів знищували бомбу, біля якої так довго працювали. Вибухівка вимагала того, заради чого її сюди скинуто, — жертв. Її треба зуміти перехитрити.

Все обійшлося добре. Бомбу підірвали десь у кар'єрах, а я повернувся до своєї планірен-команди.

Ще тоді, коли ми прибули на острів, я помітив барак, в якому жили самі діти — хлопчики. Він стояв трохи осторонь, у лісі, охоронявся, як і всі інші, і справляв на нас, дорослих, дуже сумне враження. У кожного із нас удома залишались діти, менші брати, і маленькі постаті в смугастій одежі, в легеньких мітцен з пришитими навушниками для тепла, з номерами і літерами «Р» на штанях і куртках пробуджували в наших душах співчуття. Хлопчики носили вінкелі — червоні, мабуть, за втечі, за участь у протестах з дорослими, і зелені — за крадіжки. З розповідей Діми дізнався, в чому полягали злочинства підлітків на території Німеччини. Пробираючись на схід, додому, діти мушили якось добувати собі харчі.

Малі невільники... Вони теж були позбавлені своїх прізвищ та імен і носили тільки номери. Їх теж примушували працювати на всіх роботах без перебору. Я і познайомився з Колею Урбановичем в нашій планірен-команді, розрівнюючи по землі бетоновий розчин. Він свою лопату ставив поряд з моєю, йому було важко, і ми, дорослі, підхоплювали на свої лопати те, що він мусив брати. Вишмажене бліде личко, слабенькі гострі дитячі плечі, тоненька шия, малі ручки, і така доля, як і наша, — на холодному вітрі, груба робота, мокра від дощу спина.

Бригадир нашої команди за щось в'ївся на Колю Урбановича. Йому, хлопчикові, він наказав перетягати рейки і продовжити колію, по якій ходили вагонетки. Я взявся допомогти Колі, ми виконали цю роботу вчасно. Настав обід. Нам привезли «зупу», ми проковтнули її, бригадир і прораб ще не поверталися з їдальні, куди вони щодня ходили обідати, і вільний час ми проводили в довільних бесідах, прилаштувавшись на потолоченій машинами лозі.

Коля Урбанович сів біля мене, слухав, і тут я помітив, як він, схилившись на мене, задрімав. Я поклав йому голову зручніше, ждав, поки хлопець сам пробудиться. Коля лупнув очима, збагнув, що я його приласкав. Ми почали з ним розмову. На Колю найшла відвертість. Тихо, з почуттям він заговорив про себе.

— Де мої товариші тепер? Два роки вже, як розлучили нас... Жили в одному селі під Бобруйськом. Коли прийшли німці, влаштували облаву, половили нас, посадили в товарні вагони й повезли до Німеччини. І моя сестра була з нами. Попали ми до бауера, працювали в полі, тяжко було дуже, і ми надумали втекти додому. Покинули

лопати й пішли до лісу. Йшли довго, підкріплялися картоплею, лісовими ягодами. А коли випав сніг, треба було шукати притулку. Ми залізли в один сарай, там знайшли консерви, якісь хатні доріжки, забрали все це і ще кілька днів прожили в лісі. Та нас вислідили поліцейські собаки. Били, допитували і повернули всіх до бауера. Ми знову втекли. Нас зловили й відправили в концтабір. Є такий біля Веймара — Бухенвальд називається. А звідти, в сорок третьому, перевезли сюди. І залишився я один, без сестри, без товаришів... Тут був суцільний ліс, і нас заставили пиляти його, будувати бараки. І комендатуру ми зробили. Нас було тут тисяч три, ми, як мурашки, копошилися. Нас багато, а охорони мало над нами, Гітлеру вигідно — харчів менше... Вимерли майже всі.

— То це ти для нас такі холодні бараки змайстрував?

— Я! — засміявся Коля. — І бункери від бомб теж я.

З'явився бригадир, усі стали до роботи. Коли ми опинилися зовсім поряд з Урбановичем, він раптом прихилився до мене й гаряче прошепотів:

— Не видасте мене? — Очі його блищали тривогою.

— Ти чого так погано думаєш про мене, Колю? — відповів я.

— Я вам відкрию таємницю.

— Кажі.

— Не веліли казати.

— Тоді не кажи.

— Ні, я вірю вам. Ми хочемо втекти з острова.

— Хто?

— Наші хлопці, ми. Я і ще з дорослих... Я їм допомагаю...

— Як же це втекти?

— На човні... Коли налітають вночі на острів і гасять світло. Ви будете з нами?

До нас хтось наблизився, ми розійшлися. До кінця дня нам не випадало бути разом. Коля, певно, переживав, що розбазікав дуже важливу таємницю. Я здогадувався, бо в його очах, коли ми стрічалися поглядами, бачив і страждання, і каяття, і благання.

Після вечері, у вільний для в'язнів час, до мене несподівано забіг Коля. Він тримав у руках старі довбанки, і я відразу все збагнув. Ми вийшли надвір, почали ходити між деревами.

— Ну, розповідай, як ви хочете все проробити, — попросив я.

Коля озирнувся, шморгнув носом, ще озирнувся.

— Я про воду нічого не знаю, це Володька.

— Який Володька?

— Отой, кирпатий. Ніс у нього перебитий. В Бухенвальді його дуже били.

Це було щось нове. Знайомий мені Кирпатий, виявляється, не тільки псує букси вагонів, а й має певний вплив на людей. Однак Володька і Володимир — це особи різні, це я знаю напевне. А чи спільні в них дії, плани? Чи знає Кирпатого Зарудний? Якщо він так похвально відгукувався про Урбановича, то, мабуть, заносить до нього свої довбанки і цей, невловимий для мене, Володька.

Я від здивування аж зупинився. Хлопець смикнув мене за рукав:

— Чому ви стали?

— Море, чуєш, як бушує море?

— Чую. Я їм казав, що по морю ми далеко не запливемо.

— Чому не запливете? — Це міркування хлопця мене цікавило.

— Я не знаю. Тільки як темно вночі, там страшно. Хвилі більші за човна. А човна ми якого візьмемо? Великого веслами не поженеш.

— От-от, Колю, страшно. Але це не аргумент. У нас у кожного мало сили, а човна одним бажанням по хвилях не попхнеш.

— Про це ми ще не говорили. Спочатку розріжемо дріт.

— Чим розріжете?

— Володька дістав ножиці й гумові рукавиці. Стежку до нашого місця вивчили.

— Стежку по землі прокласти не просто. А по морю ще важче.

— У нас є з Волги один, він ріку перепливав від берега до берега.

— Це добре. А ти знаєш, у який бік твоя Білорусія?

— Он туди! — Коля сміливо показав рукою на захід.

— Якраз там Франція.

— Нехай Франція, аби отут не вмерти.

Ми наближалися до моря, удари хвиль чулися ще грізнішими. Коля важко мовчав, сопів і часто шморгав простудженим носом.

— Хто цей волгар?

— А нащо вам?

— Ну, ти ж скажеш своїм товаришам, що завербував і мене.

— Скажу.

— Я не заперечую. І познаюм з усіма мене.

— Поспитаю в них, про все сппитаю.

— Так хто ж той, що перепливає Волгу?

— Корж,— випалив Коля.

— Іван?

— Ви знаєте його?

— Здається. Низенький такий?

— Він.

— Нікому ж і слова, крім своїх товаришів, про нашу розмову!

— Ні!

Він потюпачив до чоботарні. Може, в них там було призначене побачення, а може, Коля й справді мав відремонтувати свої довбанки. Мене це вже не обходило.

Думки завихрилися навколо ідеї втечі, яка згуртувала людей. Я не мав найменшого сумніву щодо нереальності цього плану, нездійсненності його.

Я думав про це вночі, вранці, на роботі. З Колею говорити було ні про що. Він мені все сказав. Якщо Кирпатий, їхній організатор, серйозно поставився до моєї згоди, яку я дав Урбановичу, значить, він шукатиме побачення зі мною і мені треба буде прямо сказати йому, що я думаю, як розцінюю їхній план. А я не знаходив у ньому ніякого реалістичного зерна. Хлоп'яцтво і тільки. Хто міг зголоситися на такий план? Острів має прикордонні застави. На воді є відповідні пости. Ну, припустимо, що веслярам удасться якось обминати їх.

Скільки ж кілометрів вони можуть пройти за ніч, щоби вранці їх не виявили спостерігачі? А коли підніметься вітер, шторм?

Цей висновок остаточно відмежував мене від усіляких інших ідей і угруповань в'язнів, навіть від підпілля, яке зосереджувало увагу людей довкола часткових домагань і поліпшення умов.

Цей висновок я виробив сам для себе, бо лише із самим собою я міг радітися, розмовляти, зважувати всі можливості. Свої сили, хитрощі, поривання я міг поєднати тільки з літаком, захопленим на аеродромі. Тільки навколо ідеї викрадення літака я міг згрупувати людей, щось пообіцяти їм. А в таборі слово важило дуже багато. За нього треба було відповідати перед іншими своїм життям.

Отже, аеродром! Літак!

Природа до нас була жорстокою — мучила нас холодом, але була й доброю. На березі моря після штормів ми знаходили шматки янтарю і викинуту велику рибу, певно, забиту десь мінами чи бомбами. Рибу ми, звичайно, поїдали, а з янтарю майстри виробляли різні речі й вимінювали за них в есесівців що-небудь з їжі.

Зимава північна негода трохи врівноважилась, хмари піднялися вище, й літаки одразу загули, закружляли. Полегшало на душі. Під час роботи, орудуючи лопатою чи довбнею, я безперервно слухав, відчував, розумів життя аеродрому. Ось літак викермував на старт. Я бачу його здалеку. Потім, уже не дивлячись, чекаю, коли пілот перед розбігом дасть великі оберти мотора. Я уявляю, що він робить у ці хвилини у кабіні. Ніби сам виконую те саме. Мотор загув потужно, на високих нотах. Але це холості оберти. Ось зараз пілот відпустить гальма, ще збільшить оберти, і літак, озвавшись зовсім іншим голо-сом, покотиться, помчить, понесеться вперед по бетону. Не підводячи голови, по звуку визначаю, коли літак проноситься над нами. Скільки б їх не злітало за день, кожного проводжаю в небо, бачу його жовтувате черево, простежую, як утягується шасі. Зараз пілот зафіксував контрольний сигнал лампочки, потім відкрив шторки охолодження, щоб не перегрівався мотор. Уже набрано потрібну висоту, збавлено газ...

Не раз мені здавалося в такий час, що лечу і я, що я залишив оцю вічно захмарену землю невідільництва і пробиваюся до сонця.

Невже це марення? Я боюся яскравих витворених уявою видінь — вони відлучають мене від реальної обстановки. Я ще скажу щось непотрібне... Копай, Михайле, смердючий, глевкий торф і тримай себе в руках!..

А літаки кружляють. Мабуть, молоді пілоти виконують навчальне завдання. Іноді здійснюються одразу кілька пар винищувачів. Вони довго гудуть там, за хмарами, певно, прикривають острів від чужих бомбардувальників. Іноді один і той же літак покидає аеродром за кілька хвилин перед пуском ракет. Обізнані кажуть, що з того літака в повітрі керують по радіо летючими бомбами.

Приземлившись, «юнкерси», «месершміти», «хейнкелі» пробігають зовсім близько від нас, розвертаються. Тоді я не можу, не маю сили примусити себе нахилитися і пра-

цювати. Я дивлюся жадібно, хижо дивлюся на кожного літака.

А літаки тим часом розбігаються по капонірах, по стоянках. Я прикидаю, скільки метрів до найближчого.

Але денні спостереження тільки розпалюють мою уяву і мало обіцяють чогось практично. От уранці, коли ми дуже рано, ще затемна, приходимо на аеродром, я від звуків кожного заведеного мотора здригаюся, хвилююся, стаю ще нетерпеливішим. Мені треба стримуватися. Це я знаю, але ось зовсім близько знову заревів мотор. До цього літака, я вже визначив по силі звуку, сто п'ятдесят метрів. І місце, і машину бачу крізь темряву. Бачу й механіка, який зараз сидить у кабіні, увагою прикутий до приладів. Крім стрілок, він нічого не бачить, а коли вимкне мотор і зійде на землю, після яскравого світла він — сліпий. О, я вже не одного з них збив з ніг одним лише ударом. Залізо в моїй торбі при боці я відчуваю так само, як і своє тіло. Не раз стискаю його пальцями, пробую, чи замашне... Але ж коли, коли я переступлю через прірву мрій і уяви? Коли мій розум, мое серце скажуть мені: іди...

Ще не все зважено, враховано. Ще не настав час. В моїй душі, у моїх думках ранками — в темряві, коли стаємо до роботи, здіймалася буря, і з кожним днем вона все дужчала. Ось-ось та буря підхопить мене й покотить, понесе. Я вже зафіксував, коли саме з'являлися льотчики. Підрахував, скільки часу минає від того, як ми приходимо на аеродром і починають прогрівати мотори. Смугаста одежа лише в темряві не видасть мене. Тепер, коли я зосередив усю свою увагу на винищувачах, які були ближче до нас, раптом помітив, що вдень, під час обіду, всі техніки й механіки залишають стоянки бомбардувальників, які вилітали рідше, і зникають на цілу годину за ангарами, де містилась їдальня. Цей момент було трохи похитнув мій вибір, але ненадовго. Темрява, гудіння моторів, полум'я з патрубків, яке так виразно видно, знову повернули мене до вистражданого плану.

Цього ранку мені й Дімі несподівано доручили незвичайну роботу — хоч нас і чекали бегономішалка, лопати і вагонетки, притрушені снігом, мокрі та холодні, проте бригадир нам раптом наказав збити з дощок туалет, віднести його на деяку відстань і поставити на рові, який вів до моря. Каркас цієї споруди вже заготовлено, нам належало с'як-так обшити його й прилаштувати поміст. Ми забрали того короба, поміст, гвіздки, інструменти й понесли все те до рову.

Щодалі відходячи від бригади, я вдивлявся в сутінки, намагаючись визначити — скільки звідси залишається до крайнього винищувача. Однак було ще поночі, і я нічого не розгледів. Мовчки, повільно, як і взагалі працювали слабкі й пригнічені в'язні, ми з Дімою звели цю споруду. Закінчили роботу раніше, ніж я передбачав: механіки ще навіть не почали прогрівати мотори літаків. А я про себе думав — що, коли загудуть мотори, то я, відіславши Діму, залишусь на хвилинку в туалеті, а звідти проберуся до літака... Та це вже відпало — треба повертатися до бригади, затримуватись надовго не можна, бо відразу прибіжить охоронник і прикладом прижене до бетономішалки.

Я йшов за Дімою. Він кілька разів навіть озирався на мене — ноги мої самі ніяк не хотіли ступати, адже я так охоче йшов звідси, я майже вже прощався з усіма... Прощався, але не остаточно. Тут була ще тонкість, яку я відчував, — бо рішуче сам собі не наказував: іди, нападай, захоплюй літак і лети! Обережність, поміркованість, ризик, але без гарячковості й відчаю — це я пам'ятав завжди.

Загуркотіла бетономішалка, зататакали вібратори, загув компресор. Я стояв на тому місці, куди мали підвезти розчин, чекав чахкання, вихлопів, рівного дзвону моторів. Мені потрібні були ці звуки, лише вони. Тепер мій план дозрів, викинчився в моїх думках від першого до останнього кроку. Я побачив, що рів, на якому ми поставили туалет, вів до літаків. Оця дощата будка, яку щойно спорудили, давала можливість вільно пройти від бригади до рову. Ми раніше в тому напрямку не мали права зробити й кроку — там аеродромне поле близько, там усе для нас не дозволено, заборонено, і хто піде туди, того негайно розстріляють. Я знав: ось-ось озвуться мотори.

Я підійшов до вахмана й попросився до туалету. В цьому частково була й нарочитість, бо минуло ж тільки хвилини п'ятнадцять, як вернувся відти, та церемониться тут ні до чого. Зараз або ніколи. У такі відповідальні моменти людина міркує лише так. Вахман кивнув головою на знак згоди. Я побіг. Не пішов — побіг, чим, очевидно, здивував немало товаришів, але я хотів цим викликати прихильне ставлення до мене в охоронника. Треба, щоб він повірив у моє прохання і на якийсь час забув про мене — хай би я опинився поза охоронниковою увагою і він не запам'ятав, скільки хвилин мене немає на роботі.

Я йшов, щоб захопити німецького літака шляхом вбив-

ства і втекти з острова, я клав своє життя на терези — жити чи загинути. І, дивно, цього разу не прощався з друзями, навіть уявно. Мабуть, і в такі напружені моменти в людині діє якийсь підсвідомий механізм найточнішої оцінки ситуації. Мабуть, я сам не був до кінця впевнений у реальності свого задуму. Але я діяв, як замислив. Біг старанно, не оглядаючись, і чув, як на аеродромі гудуть мотори. Мені б лише не запізнитися, лише б устигнути, поки не надійшли льотчики...

До стоянки було метрів чотириста. На дні рову замерзла вода, хрумкотів тоненький льодок. Я ліз рачки, на чотирьох, притискуючись до землі. В руках тримав заліз'язку, вийнявши її з торбини. Зрідка прилягав, завмирав і слухав. Як і досі, гули мотори, тепер уже значно ближче, а ні кроків, ні голосу людського не чути. Знову поплазував уперед. Через якийсь час я визирнув з рову. Причаївся, полежав, виждав і виткнув голову. Метрів за п'ятдесят від мене ревів літак. Десь звідти, від ангарів, у цей бік світив прожектор чи великий ліхтар. Його світло, мабуть, призначалося спеціально для технічної обслуги, допомагало механікам поратися. Чому ж я раніше не помічав його? Може, на чималій відстані бачив тільки саме джерело світла — прожектор, і не міг здогадатися, що він сягає до стоянок цілого ряду.

Серце рвалося з грудей, дихати було важко. Я стояв на чотирьох, як забрьоханий пес, дивився на літака і стискав у руці заліз'язку. Світло спинило мене — це було чимсь непередбаченим і непереборним. Але я ще й не думав відступати. Літак був так близько, і я бачив його так виразно, що задкувати від нього було над мої сили. Але все, що я побачив, немовби промовляло: «Зажди трішки, зажди». Проте порив, який дав мені сили стільки пролізти рачки й зважитися на обман охорони, ще не залишив мене. Я сповнювався лютою жадобою розправи, помстою, втечею. І водночас мене щось таке, можливо, отой найпідсвідоміший і найтонший механізм оцінки реальності, можливо, якесь передчуття — стримувало.

Я ще позирнув праворуч, ліворуч і набрав повні легені повітря. Уже вп'явся пальцями в землю, щоб стрибнути вперед і раптом — недалеко, вздовж рову, десь ізнизу від моря, в напрямку ангарів, ідуть два озброєні солдати. Тіло моє обмерло, я відчув холод, наче хто мене облив крижаною водою.

Єдино можлива реакція озброєних солдатів на таку з'яву — коли в'язень поблизу літаків — негайний постріл.

Нам про це не раз говорили. Я чекав цього пострілу щомиті. Він уже лунав у мені, в повітрі. Єдиним захистом проти нього в мене була земля. Я осів, утягнув голову в плечі, стиснувся, як це робить їжак, заховався сам у себе, ніби провалився в якесь небуття, в неіснування.

Справді, ці кілька хвилин, доки повз мене пройшли, спокійно перемовляючись, два солдати, я не жив. Чув тільки гупання чобіт, яке відлунюється в землі і в мені. Мабуть, тією ж інтуїцією я вгадав, коли вони проминули мене і коли можна було підняти потихеньку голову й розтулити очі.

Я вичекав, доки вони зникли біля ангарів. «Мій» літак уже стояв заціпеніло. Механік, уявлялось мені, вже на землі, він прибирає інструмент. Коли б він скрикнув від мого вдару, його б почули біля інших машин. Уже все пропало. Моя спроба не вдалась, а моя доля тепер висить на волосинці. Адже там, на болоті, мабуть, уже розшукують мене, здійняли тривогу...

Плазував назад по тій же канаві. Хрускотіла крига, різала в руки. Я підводився і біг, як учили колись на військових заняттях. «Як вони не помітили мене?» — запитував сам себе. Це запитання кричало в мені, бо я не міг відповісти на нього. «Одяг! Мій одяг! — здогадався я. Сніг і земля — біле і чорне. Такий же і мій одяг...» Тепер повернення до своєї бригади, до злющого капо і вахтмана з вівчаркою було для мене порятунком. Чим швидше я буду там, тим краще.

До туалету я проліз через той отвір помосту, який недавно змайстрував з Дімою. Було чути, як гуркотить бетономішалка, стрекочуть вібратори. Не встиг і перевести подиху, як у двері хтось дужо вдарив.

— Симулянт! — зарепетував вахтман.

Я викотився надвір, а вахтман мене тут же збив з ніг. Він садив у мене прикладом, стусав чобітьми. Я не міг уникнути тих ударів, бо не мав сили на те.

Товариші побачили мене закривавленим, побитим, але особливого співчуття не виявили — зрозуміли: стільки часу прогаяв не в туалеті. Щось замислив, десь нишпорив.

Усі мовчали, працювали й тільки зрідка поглядали на мене, коли я витирав роз'юшеного носа, тулив сніг до сників.

Ставлення товаришів по неволі мені ще раз нагадало про те, що я знав і без цього: втеча одного когось із бригади взагалі була для інших трагедією, нещастям; адже нам

щотижня повторювали — коли хтось один тікає з табору, то всіх тих, хто працював у бригаді з ним, і тих, хто перешіптувався з ним — піди визнач, скільки їх і хто саме — і тих, хто займав постелі в бараці праворуч і ліворуч, теж по кілька чоловік, усіх цих людей негайно знищували без суда і слідства. «Що ти задумав зробити з нами?» — читав я в беспорядних і наляканих поглядах товаришів.

Страх, якого я зазнав у тій спробі, тягар невдачі з кожним днем не зменшувались, а більшали. Своєї дії я вже розцінював, як безрозсудність, шаленство, відчай.

Що було б зі мною, з товаришами, якби мене схопили чи забили в тому рові? А коли б я підбіг до літака і не подолав механіка? Або коли б не зміг злетіти на «мерсшміті»? Розстріли, катування, муки, розправа!

Час минав, трохи згладжував враження, але я ні з ким ні про що не наважувався розмовляти, жив у якійсь штучній самоізоляції. Знав, що для нового плану, для його здійснення потрібні товариші, мені ж потрібні свіжі сили, нова відвага. Одна подія, що сталася в таборі через кілька днів, ще нагадала мені про мою щасливу невдачу і про те, що могло б бути...

Один в'язень з нашого барака, але не з нашої команди таки проник за ключий дріт, утік. Шикували нас, лічили, розганяли і знову збирали на апельплаці, переглядали померлих, шастали по всіх закутках бараків, оглядали увесь острів з літаків, а втікача не знаходили. Коменданта доймало, звичайно, не те, що не стало однієї людини. Списати в'язня, засвідчити його смерть — це для есесівців дрібниця. Як він зник? Хто йому допоміг? Як спромігся перебраться через протоку на сушу?

Нікого того дня не послали на роботи. Допити, поборі, розшуки перетворили увесь табір на пекло. В тому пеклі за одну мить міг згоріти кожний із тисяч невільників. З тим утікачем з острова йшла у невідомі напрямки велика таємниця військової бази. Ми усвідомлювали, що це означало для начальства табору, аеродрому й ракетних установок. Вони знали свою охорону й тому не вірили, що в'язень уже перебрався на сушу. Колупали землю, облазили всі закутки.

І ось знову піднялося в повітря кілька літаків. Вони обстежували берег. Спускалися майже до землі, ревіли, з них спостерігали. Так тривало кілька годин. І раптом завили сирени, загаласували сигналами автомашини. А згодом привезли і втікача.

Нас зігнали на плац. Посеред нього стояла тачка,

а на ній лежала людина в чорному костюмі, в білій сорочці, в черевиках. Одяг був мокрий, з нього ще стікала вода. Обличчя людини не впізнати від побоїв. Руки й голова непорушно звисали до землі.

Ми вислухали звинувальну промову коменданта: в ній висловлювалося невдоволення тим, що через цього втікача сьогодні не виконано багато роботи.

Виявилося, полонений переховувався в розбитому, напівзатопленому фюзеляжі літака, який упав колись у воду недалеко від берега. Звідти його виволокли майже задубілого.

Комендант сказав:

— Так буде з кожним, хто намагатиметься втекти!

Він кинув погляд на офіцера-есесівця, той — на охорону. Охорона у відповідь пустила собак.

ВСЕ НЕ ТАК ПРОСТО

1

Чи то Микола Урбанович не точно переказав своїм друзям, як ми познайомилися, чи ті провидці насторожено ставилися до кожного, хто погоджувався діяти з ними, але мої погляди викликали в учасників змови несподівану для мене реакцію. Люди, які вже наладилися тікати морем, зачувши критику й осуд своєї ідеї, настроїлися до мене вкрай вороже. Мабуть, перепало й Миколці за те, що виляпав таємницю, — йому чи й не заборонили показуватись мені на очі, бо останнім часом я його й не бачив. Я розумів хлопців. Вони занепокоїлись: що я вчиню з їхньою таємницею? Чи не збираюся вистежити їх, щоб у вирішальний момент піти й сказати кому треба: «Он вони! Хапайте їх!» Смерть ходила між нами й поділяла людей категорично і чітко: хто не з нами, той наш ворог.

Зацікавлений усіма, кого згадував Коля, я дійсно поїдав очима кожного, кого примічав поруч із тим душевним підлітком. Бачив я з ним і Коржа Івана, якого знав по своєму бараку. І ось тепер уже, коли стрічався з кимось із них наодинці, вони сахалися від мене. Я не відразу відгадав причину такого ставлення. Тільки сутичка з Коржем розкрила мені очі на те, що снувалося довкола мене.

Якось я пішов прогулятися після вечері. Поміж деревами раптом побачив Коржа. Я зрадів нагоді наодинці порозмовляти з цією людиною. Іван не виявив ознак прихильності до мене, але ми пішли поруч.

— Давай, Іване, будемо відвертими,— сказав я, помітивши, що Корж налагодився мовчати.

— Ти про що? — буркнув він і озирнувся.

Я теж озирнувся. За деревами ховалися якісь постаті. Вони ніби стежили за нами, але не наближались.

— На засідку вийшов, донощику? Ось тобі моя «відвертість»! — і Корж, спритно обернувшись до мене, підніс над моєю головою тесака.

Я був колись боксером, і в моїх м'язах сила ще не перевелася. Зловивши Коржа за руку, я стиснув її так, що його пальці розслабли, ніж вислизнув. Тепер я тримав над його головою його ж тесака й міг в одну мить прикінчити зухвальця. Озирнувшись туди-сюди, я не помітив жодної із тих постатей, які підкрадалися чи, може, готувалися напасти на мене по команді Коржа. Де ж вони ділися? Невже оцей ніж позбавив їх мужності?

Я був один проти одного. Моя сила, в якій Іван уже пересвідчився, і зброя були доказом моєї переваги.

— Що ж це ти нападаєш на своїх? — спитав я. Іван мовчав.

— Сили в тебе малувато, дружок. Тепер я тебе відправлю туди, куди ти намірився послати мене! Твої прибічники розбіглися.

Корж дивився спідлоба і сопів. Прикро визнавати своє безсилля, а ще прикріше усвідомлювати безглуздість свого вчинку.

— Я просив тебе бути відвертим зі мною, бо нам треба порозумітися. Я все знаю про ваш план. Розкажи, як ви хотіли тікати. Куди заховали гумові рукавиці? Хто дістав таку цінну річ? Я хочу знати твоїх мужніх товаришів. Ну, говори, досить страждати,— я опустил ножа і закрив за спину руки.

Корж дивився на мене, як на свого ненависного ворога. Він готовий був прийняти всяку біду, а говорити про товаришів не зважувався. Я повинен був пробитися до його душі крізь тверду недовіру.

— Візьми свого ножа,— подав йому саморобного тесака.— Не раджу носитися з такою цяцькою. У тебе ж є друзі, то краще на них покладатися, ніж на ножа. У мене теж є свої. Гукну — враз прибіжать. Але я хочу подружити з вами. Я не ворог вам. У мене є свій план, кращий

за ваш. Виходь завтра на роботу в мою команду, на аеродром, все тобі розповім.

Просто звідси я пішов до Зарудного. В нього сиділи Ротников, Лупов, Сердюков. Вони чіплялися з розпитуваннями, чого я такий збуджений. Довелося розповісти їм про все, що зараз відбулося: шукав друзів, а наразився на неприємність. Щоб не говорити їм про свій план утечі на літаку, я погодився з тим, що можна перепливати до своїх і по морю, але для цього треба захопити не човен, а катер з мотором. Бачу, це до вподоби — значить, план Коржа знають усі. Я розгорнув його ще ширше: колись водив теплоходи, знаюся на цій справі, і якби трапилася нагода, то й зараз би впорався...

Товариші слухали мене з цікавістю: їм, бач, не вистачало людини, яка зналася б на катерах. Вони готові піти за тим, хто знає техніку. Ось чому я ніяк не здивувався, коли вранці зустрів серед кількох знайомих в'язнів і мого ворога — Івана Коржа. Він привітався до мене, як старий друг. По очах я здогадався, що він знає, про що я говорив хлопцям учора. Все стало мені зрозумілим: утеча на човні була їхньою спільною ідеєю. Мені необхідно зблизитися з усіма, хто мав практично здійснювати втечу. Люди, які згодилися кинутись на човнику в море, пристануть до мого плану ще гарячіше. Однак розчарувати їх у своєму й переманити на мое — справа складна і неодноденна. Самою критикою тут нічого не вдієш. Я повинен їх переконати. А для цього треба зустрічатися, розмовляти.

У той день нас забрали з аеродрому й повели в бухту, куди підвозили паливо для електростанції. Біля причалу стояло кілька баркасів і катерів. Нам наказали вивантажувати брикет із баркаса. Невільники один за одним, довгим ланцюгом пішли з ношею за плечима по гнучкому трапу... Повільно і безперервно — мовчки і понуро просувалися зігнуті під тягарем постаті.

Ми з Іваном ішли поруч. Я намагався відірватися від того, хто йшов за мною, і бути ближче до Івана.

— Отакий би катерок нам! — кивнув я на новенький моторний човен. — На таких я плавав.

— Складна справа. Бачиш, скільки очей стежить?

— З людьми всього можна добитися.

— Це не в нас, на Волзі.

— Волгар?

— З Горького.

— Я з Казані, — назвав я місто, в якому одружився. — Там десь моя дружина.

— Я на веслах пливтиму при яких завгодно хвилях.

— Ти забув, що тут прикордонна смуга...

Ми розмовляли по-діловому, довірливо, і мене це радувало. Під час обідньої перерви, одійшовши від гурту, я й Іван поговорили відверто про все, що мали у своїх помислах, і тому остаточно порозумілися. Я повторив йому всі свої доводи проти втечі на човні, на баркасі, на катері. Це знову розізлило Івана, але на короткий час — то лише спалахнула стара незгода, вона зразу ж погасла.

— Ти не думай, що все знаєш, а ми так собі — якісь каплоухі. Вмій же й інших слухати, — не вгамовувався Іван, заповонений втечею.

— Те, що я чув від вас досі, може оцінити кожний. Це наївна фантазія, а не план. Така фантазія приведе тільки на шибеницю, а продуманий, підготовлений план перенесе на Батьківщину, — доводив я. — У вас навіть немає компаса! Розкажи мені, хто входить до вашої групи.

Іван назвав Кирпатого Володьку, Миколку і Петра Кутергіна.

— А хто подав ідею втечі на човні? — спитав я.

— Я! — з гордістю відповів Іван.

— Так от, ти обманув людей, Іване, — рубонув я відверто. — Вони повірили в тебе й даремно. Слухай, що я тобі скажу: ми можемо вирватися з цього пекла тільки на літаку.

Іван уважно подивився на мене, швидко й тихо спитав:

— А хто підніме літака?

— Я знаю серед нас льотчика, — сказав я.

Іван простягнув мені руку. Ми вперше подивилися один одному в очі, як рідні люди. Я відчув, що знайшов собі друга. Коли я викладу йому все, він до кінця віддасться моїй ідеї.

У вечірню вільну годину, незважаючи на холодну зимову погоду, я зустрів за бараками в лісі Коржа, Кирпатого, Миколку, Діму, Кутергіна — майже всіх, причетних до змови, наполегливих у шуканні виходу з нашої безвиході. Вони прийшли сюди, мабуть, разом, бо й стояли гуртом. Наближаючись, я помітив на їхніх обличчях добрі усмішки, що свідчили про неабиякі переміни в наших стосунках. Я хвилювався. Невже Діма сказав їм, що я льотчик? Невже Іван зрозумів мої слова про те, що я знаю

льотчика, так ніби я його враз представлю? Що скажу їм?

Ще раніше я здогадався — головним у цій групі, безперечно, є Кирпатий. Володька з пральні, і Зарудний, і Корж — все це хороші, наші, справжні люди, вони можуть впливати на організацію підпілля, допомагати товаришам порадами, збором харчів, переховуванням інструментів, речей тощо, але практичних можливостей найбільше в Кирпатово. Він перемовляється з есесівцями німецькою мовою, водить за бригадира в'язнів на роботу до ангарів. Ось хто зможе послугувати нам. Ось з ким треба дружити! Такі думки зринули в мій голові вже тепер — коли я підходив до гурту. Хлопці всі подали мені руки. Я щиро їх потиснув.

Тут були тільки свої, я вірив у це і тому, підійшовши до Володьки, поспитав:

— Ну, що ж, загорілися букси?

— Які букси?

— Ті, що ми піском засипали?

— Не знаю, про які ти букси говориш,— зам'явся Володька.

— Досить гратися в наївність,— сказав я жартома.— Там я тебе налякався, а ти мене, а тут, здається, можемо нікого не боятися.

Володька взяв мене під руку й, злегка смикнувши, одвів убік. За нами йшов ще хтось, мені не знайомий, з перев'язаним оком. Хлопці залишилися на місці, спокійно дивилися, чекали. Коли ми відійшли метрів на сто, Володька зупинився передо мною так, ніби хотів узяти мене за петельки. Ми стояли один перед одним, майже торкаючись лобами.

— Ти знаєш серед нас льотчика? — запитав мене, і я несподівано вловив у його голосі мужні низькі ноти.

Стало ясно — моя таємниця, яку я відкрив Іванові, зібрала й привела всіх сюди. Цією таємницею я потрібен товаришам. Моя таємниця вбила їхній план і тепер має заступити його місце, дати їм усім надію на життя, перспективу на боротьбу, на втечу.

— Так. Я знаю льотчика,— відповів я.

Чиясь важка рука лягла мені на плече:

— Це дуже добре!

Одноокий чоловік, майже вдвічі вищий за мене, прихилив мене до себе, продовжив тим же бадьорим тоном:

— Я тобі говорив, Володько, що цей мовчун — замкнута скринька.

— У тихому болоті чорти водяться!

— Хто це сказав?

— А-а, Корж! — вигукнув я, побачивши Івана, який наблизився до нас.

— Я такий же Корж, як ти Микитенко. Корж — це прізвище моєї дружини. Я взяв його, щоби воно нагадувало мені про далеке щастя. Іван Кривоногов, — і протягнув мені руку.

— Михайло Девятаєв, — вперше назвав я своє прізвище.

— Володимир Соколов,— мовив Кирпатий.

— Лейтенант Володимир Немченко, який ніколи не був лейтенантом,— козирнув до свого смугастого пом'ятого мітцена одноокий.

— Та скільки тут Володимирів? — я аж здивувався.

— Називай його Довгим,— порадив хтось із хлопців, які підійшли сюди й оточили нас.

— Довгим? А як же тоді кликати Петра Кутергіна?

— Того можна й Петром Великим!

— Заслуговує?

— Він заслужить,— серйозно запевнив Соколов.

Моя душа переповнювалася радістю. В неволі я ще ніколи не відчував її. Може, це була радість справжнього товариства, знайденого в небезпеці, у тривалих пошуках.

І справді, в цей вечір склалася наша група, яка через два місяці таки втекла на Батьківщину німецьким літаком. Тут не було сказано, що той невідомий льотчик — я, це станеться потім, бо сама таємниця з пілотом якийсь час згуртовувала людей нашого екіпажу. Товариші не відали, хто є той загадковий льотчик, але вони відразу повірили мені, що я знаю його і у відповідний момент посаджу за штурвал, він же підніме літака в повітря, поведе його на схід. А я, дивлячись в очі людям, побачив, повірив — вони не відступлять, не зрадять, підуть зі мною на ризик, на подвиг.

Все це народилося в ті хвилини, у глухому закутку серед засніжених дерев.

Ми потім розмовляли до самого «відбою», ні словом не обмовившись про те, з чого почалося знайомство. Розповідали про себе, порівнювали наші життя й переконали один одного в тому, що ми варті великого завдання, гідні нашого товариства. Того вечора я довідався, що Володимир Соколов ріс без матері, без батька — у дитячому будинку, працював у радгоспі — селі Куркіно на Поволжі.

Розповів йому і про себе.

— Ти по-їхньому здорово ріжеш. Тут навчився? — спитав я.

— Біда навчила,— відповів Соколов.— У школі захоплювався мовами, а бауери й есесівці щодня давали уроки. Вони вже вірять мені, своїм вважають.

— Нам таке довір'я знадобиться.

— Як саме?

— Льотчика треба в команду взяти, до літаків яюсь

провести. Нехай побачить кабіну, певніше братиметься за важільки, за ручки.

— Це забезпечимо.

Немченко розповів про себе. Він двічі тікав од господаря, який експлуатував його та інших невільників. Коли після першої втечі спіймали й привезли до господаря, той штрикнув пальцем в очі й одне око виколов.

Через якийсь час Немченко розправився над знущальником-господарем і з групою наших людей зник у лісах. Це був невеличкий загін помсти бауерам. Хтось із бійців назвав тоді Немченка лейтенантом, і це прізвисько зосталося з ним, бо в концтабір злапали увесь загін.

Немченко теж досконало оволодів німецькою мовою, і йому доручили водити бригаду для роботи на аеродромі.

— Ось з ким я потоваришував! — радів я, дивився на них, милувався ними і розпитував, розпитував, ще все-таки криючись від них своїми найзаповітнішими думками й міркуваннями.

2

У таборі сталися зміни: майже всіх есесівців молодшого віку забрали з острова на фронт, а на їхнє місце прислали стариків. Одного дня ми раптом побачили в ролі вахтманів сутулуватих, худорлявих літніх людей. І склалося так, що під час роботи до нас почали ставитися трохи м'якше, бо прийшли обачніші вахтмани. У бараках же тривала та сама звіряча жорстокість.

Наш блоковий, на прізвисько Віллі Чорний, продовжував перевершувати багатьох своїх колег у вигадках по знущанню над в'язнями. Саме в ці дні нам видали якісь нові покривала — в сині й білі клітинки. І це добре діло послужило для Віллі Чорного приводом для вбивства кількох наших товаришів. Він особисто перевіряв, як ми опоряджали ліжка новими покривалами.

Щовечора, коли блоковий розважався знущаннями, ми тікали з бараків на місце зустрічі. Жорстокості робили полонених рішучішими в наших спільних намірах. Тут, дрижачи на холоді, на морському вітрі й чекаючи, поки злий Віллі перевірить наші ліжка, ми прийняли ще такі ухвали: доручили Володьці Соколову звести учасників змови в одну команду — ту, яка працює безпосередньо на аеродромі, поблизу літаків; налагодити добрі взаємини з

вахтманом; всілякими засобами припинити сваволю лютого Віллі.

З табору забрали також і всіх собак — їх зігнали в одне місце, і ми бачили, як щодня за дротяною огорожею спеціалісти тренували вівчарок кидатися під танк: гітлерівці готувалися захищатися від радянських бойових машин ученими собаками з мінами, прив'язаними до спин. Без собак нам стало легше і ніби просторіше. Пора було діяти.

Коли ми в умовлений день усі протовпились до Соколова, який згукував охочих їти працювати на аеродром, серед нас не виявилось Івана Кривоногова.

Нам роздали лопати, і Соколов разом із охоронником, низеньким, худим старичком у довгій шинелі, повів нас на широке поле аеродрому. Попереду йшов Соколов — він як командир групи подавав свої команди, стежив за порядком у строю, щоб належно і своєчасно вітати всіх зустрічних есесівців. На деякій відстані попереду йшов німець-бригадир. Він давав завдання, вказував точне місце праці, позначаючи його чотирма кілочками, за які ніхто із в'язнів не мав права ступити, в тому числі й Соколов. Замикав нашу невеличку колону вахтман, який гучно гупав своїми великими чобітьми по хусткому мерзлому снігу.

Ще стояли сутінки, дув гострий ранковий вітер, який тут чи ніколи не затихав, чи то, може, так нам, мерзлякам, здавалося. Закутані в шарфи, хустки й пообмотувані по тілу паперовими мішками або всяким лахміттям, йшли ми тісною громадкою, пригинаючись один за одного. Йшли по справжньому льотному полю, на яке не мали права зійти.

Я вдивлявся в сутінки, намагався визначити, де ми, чи далеко від літаків. По обох боках виднілися якісь силуети. І раптом: «Чах-чах!» Полум'я з патрубків, світло прожектора розітнуло пільму і вихопило з неї довгий ряд літаків. Я ледве не остовпів від подиву. Ось де вони, зовсім поряд, бойові, готові до польоту «юнкерси»!

Загули мотори — то там, то там. Ми йшли далі, у напрямі ангарів, на які вчора чиїсь літаки скидали бомби. З голови нараз вилетіли всі розмови про бригаду, всілякі міркування про страту товаришів, які йшли поруч. Я бачив літаки, яких прогрівали. Мені треба було трохи відстати, сівши на землю для пересування онуч на ногах абощо, і за п'ять хвилин можна було добігти до літака. Я човгав, як усі, своїми довбанками, а подумки

вже біг, уже вилазив на крило «юнкерса». Моя рука шукала в торбі залізяку. Це було марення, довільна, невіддільна мені робота думки.

Я почав кусати губи й опам'ятався. Скільки часу був там — по той бік свідомості, у світі уяви, не знаю. Знав лише — той світ зовсім інший, вільний. Там я належав сам собі, свободі, і був той світ дуже близько. Він — то літак, розмах крил, політ і — небо. Тільки з ними я визволюся, стану вільним.

— Не знаєш, чому немає Івана?

Це до мене? Хто це? Соколов порівнявся зі мною.

— Не бачив, не знаю, — відповів я.

— Я розмовляв з ним, — обізвався позад мене Михайло.

— Чому ж він крутить?

— У слюсарній майстерні тепліше, ніж тут.

— Звичайно.

— Я теж бачився з ним, — обізвався Діма. — Розкажу потім...

— Підтягнись! Раз, два, три! — вдавано грізно командував Володимир.

Наша бригада в цей день поправляла пошкоджений бомбардуванням капонір — захисну споруду для літаків. Це був земляний вал, вигнутий підковою; зсередини, де стояв літак, суцільно обставлений обабочами. Зверху над ним напиналася маскувальна сітка, яка закривала літак від авіарозвідників. Капонір мав два виходи: один широкий, передній, через який викочувався літак, і задній, тиловий, вузький. За капоніром звалювали брукт від машин, пошкоджених у польотах, у боях. Там же, за капонірами, світили ребрами каркаси згорілих від бомбардувань літаків. Я бачив це ще раніше, та лише зараз, коли мені вдалося вислизнути через тиловий вихід, збагнув, яку цінність мали для мене і всієї нашої групи оці уламки. По них я міг ознайомитися з кабінами, з усіма приладами й засобами управління літаків, яких я не знав.

Це відкриття було першим важливим надбанням для мене в перший день праці на аеродромі. Коли я сказав про нього Володимирові Соколову, він ухопив мене за руку вище ліктя й так її стиснув, що я враз умовк.

— Ясно! — шепнув він мені й так розуміюче подивився, що не треба було ніяких уточнень.

Находив час обіду. Ми виглядали, гадаючи, чи привезуть же нам сюди нашу дорогу «зупу»? Чи, мо', звідси доведеться йти аж до бараків? О ні, сунеться візок з бі-

донами. По острову розкидано кілька бригад. Роздали «зупу» в наші казанки, і в'язні, хто де, примостилися, бережно, як скарби, тримали в долонях теплу рідину. Почався жалюгідний і разом з тим такий жаданий, рятівний для кожного обід. Вахтманові видали щось запашне, а бригадир пішов до їдальні, куди ходили льотчики й механіки.

Наш вахтман, з яким сьогодні ми вперше вийшли на роботу, виконував свої обов'язки так само ж пильно й строго, як й інші, і ніхто з нас і не розраховував на якусь його ласку. Охоронник є охоронник. Це есесевець, перед начальством він відповідає за повернення всієї бригади до барака, й тому від нього марно сподіватися чогось більшого, ніж дозволялось.

Сьогоднішній же вахтман не втручався в нашу роботу, не ганяв того, хто довго не повертався. Він тупцював подалі від нас, потирив змерзлі руки, палив сигарети; коли ж йому привезли обід, він увійшов до капоніра, поклав на землю гвинтівку, старанно розіслав салфетку й почав зовсім по-домашньому трапезувати, сьорбаючи, аж приахкуючи. Побачив, що ми проковтнули свою їжу і збилося в кутку-затишку, вахтман підкликав до себе Соколова й щось сказав йому. Володимир підійшов до нас:

— Вахтман дозволяє розкласти вогнище. Може, в кого є що спекти або зварити, будь ласка.

Значить, наш новий вахтман — людина бувала; знає нашого брата. Адже у в'язнів справді буває при собі в торбині сира картоплина, кістка, редька. Нам і справді найпотрібнішим був вогонь — зварити бодай кісточку й випити юшку, погрітися.

Незабаром у нашому капонірі палало вогнище. Дехто кип'ятив воду в казанку, а хто просто грівся над полум'ям. Серед смугастих постатей топталася й сутулувата постать в шинелі. Ми дивилися на нового вахтмана з вдячністю і довірою.

А я в ті хвилини, обійшовши вогнище, подивився на старечу спину вахтмана, на його худу, якусь хлопчачу потилицю, яка витикалася з-під коміра, і вперше подумав: і нам доведеться вбити його — ударом в оцю хлопчачу потилицю.

День був хороший, льотний. Повз наш капонір раз по раз пробігали швидкі, проворні «месершміти», до яких я був особливо небайдужим, підкочувалися до старту важкі й довгі, з потужними моторами, «юнкерси». Тепер я міг розглядати їх зовсім зблизька.

Здійнялася тривога, біганина — десь туди, на край аеродрому, їдуть машини, їдуть люди. Наказують і нашої команді поспішати туди ж. Забираємо свої лопати, торбини, поспішаємо. Підганяє цікавість. Соколов попереду, вахтман позаду, нас десять, у строю по два. Проходимо там, де ніколи не бували, просто поміж літаками. Володимир веде нас навпростець, щоби скоріше, ніби старається для них, а я сприймаю цей маршрут його по-своєму. Все побачене знадобиться.

Так, мені зрозуміло, що сталося: стара воронка від бомби засипана була сьяк-так, з снігом. Підтало, і земля розм'якла, бомбардувальник провалився колесом глибоко — аж ліг крилом на ґрунт.

Люди оточили літак, силкуються підважити один бік і витягти колесо з ями. Їм це не вдається. Наша сила виручає їх. Смішно!

Підійшли ми, розчинилися в масі в'язнів, механіків, офіцерів-льотчиків. Я і Ємець з одного боку, Діма з іншого, поряд ще якийсь німець у шинелі. Ми всі під широченним крилом. Хтось подає команду піднімати вгору. Руками, головами, спинами тиснемо на похилене крило. Воно подається, пружинить, а колесо незрушно стримить у багні.

— Ще разок! — гукає хтось російською мовою.

Той, що попереду мене, німець-військовий, переставивши свої руки, взявся зовсім поруч з моїми. Я бачу білі пальці, золотий перстень, чую запах одеколону, бачу білі манжети сорочки. Мої ж руки — брудні, худі, жовті. Невже це в мене такі? Як же тримається в мені життя сила? Як я ще існую?

Подали команду — взяти біля самого колеса: треба підняти його й підкласти під нього дошки. Метушаться невільнички й німці, праця захоплює, запалює всіх — треба витягти машину, так неприродно перекошену, застиглу в такій напрузі, ніби ось-ось трісне в ній щось, гурконе і придушить нас.

Я протиснувся між людьми до самого нижнього люка в фюзеляжі, через який екіпаж пролазить до кабіни. Люк відкрито. Я вхопився за стойку шасі, немов допомагаю піднімати машину, а очима — в кабіну, на прилади. Мені видно льотчика, його чоботи, які стоять на педалях, він жде, поки виважать колесо, щоби силою моторів вирвати літак з ями. Пілот нервує — він то дивиться на нас, то перебирає руками важелі. Така неприємність для нього — доведеться відмінити політ.

Помічаю, що поруч зі мною кілька чоловік із нашої

бригади. Діма і Ємець пильно стежать за мною, перехоплюють мої погляди, спрямовані до кабіни. Я бачу ланжерони, нервюри — увесь кістяк фюзеляжу. На краю люка лежать струбцини — металеві деталі, якими закріплюють під час стоянки елерони. Я зміг би дістати їх рукою і взяти звідти.

Знову лунає команда: «Дружно взяти!» Люди підпирають літак, і колесо виповзає з ями, а під шину враз лягли дошки.

Льотчик перехилився зі свого сидіння, жде, коли можна додати газу моторам. Я бачу його розкішне волосся — воно здригається од вібрації, бачу міцну шию. Раптом ніби струменем пронизує думка: здеруся через люк у кабіну — льотчик за гудінням не почує, і тільки витягнуть колесо, струбцинкою по голові... Хлопці майже всі тут, біля мене. Літак готовий до зльоту. За кілька хвилин нас тут не буде. Мене вже опанувала лихоманка дії, сто разів осмисленої. Мабуть, товариші відчули чи побачили по очах, що відбувається в мені у ці хвилини. Ємець і Діма підступили ще ближче і ледь не скажуть: лізь, ми підсадимо!

Пілот вирішив смикнути злегка моторами вперед, щоб підмогти людям. Ось він, роковий наш рубіж: я тільки колесо виповзе на рівне, я кинуся до кабіни, переступлю цей рубіж, за яким немає повороту назад. Ну, ще одне зусилля тіл і моторів! Мої товариші ніби розуміють мене, чи, може, то мені так здається — віддають усі сили, аби врятувати літак. Ревуть мотори, обвіває по статі дужим потоком повітря. Люди спинаються в напрузі, наче йдуть проти бурі. Я з ними, весь віддаюся, аби вони зрушили літака. Це потрібно не гітлерівцям, а мені, моїм товаришам. Ну, ще трохи, ще! Про це ви, люди, нічого не знаєте, ніхто не знає, крім мене одного. Коли б я міг крикнути вам, в'язні, заради чого треба виволокти літака, ви б це зробили. Але я не можу сказати вам... Ну, ще один поштовх.

Ні, вже пройшла мить найвищого поривання, вже наступив спад, примирення зі своєю неспромогою.

Пілот вимкнув мотори. Наступила раптова тиша. Розпорядники окриками відігнали в'язнів од машини. Я йду туди, де чекає нас Соколов і вахтман.

— От'яка невдача!

Я озирнувся — поряд ідуть Ємець і Діма. Змовчав. Невже вони справді зрозуміли мій намір? Невже відчували, що могло статися сьогодні? Значить, Діма не забув

про мою гімнастерку зі слідами від орденів, пам'ятає, хто я. Невже він усе розповів Ємцю? Моя таємниця розповідається. Що буде? Що буде?

Відставши трохи, я смикнув Ємця за рукав.

— Сподіваюсь, ви, дядьку Михайле, не розказуватимете про це всім, як про смачні вареники.

— Та що ти, синашку! Могила!

У капонірі, вже за роботою, я нікому й не глянув у вічі. Мабуть, усі помітили моє підкрадання, зрозуміли намір захопити літак. Ще однієї невдачі минулася непереборна гіркота.

Після вечері розшукав Ємця. Він здогадався, чому я прибіг до нього.

— Ходімо, Михайле, пройдемося,— мовив до мене, замотуючись у старенький одяг.

В його словах, усмішці, його повільних рухах відбивалися ласкавість, мудрість, самовладання бувалої доброї людини. Все в ньому підкоряло, викликало довір'я.

Ми вийшли на ту саму стежку між високими соснами.

— Я, Мишко, давно приглядаюся до тебе,— почав Ємець розмову, уповільнивши крок.— Ще до того, як Діма відкрився мені, хто ти, я пізнав, що ти за птаха. Ти — сокіл. Сокіл не тільки за професією. Оце тобі комплімент від мене, і все. Якби мені Діма нічого й не сказав, я б сам загомонів з тобою про наші плани. Ми повинні бути на свободі до того, як наблизиться сюди наша армія. Ніхто нас звідси живими до своїх не відпустить. Щоб ми оці всі тайни понесли? Та ніколи в світі! Нас потоплять у морі, як сліпих кошенят, щоб з нами все пішло на дно.

Прокинувшись уночі, я одразу уявив собі Ємця. Які наші люди чудові! Тільки дихнуло свободою, так і випростуються, як птахи проти вітру. Оживають, ідуть за тим, хто сміливо береться вивести їх із неволі. Нічого їм не страшно! Поки теплиться життя в грудях — рветься на схід, на Батьківщину. Люди запалилися ідеєю втечі, надіються на крила літака.

3

Через кілька днів до нашої команди ввійшов і Ваня Кривоногов. Це одразу привернуло нашу увагу — всім хотілося поговорити з ним, довідатися, чому він не наважився одразу залишити своє місце. До речі, в нашій команді щодня появлялися іспанці, французи, італійці — бригадир навмисно брав їх, усюди ставив між нами, радянськими, аби ми не могли змовитися. І це дійсно пе-

решкоджало нам поговорити про наші справи під час роботи, бо тільки сходилися ми групкою, нас розганяли — бригадир, вахтман.

Якось випало нам зійтися на хвилинку. Соколов поспитав Кривоногова, чому затримався з переходом до нашої команди.

— Конспіратори! — усміхнувся Іван.— Треба ж було знайти причину. Причину! Чи краще було накликати підозру?

— Голова! Що ж ти вигadaв?

— Я зіпсував дві деталі, не «зумів» обточити їх, і мене вигнали з майстерні.

Ми дивилися на Івана з гордістю. Він рішучий, але обережний, думає про себе і про всіх, на нього можна було покласти повною мірою.

Так на кінець 1944 року склалася наша група. Розробили план втечі, який всіх об'єднав, захопив. Та втілення плану вимагало продуманих дій, міцної організації, сміливості.

Я розумів — тепер головна роль належить мені, я повинен підняти й повести літак, однак я розумів: освоїти і захопити бомбардувальника я зможу тільки з допомогою товаришів. Десять чоловік, навіть двадцять, а то й більше можна взяти на двомоторний потужний літак. Та я запам'ятав про випадок на заводі Юнкерса, коли велика неорганізована група загубила справу. Загальновідомо й те — чим більше людей, причетних до змови, тим більше небезпеки. Отже, десяток — це саме стільки, скільки беруть бригадири в аеродром-команду. Але й при десятих не обов'язково всім розкривати наші карти. Повинне бути ядро — нехай трійка — групи. Їм, на яких я маю спиратися, і можу признатися, що я льотчик.

Хто з усіх заслуговує на таке довір'я?

Всією душею я потягнувся до Володі Соколова. На нього поклав усі надії — тільки він і ті, хто йому довіряє, можуть забезпечити мені доступ до літаків, до звалища розбитих машин і, нарешті, до обраного нами бомбардувальника для втечі. Соколов добре розумів, що він може і яка відповідальність падала на нього. Щоб далі бути заступником бригадира — владувати над людьми, посилати їх на роботу, підганяти, карати, виявляти бодай зовні необхідну за своїм становищем жорстокість і служити нашій справі, — для цього потрібні були неабияка винахідливість і хитрість.

З перших днів нашої дружби я побачив, що Соколов,

оцей юнак із новгородського села, спотворений побоями в катівнях гестапо, розумна людина, яка обрала для життя в полоні правильний шлях. Він робив своїм товаришам багато доброго й ні на хвилину не припиняв дбати про втечу з полону. Він увесь час мріяв про те, щоб зустріти перемогу нашої Радянської Армії над гітлерівськими ордами не в концентраційному таборі, а в лавах бійців.

Віднині ми з Володимиром майже щодня зустрічалися у вечірні години перед збором на апельплаці. У цей час охорона стояла тільки на вишках, в'язні залишалися одні. Відокремившись від усіх, ми із Соколовим розмовляли нині про втечу, як про звичайне буденне діло. З кожним моїм словом про літаки, про те, що треба зробити, аби захопити нам бомбардувальника, Соколов з подивом зиркав на мене.

— А льотчика ти мені так і не назовеш?

— Це тобі дуже необхідно?

— Може б, я допоміг йому харчами.

— Ти підкріпись сам. У нас багато справ попереду.

А льотчик... Ось він, перед тобою.

Соколов зупинився, вражений. Він окинув поглядом мою худюшу постать, і я помітив його розгубленість. Мабуть, образ людини, яка мала відіграти вирішальну роль у нашій втечі й про яку ми так багато і таємниче розмовляли, в уяві Соколова малювався зовсім іншим. Ми кілька хвилин стояли один перед одним. Мовчали.

Соколов несподівано заговорив про себе. Він теж мріяв стати льотчиком, а після призову в армію потрапив до кінноти.

— Налітався на коневі,— засміявся Володимир.— Ад'ютант командира полку завжди поспішає, а коника я вибрав собі, звичайно, непоганого. Я одного разу пробував утекти з табору автомашиною,— сказав Соколов.

— І що ж?

— Спіймали. Ледь живим лишився.

— Ти хочеш цим посіяти в мені сумнів? Не віриш і в літака?

Соколов мовчав.

— Я знаю наш літак, значить, їхній теж поведу. Ти допоможеш мені захопити його, й через годину будемо вдома. Можемо вбити вахтмана? — напосідав я.

— Можемо.

— Переодягти нашого й підійти всім до літака можемо?

— Можемо,— твердо відповів Соколов.

— Більше нічого не треба. Все інше за мною. Я — льотчик.

Здається, він повірив у мене. Але в цьому я переконався кількома днями пізніше.

Якось уночі невідомі літаки бомбардували наш острів. Особливо дісталось аеродрому. Нас зранку погнали розбирати завали на стоянках, відтягати пошкоджені машини.

Ми ворушилися серед розвалля, переносили залізо, закладали воронки, не виявляючи свого вдоволення цією роботою. Знали — кожен німець сьогодні міг особливо безжалісно розправитися з нами. Тут ми, радянські полонені, були першими винуватцями — наші війська стояли близько.

Бригада Соколова розбирала зруйнований ангар, в якому стояло кілька літаків, тепер придушених опалим, легким перекриттям. Коли ми добралися до якогось бомбардувальника, присипаного снігом, землю, я зрадів не менше від археолога, котрий відкопує древнє місто. Мої друзі за порадою капо відчіплювали крила й складали їх на довгий віз, я ж прилаштувався до фіузеляжу. Там нічого й робити. Та я вдавав із себе дуже зайнятого, навіть намірився залізити в кабіну літака. Але піднятися туди було не так просто — забракло сили. Я тупцював, зазираючи до люка й шукаючи підставки. Раптом чую:

— Ставай на моє коліно.

Соколов. Обіперся правою ногою об його ліву. Соколов ще й підсадив мене, і я — в кабіні.

— Швидко, швидко! — грізно накричав заступник бригадира, але я відчув у його тоні вдаваність і накинувся очима на обладнання кабіни.

Яка радість для авіатора, пройшовши стільки табірних поневірянь, опинитися в кріслі пілота, поставити ноги на важелі, якими легко повертається машина вліво-вправо, помацати ручки, кнопки, що ховають у собі таємниці управління літаком. В кабіні було багато табличок, написів, які я не вмів прочитати. До кожного важільця мені хотілося доторкнутися рукою, подати його вперед, назад, упевнитись, чи не забув.

Під час цих вправ я й почув голос нашого капо:

— Хто там? — Капо дивився через люк на мене. — А, симулянт проклятий! Чого туди забрався?

Я почав злазити. Бригадир зустрів мене на землі палицею, бив, де попало. Та я не думав нині про ті вдари. Чи не здогадається есесман?

— Я замерз, гер капо. Поліз погрітись, — жалісливо вимолоував пощаду.

— Працюй, симулянт!

Незважаючи на таке суворе завдання — праця на аеродромі, в ангарі, — наш вахтман-старичок, якого ми тепер інакше й не називали, як Камрад, і сьогодні дозволив нам розікласти вогнище. Ми пройнялися до нього особливою повагою після того, як він одного разу, ведучи на роботу, несподівано повів по неходженій досі стежці, поза господарськими будівлями. Коли ми опинилися поблизу якихось підземних споруд, він зупинив бригаду й сказав:

— Тут зберігали картоплю. Порийтеся в бункері, знайдете щось для себе.

Потім щодня, якщо нас охороняв Камрад, ми приходили на роботу з кількома сирими картоплинами в торбинці. Спечені на вогні, вони ставали для нас найсмачнішими наїдками.

А то якось, обігрівшись вогнищем, заговорили з вахтманом по-простому, по-людськи. Він розчулився, відкрився нам. Було все незвичайно: ми сиділи довкола пригаслого багаття всі в одному колі — невільники й солдат німецької армії, наш охоронник, перший ворог. Ми грілися з одного вогнища й розмовляли про найдорожче нам усім на світі — про волю, життя, про людську долю. Камрад розповів нам, що він у часи першої світової війни був на фронті солдатом і потрапив до полону в Росію. Його завезли далеко — аж на Урал, і там він працював на заводі, жив у бараках. Молодий, нежонатий, він якось зблизився з дівчиною-росіянкую й закохався в неї. Розмовляючи з нею в ті години, в які їм випадало зустрічатися, німецький солдат навчився російської мови і признався дівчині про свій намір — одружитися з нею. І, мабуть, все було б і склалося так, аби не приспів час від'їзду полонених на батьківщину. Солдат дивився з вагона, крізь сльози бачив кохану дівчину, повертався в Німеччину з добрими почуттями до країни, в яку його погнав кайзер.

Камрад вииняв з кишені порттабак і подав його в'язням, щоб вони запалили. Кістляві руки простяглися до вахтмана, але ніхто не зважився взяти порттабак.

— Насипте нам по одній пучці, — попросив хтось.

Тоді Камрад, притримуючи гвинтівку, роздарував усім порівну свій тютюн. Та у в'язнів не знайшлося газети. Камрад витяг газету, але перед тим, як порвати її, прочитав, озираючись, кілька повідомлень із фронту. Прочитав і замітку про те, що в Німеччині вже випробовується чудо-зброя, яка врятує гітлерівську армію від поразки й принесе їй перемогу.

— Ви самі бачите щодня цю зброю. Вона там — на стартових майданчиках. Але ці ракети ніщо проти сили й гніву народу. Той, хто проливає людську кров, загине, як собака! — вигукнув Камрад і подав команду: «Починай робота!», бо до нас наближався капо.

Багато думок пробудила в нас та розмова. Прості люди всіх народів завше прагнуть дружби, зближення. Чи сподівався цей сивий чоловік-трудівник, що вдруге на віку йому доведеться брати до рук зброю, щоб воювати проти Росії, вбивати людей, до яких у нього немає ненависті. Він служив гітлерівській армії з повинності, а душею був із нами, з нашою важкою долею.

Так ми знайшли друга серед наших ворогів. Того вечора на стежках у лісі ми багато говорили про Камрада й домовилися залучити його до нашої змови. З його підтримкою, мріяли ми, здійснимо наш план дуже швидко. Хіба солдат, добрий і щирий, не погодиться перелетіти з нами до Радянського Союзу? Адже його обов'язки, обов'язки вахтмана, не обіцяють нічого доброго для нього під час зустрічі з нашою армією.

Складався сам по собі новий варіант утечі.

4

Мокрий липкий сніг сипле і сипле. Крізь мерехтливу запону видно будівлі, капоніри, літаки і — жодної людини. Життя на аеродромі завмерло. Ворушаться лише в'язні. Сюди привезли і звалили на купу великі маскувальні мати, виготовлені з лози. Ми по одній розносимо їх до кожного капоніра. Ходити далеко, грузько, робота посувається повільно. Особливо ж допікає сніг: він налипає на наші довбанки, й щоразу можна звихнути ногу, впасти. Поранення, вивих нас лякає більше, ніж смерть, бо з ними на невідьника навалюються пекельні тортури.

Есесівець сердито підганяє мене, кричить, погрожує палицею. Я не зважуюсь озирнутися на нього, щоб не посковзнутися. Та нога схибила, підвернулась, і я сів. Удар, другий, третій. Намагаюся підвестись і не можу.

— Вставай, русіше швайн!

Б'є чобітьми в самі груди. Я попросив допомоги в товаришів. Вони взяли мене під руки, поставили на ноги. Але я не можу понести свою ношу, а фашист наказує взяти її на плечі. Що зробиш? Есесівець чекає, я ледве тримаюсь. Хлопці стоять поруч мене.

Коли фашист приступить до мене, думаю собі, вдарю

його, — і всьому край. У моїй кишені лежить невеличкий ніж — загострена залізяка, хлопці знають про неї, і, коли я опустил руку до кишені, хтось підступив до мене, непомітно вхопився за неї.

— Що ти робиш? — шепоче Петро Кутергін. — Хочеш загубити всю нашу справу?

Я вийняв руку з кишені, пробую йти — болить. Починаю підстрибувати на одній, просуваюся, опираючись на чиєсь плече. Петро взяв і мою мату, поніс. Наздогнали передніх. «Хочеш загубити всю нашу справу?» — дзвенить у голові. Правда! Себе і всю нашу групу! Як я міг подумати про ніж?..

У бараці товариші «зміцнили» мою ногу, обв'язавши її, дістали якогось костура, а на вечері підсунули мені зайву картоплину, трішки хліба.

— Нащо? Чиє це? — здивувався я.

— Іж! — майже наказав Михайло Ємець.

Пізніше мене викликали в коридор, шепнули: «Іди до пральні». Узяв я щось із близьни, пошкандибав.

У коридорі пральні — біло, як і надворі. Пахне вогкою білизною. Володимир-старший, з яким я вже давненько не бачився, підсунув табуретку, запросив сідати.

— Ну, як живеш, Михайле? Що було з тобою сьогодні?

— Ледве не згорів, — відповів йому.

— Важка ноша випала?

— Спіткнувсь... Ось нога.

Володимир співчутливо подивився на ногу, сказав спроквола:

— Не витримав, значить? Нам дуже важко. Але важко людям і на фронті. На передньому краю був? — раптом запитав мене.

— Ні, не був.

— А я в піхоті воював і на фінській, і на цій. Лютий мороз, сніг, пільма. Ракета злетить, посвітить і погасне. Стане ще поночіше. А ми в «ячейках», зовсім близько від переднього ворожого краю, дивимось і дивимось у чужий бік. Коли ж обходжу пости, стану поруч з дозорцем, погляну в бійничку, виліплена зі снігу, і наче звідти, з ворожого боку, вогнем пахтить в обличчя. Щось ніби опече тебе. Не вітром, не морозом, а якимсь незримим полум'ям. Лускаються розривні кулі. Полум'я смерті безперервно віє і віє, пашисть і пашисть з чужого краю, а солдати дивляться туди недремно. Та це в обороні. А коли в наступі — ідеш проти ворога, проти бурану, морозу. Що б там не було — вперед!

— Я пішов би зараз на вогонь і на смерть.

— Ми всі пішли б. Але гинути безглуздо — це ні до чого. Ми ще будемо потрібні. І народові, і рідним.

Повертався до свого барака, думав про Володимира. Ось звідки, з пральні, розходяться фронтові повідомлення, настанови, поради, підтримка недосвідченим.

Майже щодня мені перепадає якась дециця понад норму з їжі. Одного разу Михайло Ємець приніс шматочок смаженого м'яса і поклав переді мною.

— Що це? — поспитав я, маючи на увазі, з чого це таке біле жирне м'ясо.

— Кролик! — усміхнувся Ємець і зник.

Надто смачно пахло те м'ясо, щоб далі цікавитися його походженням. Проковтнув одним ковтком.

Взимку, коли зайшли сніговії, нашу команду посилали працювати в різні місця: на будівництво приміщень, на укріплення берегів. Але ми часто й тепер проходили біля капонірів, літаків, і це живило нас. У вільні години вечорами розмовляли тільки про літак. Всідалися у когось на нарах, для початку переповідалися якісь історії, потім переходили на своє. Я вже розподілив обов'язки кожному на той момент, коли ми, вбивши вахтмана, побіжимо до літака.

— Хто знімає хохол з трубки Піто?

— Я, — відповідає Кривоногов.

— Як це робиться?

Йде коротка розповідь.

— Хто прибирає колодки з-під коліс шасі?

— Почекай, — перебиває Кривоногов. — Я ж з гвинтівкою.

— Так. Що робиш далі?

— Стежу із засідки, доки ти не запустиш мотори.

— Соколов, що в тебе?

— Знімаю струбчинки з рулів висоти і повороту.

Все, що необхідно проробити з літаком перед зльотом, було розподілено поміж нашим екіпажем. І кожний уявно по кілька разів на тиждень проробляв свою операцію. Враховувались найменші дрібниці: як розв'язати кріплення чохла, як і що відгвинтити, як і що ліпше дістати, коли воно високо... Для унаочнення за кожної нагоди ми обступали розбиту машину й розглядали її. У цій підготовці складалось повне довір'я одного до всіх і всіх до одного. Тепер товариші пересвідчились, що я знаю машину, і повірили, що, коли настане час, — підніму й поведу її. А я з кожним днем усе глибше проникався відповідальністю, яку взяв на себе, і сам готувався до польоту.

Літаки були близько. А як захопити одного з них? Як освоїти машину так, щоби швидко, швидше, ніж на екзаменах в авіашколі, запустити мотори, вирулити на старт і злетіти. Згадувався інструктор нашої авіашколі Сашко Мухамеджанов. «Усе, що ви тут вивчите, стане в пригоді вам». — любив повторювати Сашко, а ми не дуже й цікавилися зарубіжною авіацією. Командир нашого полку Лагутін казав: «Треба знати не тільки швидкості літаків ворога. Цього мало. Мотори, прилади необхідно вивчати. Мало чого трапляється на війні».

Вночі у думках я по кілька разів проробляв зльот на «юнкерсі» з нашого острівного аеродрому. У мене майже завжди виходило так, що я не злітав, а гинув, розбивався з літаком або ж потрапляв до рук есесівців. Мабуть, уява була безсила намалювати завершену втечу, тріумф перемоги. Зате колективно ми створювали велику, красиву фантастичну картину повернення на Батьківщину. Насамперед приземлимося тільки в столиці! Чому? А тому, що ми понесемо генеральному штабові нашої армії великі таємниці про острів. По ньому необхідно вдарити нашим бомбардувальникам і допомогти втекти з острова усім невільникам.

І саме тепер, коли ми були найдужче згуртовані й здружені, тільки чекали нагоди підступити до літака, Діма Сердюков раптом залишив нашу команду й перейшов до іншої, що працювала в таборі. Новій команді доручили копати якісь траншеї біля їдальні — очевидно, для підведення труб. Товариші вмовляли його не робити цього.

— А скільки мені ждати? — зарепетував він. — Нічого того не буде, про що ви мелете.

— Тихіше, дурило! — гримав на нього Немченко. — Та бачиш, яка тепер погода. Аеродром цілий тиждень мертвий.

— Ви теж мертві, і я не вірю вашим казочкам. Я он учора приніс у барак двадцять шість картоплин. І сам наївся, і бригадирові дав. А ви — струбчинки, струбчинки... Набридло!

Другодні, після цієї розмови, Діма приніс торбинку картоплі й усім роздав у нашій групі.

Варену картоплю, яку я прийняв від Діми, відніс Михайлові Ємцю, ми потайки трішки з'їли, а решту я попросив заховати. Коли ж на другий день Ємець кинувся до свого потайного закутка, картоплі там не було. Якраз на цей час прибіг Діма.

— Давай картоплю. Мені зараз треба.

— Немає,— безпорадно розвів руками Михайло.— Хтось украв.

— Хтось? Це ви самі її зжерли.

— Та ти що, хай тобі заціпить,— вилаявся Ємець.

— Вам заціпить, як я захочу! — заверещав Діма.

Ми стояли вкрай розгублені.

— Що ж ти гадаєш нам зробити? — запитав я.

— Піду й скажу, що ти льотчик, і все.

Я моргнув Ємцеві, він тут же зник, а сам продовжую розмову із Сердюковим, який наполягав, щоб я віддав йому картоплю.

— Тепер я бачу, що ти не справжній товариш, а дрібненька людина. Така, як і твоя картопелька.

Він мовчав.

— Так, значить, підеш і скажеш, хто я. А хто ж тобі повірить?

— Мені повірять, я знаю.

— А ти не подумав про те, що можеш до ранку не дожити, якщо такі погрози кидаєш?

— Я не боюся вас!

Тим часом підійшли Лупов, Соколов, Кривоногов, Немченко. Ми тісним колом оточили малого Сердюкова. Він зрозумів, що жартувати з ним не будуть. Почав проситися, вибачатися.

— Ах ти ж, паразит,— доймав його своїми вишуканими лайками Михайло Ємець,— ах ти ж, сопляк, так ти ото за п'ять картоплин ладен продати людину? Просися в людей, щоби простили.

Хто-хто, а Сердюков знав, чим оберталось недовір'я невірників, і став вибачатися, клястися, проситися.

Усі стосунки між в'язнями трималися на довір'ї, на чесності, які перевірялися крихтою хліба. Якщо комусь діставався шматочок поверх пайка, той розподіляв свій здобуток порівну на двох чи трьох. Хочеться нагадати, як ми щодня ділили хліб, який нам видавали. М'якушка розламувалась на порційки окремо, шкуринка окремо, і той, хто проробляв цю операцію, із заплюшеними очима роздавав по черзі шматочки тому, чие ім'я називалось. Якщо залишалось кілька грамів шкуринки, її розважували на саморобних терезах, як розважуються в аптеці ліки.

Випадки крадіжок, прояви егоїзму вносили у стосунки розлад, викликали обурення, і в'язні намагалися викрити порушника. Людей глибоко вражало зазіхання на чуже.

Майже всі нерадянські військовополонені отримували зі своїх країн посилки з продуктами. Деякі з них мали свої запаси. Вдень, як завше, у бараках залишалися тільки днювальні, і, коли траплялись якісь неприємності, питали насамперед з них. Одного разу хтось украв пайку голландця, і скоїлося це під час чергування наших товаришів — Івана Олійника і Фатиха. Їх покарали. Це був закон табору. І ніхто не міг відмінити тяжке відстоювання з витягнутими перед собою руками. Ми проходили повз наших товаришів, дивилися на їхні змучені обличчя, співчували, а допомогти їм було ніяк.

Я добре знав Івана і Фатиха, вірив у їхню чесність, і тільки вони відбули кару, кинувся до них.

— Невже ви пішли на таке? Тепер нашим людям не дадуть проходу.

— Ми не винуваті,— сказав Фатих.— Ми знайдемо злодія.

Через кілька днів увечері, коли ми повернулися з роботи, Володимир Немченко, який дружив з Фатихом, раптом наказав усім в'язням вишикуватись.

— Сьогодні у нас знову сталася крадіжка. Хтось забрав і з'їв пайку хліба. Я підійду зараз до кожного, і нехай він покаже мені свій язик.

Немченко обходив стрій. І ось вивів одного в'язня.

— Так от хто обкрадає нас! — оголосив Немченко.— Ми поклали в той хліб, який викрадено, порошок з хімічного олівця. Подивіться, який у цього злодія язик.

Крадій — він був не з наших — упав на коліна, почав проситися. А в'язні оточили Івана й Фатиха, потискували їм руки, вибачалися за підозру.

І знову оселилася серед нас чесність. До кого не було довір'я, залишався самотнім, він липнув до ворогів, блюзнірствував перед ними, догоджав їм, доки вони не відкидали його від себе.

Невже Діма Сердюков, який досі виявляв мужність, стриманість, вірність товариству, скотився до зради? Як запобігти цьому? Чи не занадто довго ми говоримо про втечу, а практично нічого не робимо? Може, через це зневірився гарячий юнак? Пора діяти, пора!

Стояла похмура балтійська зима. Фронт наче назавжди зупинився перед широкою Віслою. А наш острів здригається від запуску ракет. Кожної погожої днини побіля нас, де ми працюємо, пробігають чорні шикарні автомобілі до стартових майданчиків. Іноді автомобілі швидко розбігаються звідти, деякі стають зовсім близько від нас, і ті, кого вони привозять, певно, інженери, в розкішних пальтах, завмерши, простежують за польотом ракети.

Довгі металеві сигари, які з оглушливим громом злітають у небо, залишаючи вогняний хвіст, кудись несуть свою руйнівну силу. Вони справляють на нас гнітюче, страшне враження. Значить, Гітлер справді готує якусь могутню зброю. А що, коли цією зброєю він і справді зупинить фронт? А коли змусить нашу армію відступати? Тут можеш подумати про все.

Під час наїзду спеціалістів на аеродром, в години інтенсивних випробувань ракет, я і мої товариші завважили, що в небо здіймався один і той же літак, який стояв у крайньому і найближчому до нас капонірі. Двомоторний «хейнкель» був новий, завше акуратно зачохлений, біля нього поралось і вешталось людей більше, ніж біля інших. Не важко було зрозуміти, що саме цим літаком обслуговувалися випробування ракет. Ми незабаром довідались, що цим літаком, піднімаючись на висоту, нібито керують польотами ракет по радіо. Одного разу ми, працюючи на аеродромі, навіть побачили, як із того «хейнкеля», коли він був високо в небі, випускали якісь невеличкі ракети. Ракети, пролетівши метрів із шістсот, вибухали. «Хейнкель» повертався на землю, до нього підїздили легкові автомобілі, його оточували інженери, а бензовоз одразу ж заливав пальне.

Все відбувалося недалеко від місця нашої роботи, і хоч ми колупалися в снігу, але все бачили й запам'ятовували. Увечері, як звичайно, розмовляли про денні спостереження, обговорювали їх. І так, спільно й одноставно ми зійшлися на тому, що треба захопити саме цього, завжди заправленого, зранку прогрітого «хейнкеля».

Отже, з початку січня 1945 року ми інакше й не називали того літака, як «наш «хейнкель»». Він служив німцям, вони його обслуговували, але він уже був наш. Ми

не спускали з нього очей, думали, розмовляли про нього, були прикуті до нього всіма своїми почуттями й надіями. В. уяві я не раз уже запускав його мотори, виводив на старт, злітав на ньому за хмари, я долав маршрут і вдома приземлявся на цій ширококрилій, з довгим череватим фюзеляжем, чужій машині, до якої ще не підступав. Цей «хейнкель» відтоді став нашою метою, нашим орієнтиром, він концентрував усі наші зусилля, ще міцніше групував наш екіпаж. Приходячи рано на роботу, ми передусім мали пересвідчитись, що наш «хейнкель» на місці, що біля нього є мотористи. Ми впізнавали його по звуках моторів, бо він стояв од нас найближче, і будь-який порух його моторів занепокуював нас. Обов'язки кожного, уже завчені як таблиця множення, тепер прив'язувалися саме до цього літака, і мої товариші, як і я, жадібно накидалися на нього своїми очима. А Володька Соколов, розуміючи нас, так організував і маршрут, і перепочинок в обід, щоб ми щодня бували на звалищі, де іржавіли розплющені й покручені залишки не одного такого самого «хейнкеля».

На аеродромі всі доріжки з боків обкладено цеглою. Взимку деякі цеглини повивалювались, поламалися. Соколов виявив перед своїм бригадиром бажання впорядкувати ці доріжки.

— О, прекрасно! — вигукнув той, замилувано дивлячись на Володимира. — Ти любиш красу, ти хороша людина. А де візьмемо цеглу?

— Гер майстер, ми знайдемо. Он бачите, розвалений ангар?

— Яволь!

— Ми наносимо звідти.

— Гут.

Майстрові така старанність настільки сподобалась, що він почаствував Соколова сигареткою.

Доступ до ангара, за яким лежали розбиті літаки, було знайдено. Ще треба було якось задобрити охоронника — напарника нашого Камрада, який чомусь того дня не вийшов з нами на роботу. Молодий здоровий вахтман, певно, синок якогось крупного есесівця, невідправлений на фронт, служив своєму начальству вірою і правдою. Проте Соколов віднайшов лазок і до його пихатої гордості. Нам усім, у тому числі й вахтманові, привозили обід на аеродром, до ангара. Про нашу «зупу» ніхто не дбав, щоб вона була гарячою, ми виплескували її до своїх шлунків таку ж, якою наливали нам її до казанків.

А геру вахтманові Володимир не дозволяв їсти холодну картопельку чи його запашну «зупу». Він роздобув дрівець, розкладав багаттячко, підігрівав їжу, а місце, де вахтман розсідався обідати, вистилав то сухим сінцем, яке приносив од скирт за ангарами, то очеретом, наламаним там же. Ще за годину до того, як привозили обід, Соколов починав «дбати» про комфорт для нашого вахтмана. Якщо він сам був дуже «зайнятий» роботою, наказував проробити все це мені.

Зникнувши за ангарами, я біг до фюзеляжів старих «хейнкелів». З острова зовсім не вивозили побитих літаків, вони валялись довкола аеродрому, і я радів тому. У цьому моєму відлученні найважливішим було: не засидітися довго в кабіні й не викликати підозри. Я обмацував поіржавілі скрипучі важелі, пізнавав їхнє призначення, а спеціально припасеною залізячкою відривав написи, красиві барвисті дощечки з інструкціями, і ховав їх у свої потайні кишені.

От я і повернувся з дрівцями, з фанерною дошкою, яку гер вахтман може послати під себе. Тепер відпрошувався хтось «по нужді», і йшов туди ж, і проробляв свої обов'язки із струбчинками, відкручував якісь краники, трубочки і теж клав до своєї торбинки, щоб увечері показати їх мені й вислухати мої пояснення. Після обіду я намагався першим — теж вияв неабиякої відданості — перехопити вахтманову каструльку й чашку, побігти до зруйнованого ангара й вимити її під краном. І цього разу мав хвилин п'ятнадцять, щоб зазирнути до іншої кабінки. Моя думка працювала тільки в одному напрямку: обладнання дошки приладів «хейнкеля».

За розбитим ангаром стояли цілі, і нам потрібно було кілька днів, а ще — трохи кмітливості, щоби проникнути до них. Раніше ми не мали права наблизитися до ангара, до літака, тепер же із посудом гера вахтмана в руках ми по одному, іноді й по двоє у «пошуках» крана заходили до приміщення, де за високими дверима стояли літаки, готові до польоту. Свої мандри ми робили в той час, коли вся обслуга залишала літаки і йшла до їдальні обідати. Німецька акуратність — пунктуально використовувати перерву — сприяла нам як не можна краще. Ми грали зі смертю, бо кожний німецький солдат чи офіцер, заставши полоненого в ангари, біля літака, мав право безборонно вбити його на місці. Але яким же чином можна про щось довідатись і вибрати найпевніший план, найточніший час для втечі? Тільки шляхом ризикування й наполегливості.

Наша бригада була, мабуть, першою, яку допустили до самої серцевини аеродрому — до ангарів, до їдальні. А то якось Кривоногов і я навіть насмілилися пройти, звичайно ж, під виглядом роботи, повз двоповерхове приміщення, де містилась їдальня для офіцерів-льотчиків. Для Івана цей факт мав своє значення, для мене своє — я ще не так давно сам їв смачну й ситу їжу, яку дають льотчикам. Ми проходимо попід вікнами, звідки віє такими запахами страв, від яких голодна людина може збожеволіти. Ми дивилися на військових, які виходили з їдальні, голодними, благальними очима. Невже ніхто з них не пройметься співчуттям до нас, ледь-ледь теплих істот?

Це були хвилини самокатування. Певно, ми йшли попід вікнами так повільно, що нас таки помітив хтось. А може, ми кілька разів проходили. Одне слово, нам якось удалося звернути на себе увагу. І от ми наважились піти просто назустріч великій групі льотчиків, які вивалили з їдальні, з тією ж надією дістати бодай шматочок хліба. Ми тримали в руках цеглу, несли її перед собою, а очима вп'ялися в обличчя, в руки офіцерів. Офіцери про щось весело розмовляли, реготали, дехто просто колупався в своїх зубах, і всі були вдоволені ситим обідом. Вони йшли до готових бойових літаків. Ніхто з льотчиків не помічав нас, не вважав наші постаті за живих людей, які можуть чогось жадати. Ми розминулися з ними. Я впіймав погляд одного з них, він черкнув по мені, я придивився до нього. Мені здалося, що він хотів мені щось сказати, не словами, а поглядом. Цей офіцер аж трохи відстав від інших. Я обернувся і раптом бачу — офіцер кинув позад себе згорток паперу.

Ми стали як укопані. Подивились, чи за нами ніхто не стежить, а тоді вже кинулися до згортка. Боже, у ньому знайшлося кілька тоненьких скибочок хліба. Хліб був справжнім і по-справжньому пахнув хлібом. Я й Іван проковтнули по шматочку, решту заховали до кишені. Ми понесли своїм товаришам по крихті пахучого хліба і поверталися до бригади швидше, ніж завжди. Розмовляли про офіцера, про його відвагу. Нам відомо, що німці не мали права робити послуг військовополоненим, за це публічно карали, і як багато значило для офіцера кинути нам той згорток. Які складні стосунки між людьми!..

Непорозуміння в нашій бригаді й у ці дні не припинялися. Діма Сердюков покаявся, вибачився і, як ніколи досі, горнувся до мене. Коля Урбанович, до краю виснажений, тупав за всіма й з усім був згоден. Дехто придив-

лявся до мене й вичікував: нехай захопить літака, тоді повіримо, що льотчик. А що, як викриється змова? Мабуть, ліпше триматися на маленькій відстані. Кілька товаришів заявили, що вони не бачать сенсу ризикувати. Прожили в таборі кілька років. Досидимо, дочекаємося тут своїх.

І навіть наше найактивніше ядро по-різному ставилося до ідеї польоту на громіздкому «хейнкелі», та ще й з великим екіпажем.

2

Заметілями, вітрами й морозами напосілася на наш острів зима. У січні-лютому залізний розпорядок табірної життя щоранку неблаганно викидав, виштовхував в'язнів групами, бригадами за ворота, на белебень аеродромного поля, на морський берег. Щодня кожен із нас ішов на роботу, мов на смерть,— може, й не повернеться в затишок гнітючих стін. Заради відчайдушної ідеї ми, бригада з десяти, зреклися теплих закутків майстерень, пралень, дворових команд; гнали себе на холод, на терзання пекучими думками, намірами і спробами. Та справа наша на якийсь час таки закоцюбла.

Камрад, після перерви повернувшись на свій пост, першого ж дня дозволив нам спекти у вогні картоплю, і погрітися, і рятував нас тим, що тримав у затишку капоніра, та, коли Іван Кривоногов з нашого доручення натякнув йому про втечу з нами в Радянський Союз, той щось пробубонів йому і, скинувши на плече гвинтівку, сердито відійшов геть.

Ми колупалися в снігу, вдавали, що нічого не бачили й не чули, але нам було ясно: розмова між вахтманом і Кривоноговим закінчилась для нас зненацька. Нескоро Іван підійшов до мене і сказав:

— Ні.

Хлопці кинулись до нас — хотіли ж почути щось. Соколов нагримав на них, і вони розійшлися.

Камрад збагнув, що його відповідь збурила нас. Він підкликав до себе Соколова і щось довго пояснював йому.

Увечері Соколов передав нам ту розмову. Я йому сказав, розповідав Володимир, що війна наближається до кінця і йому ліпше було б перелетіти з нами в Радянський Союз, аніж отут зустрічати наших воїнів. Він мав підвести нас до літака, ми ж нікого не вбиватимемо, а лише зв'яжемо механіка, чи кого там,— і злетимо в бік фронту.

Вахтман ґрунтовніше виклав Соколову свій погляд

на нашу пропозицію. «Я був би радий перенестися з цього пекла на вашу землю. Я знаю Росію і готовий послужити її людям. Але в гітлерівській Німеччині є страшний закон. Якщо я втечу, увесь мій рід буде знищено. Мої діти, мої онуки, мої родичі — всі загинуть. Нехай, мовляв, ці переговори залишаться між нами. Пс!» — Вахтман приклав рукавицю до губів, і розмова закінчилась.

Почувши це, товариші стривожилися, захвилювались.

— Що ж далі?

— Нічого. Чекайте шибениці.

— ?!

— Чого ти вирячився на мене? Фріц був добрий з нами, поки вивідав нашу таємницю.

— Невже він здатний на це?

— Труба!

Загули хлопці. «Треба було б добувати човна!..» Згадали про рукавиці й про ножиці. «Лише балакаємо про втечу, а зручних моментів не використовуємо». Згадали епізод, який я вже забув. Одного разу ми працювали близько від «юнкерса». Хтось указав на літака, моргнув мені, шепнув іншому. Я подивився й не побачив біля нього жодної людини. «Давай, Мишко!» — чув я з усіх боків. На вахтмана у нас були ножі й залізяки, приховані тут же, в капонірі. Я мовчав, розглядався довкола, зважував обстановку. Минуло кілька хвилин. Вахтман помітив рух і перешіптування, клацнув затвором гвинтівки, накричав, щоби розійшлися. Ми вгамувалися, а за хвилину до «юнкерса» під'їхала автомашина з бомбами. Вона б якраз нагодилася на той момент, коли ми пробували б завести мотори.

Іван Кривоногов того вечора не відходив від мене. Переконаував: не слід триматися гурту, а треба завтра ж, що б там не було, удвох тікати на літаку додому. Він розказав мені, що в тому ангарі, куди ходив по воду, стоїть якийсь малий літак. «Він ураз відривається від землі...»

Я думками блукав серед тих різних варіантів, як у густому лісі. Вранці, трохи попрацювавши, ми подалися з Кривоноговим «по воду». Гак, у напівзруйнованому ангарі стояв літак, на якого я чомусь не звертав уваги. Мабуть наш «хейнкель» заступив його, не дозволяв мені й подумати про двокрилого німецького «кукурузника».

Іван порадив: він до краю відкрутить шумливий кран, а мені треба залізти до кабіни і запустити мотор. Я послухав. Мене ніби обдало полум'ям. Ось вона, вирішальна мить. Можливо, саме на цьому літаку ми вирвемося на

волю. Я здерся на крило, відсунув ковпак. Не чув нічого — на весь ангар шуміла, булькотіла вода. Я вже опустився на сидіння, коли раптом стало тихо. Що сталося? Визирнув з кабіни — Іван біг сюди од воріт ангара й махав руками: «Вилазь». Невже хтось іде? Я пригнувся. Іван вимагав залишити кабіну. Я стрибнув на землю. Він показав на шасі. Власне, на те місце, де мали бути шасі. Літак стояв на «козлах»...

Ми вхопили відро з водою і вишмигнули з ангара.

Здавалось, пройшли над самою прірвою. Від однієї думки, що могло трапитись, коли б я увімкнув стартер і загук би мотор, мені забило подих. Сюди примчали б механіки, які вийшли кудись на хвилину. Можна було й звалити літака, і на гуркіт теж збіглися б.

Я злився на себе за таку необачність, за довірливість. Адже я людина бувала, і як можна підніматися на крило, не обдивившись літака. Значить, треба ще і ще раз осмислювати свої дії. Тільки групою, тільки з усіма нашими хлопцями будемо братися за діло. У хвилини небезпеки увага одного не в спроможі все охопити й зафіксувати.

Ми проходили поблизу капонірів і знову побачили стоянку нашого «хейнкеля». Довкола нього розкидали і підмітали сніг. Літак зорив своєю склянню кабіною в похмуре зимове небо.

Вахтман погримав на нас за те, що довго не було. Я працював до вечора мовчки. Мені язик не повертався розмовляти з товаришами. Ми сьогодні хотіли покинути їх на смерть, на знищення.

Від згадки про літака на «козлах» у мене тремтіло все тіло.

Днем пізніше нас пригнали розчищати від снігу доріжки, по яких літаки кермували від стоянки на старт. Снігу навалило багато, людей з обслуги мало, і нас це дуже радувало. Значить, побуваємо біля капонірів, а якщо вже, нарешті, дістанемось до нашого «хейнкеля», то це стане винагородою за всі муки.

Та почали ми відкидати сніг з іншого краю, де стояли винищувачі, поступово наближаючись до бомбардувальників. Там, де ми розгорнули сніг, готували машини до бойової роботи. Коли ми були вже метрів за сто від нашого «хейнкеля», там появилися німці й хопилися самі впровадувати стоянку. У нас і руки опустилися.

Ми так старались, щоб скоріше дістатися туди, і, виходить, марно.

Ми вилізли на кучугури снігу, на вали й стали роз-

глядати на відстані, що діялося в тому капонірі. Хлопці — з цікавості, а я з необхідності. Мені треба було вловити мить запуску «хейнкеля». Я, здається, вже все знав про цей літак, уявляв кожний рух, який необхідно проробити в кабіні перед запуском, але я ніколи не бачив, як це виконується практично. Я поїдав очима все, що бачив. Вахтман не надавав значення моему захопленню.

Він не зупинив мене навіть і тоді, коли я перебіг на інший, ближчий вал.

Льотчик «хейнкеля» тим часом, завваживши, як за ним стежить якийсь роззява-в'язень, почав проробляти все з підкресленим наміром похизуватись. Ось він гукнув механіків, і ті підвезли на візочку чималий квадратний ящик. Один із них узяв від того ящика кабель і подав пілотові до кабіні, той прийняв кабель і щось сказав. Моторист відповів, мабуть, те, що увімкнув свій кінець кабеля. Я жадібно дивився, розумів, що там відбувалося, і з усіх сил намагався запам'ятати послідовність операції запуску.

Пілот нахилився до дошки приладів, і я почув глухе гудіння. Це електричний струм пішов до всіх агрегатів машини. Ось тепер буде наказ розчохлаити мотори і пропелери. Так, механіки взялися за цю роботу. Вже все готове, зараз буде запуск. Пілот у кабіні повернув голову в мій бік і затримав свій погляд на мені. Я теж дивився на нього і боявся, щоби він мене не прогнав. Ні, він просто сказав своїм поглядом: «Чого ти витріщився на мене, російський дурень? Ти ж усе одно нічого не тямиш у такій складній справі, як авіація, як літак. Скільки б ти не стежив за мною — нічого не зрозумієш. Ну, дивись, дивись. Ось бачиш, як я легко приводжу в дію таку могутню машину? Одним рухом пальця!» Пілот демонстративно підніс руку, опустив її перед собою. Я знав: саме туди він мусив спрямувати свій рух, щоби натиснути на стартер.

Пропелер повільно, потім швидше закрутився, мотор чмихнув і, хапнувши пальної суміші, загав.

Пілот ще раз поглянув у мій бік, повторив те саме і з другим мотором.

Я незрушно стояв на валу капоніра. Мені примарилось, ніби все це проробив я власноручно. Потім здалось: я лівою рукою піддав трішки газу одному мотору, другому, і вони обидва загули рівно, в унісон, заспівали той життєрадісний мотив машини, який наснажує пілота, розбуджує порив до висоти, змушує забути про землю.

Льотчик раптом вимкнув струм, і обидва мотори затихли. Я озирнувся, злякавшись, чи ніхто не здогадався,

чому стовбичу тут і куди дивлюся. Ніхто. Тим часом льотчик, ще раз зневажливо поглянувши у мій бік, почав запускати мотори, проробляючи останню операцію — натиск на стартер. І не пальцем руки натискав, а носком свого чобота. Він підняв ногу до рівня плеча, ще зиркнув на мене й поставив чобіг на стартер. Затиркотів один мотор, другий.

Пілот зареготав. Я виразно бачив його білі зуби: «Ну, йолопе, хоча б що-небудь допетрав? Ха-ха-ха!»

Я клубком скотився в сніг, просто до ніг моїх товаришів. Радів, мов дитина. Не міг нічого сказати про те, що пізнав, але вони здогадалися, чого мені так радісно. Я ладен був танцювати. Нащо ми стільки ламали свої голови над захопленням літака, мотори якого вже працювали б?.. І над вбивством механіка? Гетьте віднині, всякі сумніви й вагання! «Хейнкель» наш! Ми притягнемо важкий акумулятор, надамо в літак струм, і обидва мотори запрацюють для нас, для нашої волі. Обідня перерва буде годиною нашого визволення.

Я працював, ішов додому, порався біля постелі, вистоював вечірню перевірку на апельплаці з неабияким піднесенням. Мені здавалося, що я вже лечу. І коли у вільну часинку товариші зібралися на умовленому місці, я виклав їм усе, що почував, що спостеріг, про що думав. Вони не відразу й второпали, до чого я вів мову.

— То це ж що, новий варіант? — скипів Діма.

— Не новий, а старий. Наш переможний варіант. Усе лишається так, як надумали, як домовилися. Тільки треба визначити двох людей, які повинні підвезти візочок з акумулятором.

— Я підвезу, — сказав Адамов.

— І я, — тихо обізвався згори Фатих.

Я підвів голову, але Фатиха не було видно. Чому він так тихо вимовив оте «і я»?

Я швидко поліз на верхній ярус.

Фатих був у своєму ліжку, витягнутий, з руками на грудях, вкритий легеньким простирадлом — лежав так, як на смертному одрі, і дивився кудись угору перед собою. Обличчя його худе, жовте, синяки й гулі від ударів на ньому страшили якось особливо.

— Фатих, що з тобою? — Я не міг приховати свого збентеження його виглядом.

Він повернув до мене обличчя, подивився майже погаслими очима:

— Десять днів життя... — вимовив уже не своїм голосом.

Його слова почули товариші й теж піднялися до нього. Приголомшені тим, що сталося, ми дивилися на товариша й думали — уже нічого поправити не можна. Фатих і сам усвідомив свою приреченість. «Десять днів життя» — це табірна форма самосуду, самочинна розправа групки бандитів-в'язнів. Вони обирають собі жертву за вказівкою коменданта чи охорони і на догоду їм убивають її.

— Побили мене вчора... Під груди, по спині. Не проживу я своїх десять... Радьтеся, дійте... Ви знайдете дорогу в небо... Проб'єтеся за хмари, до сонця... Тільки через небо можна вийти з нашого пекла... Ідьте, розмовляйте... Мені так хороше, коли я чую ваші голоси. Я вже вам не товариш, я мрець... Щось одірвалося мені в животі... Не можу вдихнути повітря...

Він і тепер дивився перед собою в дошану стелю. На нас не звертав уваги. Мабуть, бачив щось своє, найдорожче, далеке.

Хлопці спустилися донизу, я залишився сам. У руці Фатиха я помітив хліб, чорний, крихкий, наш невірницький хліб. Це, певне, була його пайка, яку йому принесли товариші.

— Іж, Фатих, їж! Ти будеш сильнішим, видужаєш.

— Ти з'їж. Тобі хліб потрібніший, ніж мені.

Я стиснув його пальцями хліб і підніс йому до рота. Крихти впали на губи, але Фатих не розтулює рота.

— Іж, Фатих, їж, — благав я. — Ми ще довершимо те, що задумали. Ми побачимо свій край, своїх рідних.

При цих словах жаль стиснув мені горло, сльози підступили до очей. Я знав, що кажу неправду, знав, що Фатих уже не побачить нашу Казань, Волгу, наші діброви. І він це знав, бо нічого не відповів мені, тільки зір його ніби шугнув кудись ще далі й там завмер.

Останні дні січня я жив під нерозвійним тяжким враженням смерті друга. Його конання, його слова все перевернули в моїй душі. Для гніву і завзяття до боротьби бракувало снаги. Страждання вплинули на мене — вони похитнули мою витримку, самовладання.

В нашому бараці, недалеко від мене, жив один в'язень, якого прозвали Костею-морячком. Чи він справді був з Одеси і служив на флоті, чи, може, лише його пісенька й ім'я утвердили за ним, людиною нікчемною, таке прізвисько. Костя-морячок якраз не відзначався тими якостями, якими уславилися наші матроси, своєю поведінкою він ганьбив радянського моряка, і так кликали його переважно

Його ж прибічники, які гуртувалися навколо нього. Костя енергійно займався комерцією. У нього можна було виміняти одяжину, запальничку, перстень, тютюн. Я не раз чув, як він мріяв про своє майбутнє. На цю тему він говорив вільно, демонстративно: я, мовляв, не збираюся повертатись додому, у свій край. Де захочу, там і влаштуюсь. Його міркування мали небагато прибічників.

Венорами в'язні ділилися на гуртки й потихеньку розмовляли хто про що: одні про галушки, інші про пельмені, треті про полювання, а ми — про своє. В один із цих вечорів, коли я був особливо пригнічений і збуджений, Костя-морячок зі своїми друзками підступив зовсім близько до наших нар і якось підкреслено, навмисне голосно проказав:

— А мені яка різниця, де жити! Горілка, дівчина і гроші — оце й вітчизна.

Почувши це, мої товариші якось посмутніли, дехто почав прислухатися до Кості.

— Що ти сказав про Батьківщину? Повтори! — обізвався я, перехиляючись із нар.

— На «біс» нічого не виконую.

Я спустився вниз, підійшов до Кості. Мої товариші стали поруч мене, його — біля нього. Костя був високий, з виду міцніший за мене, і всі, мабуть, розсудили, що мені нападати на нього — безглуздя. Коли б я був урівноваженіший і передбачав наслідки свого вчинку, я б теж повинен був обмежитися словесним змаганням. Та я втратив рівновагу, витримку.

— То, значить, тобі рідна сторона і гроші — це однаково? Повтори, що сказав. Я хочу, щоб усі почули.

Костя затріскотів у мене перед обличчям своїми пальцями, якось кумедно викрутився і сказав:

— Ти що, будеш мені тут «Короткий курс» викладати?

У мене в душі все закипіло. Я вдарив його в щелепу. Костя впав. Усі дивилися на це непорушно.

— Лежачого не б'ю. Вставай! — наказав я.

Він підвівся. Тільки випрямився, я новим ударом повалив його знову.

— О, який малий, а такого здоровила молотить! — докинув хтось через голови інших, наближаючись. Мені не видно, хто то. А то був перекладач Відлі Чорний. За ним поважно виступав блокфюрер.

— Що сталося? Чому ти лежиш? — поспитав Відлі у Кості, нагинаючись до нього.

— Он, політик, виховує мене. Комуніст!

— Комуніст, так? О, я не знав.— Відлі Чорний узяв мені під козинок.— Десять днів життя! — процідив крізь зуби, наливаючись кров'ю, і опік мене по обличчю гумою палицею.

Ще хтось ударив у груди, хтось підбив ноги, і я впав. Мене зім'яли, затоптали. Я втратив відчуття болю і чув лише удари, а потім прийшло забуття. Опам'ятався вночі, на своїх нарах, мокрий. Ні поворухнутись, ні руки підняти не можу. Певно, я простогнав, бо почув над собою:

— Тихо, Мишко. Ти у своєму ліжку. Кріпись.

Щ¹о може статися у світі за десять днів? Коли над тобою стоїть смерть і лічить до десяти, ти можеш уявити космічні катастрофи, провали островів у бездоння морів і океанів, раптову загибель усіх твоїх ворогів, вибух неіснуючої надпотужної бомби, після якого ти випадково залишаєшся живим. А коли до тебе прийде реальне мислення, ти можеш припустити, що за кілька днів наша армія подолає відстань у п'ятсот кілометрів і з боями наблизиться до острова Узедом. Тоді гітлерівці втечуть, не встигнувши знищити тебе і твоїх колег-в'язнів; або що сюди вступлять війська союзників; або що серед нас раптом знайдеться такий же полонений льотчик, як я, і товариші повідають йому про мене і він прийде і скаже: «Завтра вранці»,— і я вилізу рачки на аеродром, до нашого «хейнкеля», і ми злетимо, й полинемо назустріч волі; або що підпільники на чолі з Володимиром піднімуть заколот і Зарудний виведе мене в землянку, де можна переховатися, а потім перебраться на материк...

Усе, що б не примарилось, закінчувалося для мене добре, перемогою над смертю.

Але спробую зігнути руку. Так, можу. А підвестися? Поступово, з лікта на лікоть, потім перевернутися на бік. Я вже сиджу. І зодягнусь, і вмиюсь, і вибіжу на апельплац. От аби тільки ніде не впасти. Інакше затопчуть. Вони стежитимуть за кожним моїм кроком.

Ще до підйому прийшов Соколов.

— Ну як?

— Бачиш, сиджу.

— Не слід було вчора... Одливали водою.

— Сьогодні буде не легше.

— Хлопці зібрали, в кого що було, передали Чорному.

— Якби ж він наказав своїм чортам...

— Ємець зараз у нього.

— Друзі мої...

— Облиш розчуленість! Як тільки зуміємо — боронитимемо тебе. Вони кому в перший, кому в останній день чинять свою брудну розплату. Ми розшукали янтар з мушками, навіть золоті персні в іноземців. Хлопці не скупляться. Ти знаєш, ради чого...

Рано, ще до шикування, генеральне прибирання в бараці. Не зайняті в ньому завжди збивалися у туалете-

ті — там тепліше, ніж надворі. Я не пішов туди, щоб не причепилися до мене. Стояв за рогом барака, не показувався нікому на очі. Важливо перебути до сніданку, до виходу на роботу.

Минув день, другий без побоїв, і я зміцнів. Уранці ж третього дня прискіпалися за те, що погано застелив ліжку. Тією самою дошкою, якою користувалися під час застилання постелі, вдарили прямо в зуби. Солоня кров наповнила рот. Я стояв перед ними, вони чекали, поки огризатимуся, виплюну перед собою кров і зуби. Я не поворухнувся, не розімкнув рота.

Рана в роті за такого, як у нас, харчування довго кривавиться. Щоби спинити кров, треба хоча б маленький шматочок моркви. Хтось збігав до кухні, приніс морквину. Стою і жую. Один підскочив і зі всього розмаху вдарив залізним кастетом. Товариші підняли мене. А ті стоять і чекають, щоб я кинувся на них, щоби дав привід розправитися зі мною. Я відчуваю, як росте на обличчі пухлина, напливає на око.

А дні похмурі, сірі, ночі довгі, тяжкі, безпросвітні. Вітер жене низькі хмари — за добу над тобою не проблісне ні сонце, ні зірка. Небо придушило нас до землі, аеродром замкнуло як льох — там ні руху, ні звуку.

Увечері приходять до мене товариші. Коли тут Соколов, Ємець, ніхто з моїх ворогів сюди й не наблизиться. Розмова йде відкрита, пряма, — довкола нас вірні люди, чужих немає.

— Не забули, хто що має робити?

— Ні, — відповідає кілька голосів.

— Почнем з тебе, Іване.

— Я прибираю з-під коліс колодки, потім...

— Як ти їх прибереш, коли вони під скатами?

— Я натисну на защіпку, складу колодку і витягну на себе.

— Показалися солдати — йдуть до нашого літака.

— Я засяду за колесами і підпускатиму їх поближче.

— Вони вже підійшли близько.

— Відкрию по них вогонь.

— З чого?

— А в мене гвинтівка ж. Це знають усі. Ти прискіпуєш до мене, товаришу командир екіпажу.

— Іване, благаю тебе, запам'ятай!

— Згадав, згадав! Насамперед доповідаю тобі.

— Це ж дуже важливо. Якщо солдатів буде кілька, я дам по них чергу з кулемета, і це на аеродромі спри-

йметься, як звичайна випробувальна стрільба з будь-якого літака. А коли ти бухнеш з гвинтівки, це ж тривога!

— Якщо з кулемета, то це вже моє. Я ж кулеметник.— Адамов, шофер із Дону, несміливий, мовчазний чоловік, подає свій голос рідко.— Скажи, де мені стояти і як з авіаційного цілитися. Тоді я все зроблю — краще бути не може.

Бесіда переходить на кулемет. Кривоногов доводить, що в його прикордонному доті були найновіші кулемети і знає він їх досконало. Адамов доводить: він зовсім же недавно з фронту, два роки мав справу тільки з кулеметами, рука в нього ще точна і стояти при такій зброї в літаку під час польоту випадає саме йому.

— Хто знімає струбчинки?

— Я,— відповідає Соколов.

— Скільки їх?

— Чотири.

— Одну забудеш, і ми не можемо злетіти. Лічи до чотирьох.

Тільки про напад на вахтмана — чи будемо вбивати його, чи зв'язувати, це для нас однаково, — розмовляємо пошепки і вже коли залишаємося втрех: Соколов, Кривоногов і я. Це наша таємниця, ми не довіряємо їй в деталях навіть четвертому. Забрати одяг і зброю солдата — з цього все починається, з цього все витікає. Найвідповідальніше ми доручимо найрішучішій людині. Обміркували і це. Товариші залишають мене, я вмощуюся в ліжко.

Думка, уява, наснажені розмовою, переживаннями, крутяться в моїй голові, мовби в якій пустоті. Вони вже працюють без конкретної дії і мають наді мною таку силу...

А по даху періщить й періщить крупа...

Значить, і завтра ми подумки підкрадатимемось до «хейнкеля», будемо готувати його, а я запускатиму мотори, виводитиму на старт, гнатиму в розбіг на зльот.

Доки ж це триватиме?

Чи після стількох уявних втеч не втратив я здібності діяти, робити те, що точить мозок мій?

2

Знову повалив густий, лапатий сніг і заліпив, забілів землю, дерева, літаки, увесь світ. Нас повели боротися зі снігом. Сніг великий, дужий, ми слабкі, маленькі. Літаки перед негодою теж мов німі курчата. Німці з аеродромної обслуги в сніговії залишають їх у цілковите наше роз-

порядження. Ми — команда і вахтман — господарюємо в капонірах, прогортаємо стежки й доріжки, а їх услід засипає невблаганне небо.

Двомоторний «юнкерс» на високих міцних шасі прищулився у затишку, завмер. Підходжу до нього з хвилюванням, бо знаю, що можу вдихнути в нього живу потужну силу. І хлопці, відкидаючи з-під літака сніг, зустрівшись зі мною поглядами, мовчки нагадують про все. Вони думають про одно: летіти і за негоди. Вони згодні, я знаю, і сам думаю: тримати найменшу висоту, курсом — на схід, посадити машину на полі, без шасі, заритися в сніг, у болото — аби тільки по той бік рубежу неволі.

Соколов став передо мною груди в груди:

— Мишко! — В його чорних очах рішучість і надія, наказ і благання.

— Розіб'ємось. Загинемо.

Я відійшов убік від усіх. Не можу дивитися на товаришів. А вони чекають, чекають мене. Дихнуло запашним теплом прогрітих моторів, і я до болю стиснув ручку лопати. «Що буде, те й буде!» — це спалах. Він пронизав мене вогнем, і я злякався його. Так було, коли почув слова Кості-морячка. Тоді не зволовів собою, не стримався. «Загинемо! Загинемо!» — кричу сам до себе, кричу у вітер, без голосу. — Не можна! Проклянуть мене. Летіти в негоду — це я залишу для себе самого, на десятий день. Помру тільки з літаком. Заскочу в нього, пожену по аеродрому і, якщо не злечу, — розіб'юсь, вріжуся в інші літаки. Так, а не від рук бандитів і есесівців.

Згодом прийшли механіки, почали оглядати машину. Вантажна машина привезла бомби, і ті почали чіпляти їх. «Злетіли б з бомбами!» — шепоче Кривоногов. — Скинемо їх на аеродром і — за хмари!»

— Вер! Вер! — розштовхали нас німці, бо ми остовпіли перед бомбами і люками.

Охоронник наказав перейти до іншого капоніра.

Я попросився відійти на хвилинку, й охоронник дозволив. Опинився на звалищі. Купа лому під снігом нагадувала величезну машину, яка впала на нашу землю з іншої планети. Валяючи пухкі шапки, я пробрався до знайомої кабіни. Ще раз обмацав усі важелі, екзаменуючи себе.

Коли повернувся, товариші оточили мене:

— Ну, що нового?

Я нічого не відповів. По дорозі до барака сказав Соколову:

— Перевірив себе. Я готовий. Тільки проясниться небо.

— Приходь до Івана. Я переговорю з його блоковим. Він переховає до ночі.

— Нам ще треба поговорити.

— Я буду.

Сніг засліплював очі, засновував білою мережкою далечинь, і чи від цього, чи від слів, які ми щойно сказали, здавалось: йдемо по вузькій косі, а з обох боків бушує море. Оступишся — і тебе поглине безодня.

Володя знав людей — не тільки наших, а й німців. Він умів розпізнавати їх. На слова не покладався — цього надто мало для взаємного довір'я. Діло, вчинок розкривали таємницю душі. Він це добре розумів і випробовував кожного просьбою, дорученням.

Ми зібралися в кімнаті блокового, такого самого за посадою, як і наш Віллі Чорний. Віллі вбивав і нацьковував, а цей дружив з помічником капо — росіянином Володимиром Соколовим. Віддав нам свою кімнату і десь пішов. Розсілися на його стільцях, на ліжку, розмовляли про те, кому і як доведеться вбивати гітлерівського солдата-есесівця.

— Доведеться тобі, Іване.

— Мені вже доводилось.

— Одним ударом.

— Це ясно.

— Переодягнути Кутергіна. Він високий, шинеля якраз по ньому.

— Єсть.

Надійшли Сердюков, Ємець, Зарудний, Лупов, Адамов. Снігова ніч усе приховає. Стало тісно. Виявляється, всі знають про мої десять днів життя і про наш план, і всі розуміють, що, коли завтра-післязавтра ми не зважимося, нас порозчавлюють, як мурах. Після мене настане черга Кривоногову, Ємцю, Адамову — всіх, кого бачили в нашому гуртку. Проникнути в наше середовище й довідатися про наші таємниці вони не можуть, тож знищуватимуть поодинці.

— Маршрут тримати на Москву! — Я чую про це не вперше, але зараз ці слова лунають як наказ.

Мені ясно, що до Москви ми долетіти не зможемо, не вистачить пального в баках, та заперечувати не треба...

— Так, на Москву.

— Там про все розповісте... І нехай висадять на наш острів хоч невеликий десант.

— Скинули б хоч на парашутах зброю, і то було б добре.

— Для нашої армії важливо захопити оцей полігон. Скількох би жертв уникнули!

Пора було залишити кімнату блокового, і ми перебігли до пральні. Володимир не чекав нас, і там наполохалися — почав накривати щось у ящику для сміття. Соколов заспокоїв його, і хазяїн розмістив нас на купах білизни — холодної, щойно внесеної зі снігу.

Володимир сказав нам, що радянські війська форсували в кількох місцях Віслу і вже просуваються по території Польщі до кордонів Німеччини. Ми були раді цій звістці, але зразу ж кожен став виміряти своє життя. Вісла, фронт були далеко від острова Узедом. І що спроможні були ми зробити для себе, для свого визволення сьогодні чи завтра, ми повинні були робити негайно. Чим ближче підходили наші війська до Німеччини, тим більше сили було в полонених для опору, для втечі, для бою з нашими ворогами.

Володимир підійшов до мене, обійняв:

— Вистачить у тебе сили на те, що замислили?

— Стане, — відповів я.

— Ти давно бачив себе, який ти? У тебе ребра — як струни. Можна грати на них, мов на цимбалах, — і усміхнувся до хлопців. Ті дружно підтримали його.

— Товариші вірять мені. Вони допоможуть, — сказав я.

— Знаємо, що куди крутити.

Ємець підступив до Володимира:

— Ми зайшли сюди, щоби поклястися перед товаришами, один перед одним, перед вами, що донесемо звістку нашій Батьківщині про табір смерті на острові Узедом.

— День приземлення на рідній землі ми всі будемо вважати днем нашого народження.

— Клянемось!

Зав'южені, ховаючи обличчя, ми з Луповим просковзнули повз чергового по нашому бараку. Коли я влігся, до мене переліз Лупов, сів, довго мовчав. Я дивився в темний дах, слухав завивання вітру.

— Мишко, ти віриш у це?

— А ти ні?

Слухали, як стугонить вітер.

— Згубиш товаришів і себе.

— Ти завтра не ставай у нашу команду. Нас повинно бути десять.

— Я серцем буду з вами... А до Ленінграда звідси ближче, ніж до Москви... Мій Ленінград! Я навчався там в інституті. Як гірко згадувати під цим дахом місто юності, кохану дружину.

— Вона теж із Ленінграда?

— Однокурсниця! Весілля, білі ночі червня сорок першого! Життя, юність, любов, вечірні проспекти — все це в моїй пам'яті, у кожній клітині.

Він заплакав.

— Іди поспи. Тебе розтривожили наші розмови.

Може, я колись нагадаю йому про цю ніч, про сльози і любов. Він, звичайно, не полетить із нами.

Лупов тихо сковзнув униз, і я чув, як під ним довго поскрипувало ліжко.

На ранок сніг утих. Ми вийшли на аеродром своєю командою, без Лупова. Увесь день прочищали доріжки й бетоноване поле для польотів. Літаки гули на своїх місцях, але літати не літали, бо густі хмари затягли небо так, що погоди й не провіщалося.

Ми розійшлися мовчки по бараках. Уже все було сказане, осмислене, зважене. Слово було тільки за небом, ми були в його волі.

За що мене побили цього вечора, знаю. За те, що я ходив, існував. Ім треба було когось бити, щоб довести блоковому і охоронникам свою незмінну вірність. Вони били в обличчя, і я затуляв тільки очі. Що б не зробили вони зі мною, я мушу бачити.

В'язні допомогли мені дістатися до ліжка. Коли я розправився в ньому, здалося, що моє тіло розбухло. Ноги мої, товсті, важезні й довгі, руки теж, а голова — більша від подушки. Знову настала страшна темна ніч, і вона мені уявлялася чорним чудовиськом, яке впало на мене, здушувало мені груди, не давало дихати.

Як і вчора, все, що я колись dawно, хтозна й де, бачив, усе лізло на мене з п'їтьми. Збільшувалося, насувалося. Деревa, речі, люди, машини... І серед цього хаосу був і я.

Я заплющував очі, але привиди рухались, видовжувались, ніби я бачив усе через криве скло. Почувся голос. Я підвівся на ліктях. Довкола тихо. Невже я обзивався сам до себе?

Зважився спуститися вниз — там свіжіше повітря. Постояв, подихав, і, певно, кров відпливла від голови — стало легше.

Що буде, те й буде — стоятиму на ногах до ранку.

Дивився тільки на перегородку, за якою черговий: треба не прогавити, коли перейде на нашу половину. По підлозі тягло свіжою прохолодою, брали дрижаки. Та ліпше це вже, аніж марення. Мені необхідно завтра вийти з барака і бути на аеродромі.

Узявшись обома руками за нари, поклав на них голову і стояв так довго-довго. Нарешті втома змусила піднятися нагору.

Думатиму про Торбеево. Я — малий, школяр-першокласник. За щось провинився, сиджу дома, дивлюся у вікно. Надворі мороз, кризь шибку нічого не видно. Прощкребу паморозь, продмухаю кружальце і все побачу. Раптом чую на станції гудки, гудки. Так багато разом ніколи у нас не обзивалося. Що ж це таке?

Увійшла мама, сумна, на мене очей не зводить. Плаче.

— Мамо, я більше не буду так. Я слухатиму вчительку і тебе. Не плач.

— Добре, синку.

— А чому ж ти ще плачеш?

— Велике горе, Михайлику. Помер Ленін.

— А хто такий Ленін?

— Він нам дав життя. Татка твого вбили, а він дав нам дім.

— Мамо, я ніколи не буду поганим.

Мама присіла біля мене, прихилила мою голову і почала гладити її. Я вловив теплу мамину долоню. Я тримав її руку у своїй і зараз, та її голос був уже інший, як тоді, дома у сорок другому. Запахло гарячими пирогами, це вона вклала їх мені на дорогу.

Я йшов вулицями Казані, бачив знайомі будинки, дерева, огорожі. Це все було моє, давнє, я прагнув його, зрадів йому, мені стало так хороше, так спокійно.

Я ступав повільно по тротуару, бо мене в рідному місті ніхто не чекав.

Я йшов по вулиці в одязі в'язня концтабору, але цього ніхто не помічав, і я нікого перед собою не бачив. Я когось шукав у цьому місті. Шукав і одночасно боявся потрапити тому на очі. Не вірив, що мене впізнають і признають. Я був безплотний, мені не хотілося ні їсти, ні пити, мене не брав мороз, у мені жило тільки одне почуття, яке привело сюди. Я не був упевнений, що тут пам'ятають про мене. Мені б тільки побачити її. Я вже втомився, мені стало важко, а я нікого не знаходив. Я мушу повертатись до барака. І тут знову почув гуркіт цілого потоку речей, що повалилися просто на мене. Я вжахнувся,

заметушився, де б подітися, і раптом побачив її. Вона стояла далеко. Я впізнав її по білому платті і чорній довгій косі.

— Фая!

Вона побачила мене і побігла назустріч. Ми довго бігли одне до одного і не могли наблизитися. Щось незримо, непереборне залягло між нами. Мабуть, то був злий вітер, який бив мене в груди, спирав дихання і не давав податися і на крок уперед.

Коли пробудився від болю, все з-перед очей зникло. Слухом уп'явся в те, що діялось надворі. Нічого не почув. Я, мабуть, уголос сказав собі: «Спокійно, Михайле, спокійно». Непорушно лежав, затамувавши подих, і слухав довколишній світ, слухав небо над моїм дахом. Було тихо.

Уривки сну кинулися до мене, зринули спогади, але тепер я володів собою. Я слухав. Я знав, що значила тиша на нашому острові. Уявляв її. Білий сніг, білий іній на деревах, на кущах, чисте небо. Такими бували тут зрідка лише ранки.

День змітав іній на землю, сповивав сонце хмарами.

Я вже бачив ранок таким і дивився, й дивився в нього.

Нижче поскрипувало ліжко під Луповим.

Я крадькома зодягнувся до пояса і лежав укритий.
Ждав.

Ударив, різнув по нервах сигнал сирени.

Як лише міг, швидко подався в навальному гурті до умивальника. Аби тільки мені не зіткнутися з кимось, не потрапити на очі моїм ворогам.

В умивальнику одне-єдине квадратне віконце, під самою стелею. Я прикипів до нього поглядом. Воно було сине-сине. На тому синьому небесному квадраті ясніла зірка.

То була моя зірка. Зірка нашої волі.

Серце мені забилося. Я ледве не впав від млості. Ткнув голову під колючі цівки крижаної води.

— Сьогодні, сьогодні, сьогодні...— відстукувало збен-тежене серце.

Шнеллер! Шнеллер!
Це слово, мов удар бича, падає на голі, кістляві
спини цілого потоку в'язнів, і той потік повзе,
утискується між ряди нар, ворухиться по всьому довгому
коридору барака, розсотується й ураз відхлинає назад, на
вихід — уже смугастий, чорний.

Для заправлення постелі й зодягнення припадає якась
хвилинка.

Своє ліжко я застилаю сяк-так. Думка працює ясно
й рішуче: сюди більше не повернусь! Прощтовхуюсь за
двері, а всі умовності розпорядку — до чортової матері.
Я повинен бачити своїх товаришів. Сьогодні небо роз-
хмарилось, чисте. Сьогодні втечемо!

Я біжу поза бараками через снігові замети, надворі
ще поночі, мені важко, холодно, але одне слово гріє мене
ізсередины, з душі. Хочеться вигукнути його на весь
голос:

— Сьогодні!

І непереможно хочеться затягтися тютюновим димом.
Давно не відчував цього смаку в роті, у шлунку, і зараз
для мене немає нічого дорожчого в світі, як побачити
друзів, крикнути «сьогодні» й закурити.

Кривоногов стояв серед юрми в'язнів біля свого ба-
рака. Побачивши мене, вхопив за руку, стиснув вище
ліктя до болю.

— Що з тобою? Будуть же шукати.

— Сьогодні...— лепечу йому, задихаючись.

— Чого так рано прибір?

— Не бачиш, зірки на небі? Сьогодні...

— ?!

— Дістань сигаретку.

— У мене немає.

— Знімай пуловер, іди виміняй! — я вже велю, на-
казую, бо не могу втриматися.

— Ти що? Пуловер?..

— Міняй! Снідаємо тут, обідатимемо вдома, на Бать-
ківщині!

Ванько ловить ротом повітря, намагається щось ви-
мовити й не може. Йому перехопило подих... Він в одну
мить скидає із себе «мантиль», зриває пуловер і зникає
в натовпі.

В освітлених кімнатах їхнього барака ще метаються постаті. Останні залишають приміщення, й почнеться прибирання. У нашому бараці відбувається зараз те ж саме. Доки підмітатимуть, провітрюватимуть лютими протягами, в'язні душитимуться в теплому туалеті. Мене шукатимуть неодмінно. Бандити свій вирок ніколи не скасовують. Вони, звичайно, не знають про втечу, просто відчують, що ми згуртовані.

Швидше б повертався Ваня.

Ось він. Подає мені дві сигарети. І цієї ж хвилики перед нами виростає Костя-заводій.

— Я бачив, куди ти шмигнув. Тебе ждуть у бараці.

Іван виступив наперед зі стиснутими кулаками:

— Іди й скажи, що не знайшов. Зрозуміло?

— Хочеш, щоб мене віддубасили?

Я затягся димом, голова запаморочилась, усе попливло перед очима.

Іван подався на Костю:

— Не хочеш? Так ми тебе віддубасимо, як собачу шкуру!

Я зник у юрмі. Пробираюсь до барака Соколова. Мені за всі провини може бути одна кара — остання розправа увечері. Я її не знесу, у мене вже все тіло побите. Тож зараз мені всі табірні порядки — це ніщо! Я більше не раб!

Третій блок. Володька розпоряджається серед в'язнів, щось доручає робити. Побачивши мене, він укляк. Я не наблизився до нього — чекаю, доки сам підійде.

— Що?

— Сьогодні!

— Мишко!

— Біжу до Немченка.

Вартові сидять у дощатих високих будках, на нас наведено кулемети. Що вони і їхня зброя проти дружби, проти змови, проти життя. Ми незабаром пролетимо над цими ж халабудами, над цим колючим дротом, над проклятим Віллі Чорним, який стоятиме з роззявленим ротом, дивитиметься на нашого літака і нічого ніяк не зможе вдіяти. Нехай лусне від злості.

Немченко свердлить мене своїм єдиним здивованим оком. Те ж саме запитання: «Чому так рано?»

— Сьогодні втікаємо. У бригаді повинні бути тільки наші люди.

Немченко поправив свою чорну пов'язку над вибитим оком, сказав:

— Зроблю все.

Ще побував у Кутергіна, в Ємця.

— Сьогодні летимо.

Я йду далі, вони слідом за мною. Чому не спинився біля них, не поговорив. Може, звихнувся з розуму.

Кутергін перепинив, допитливо дивиться в очі.

— Так, так, летимо,— кричу на весь голос.

Якийсь один підслухує нас, випростуючи свою довгу худу шию. Я обертаюся до нього:

— Цікаво. Прощай, друже. Більше не побачимось.

— Чому? Що таке?

— Іду вішатись. Зрозумів?

Чоловік покрутив пальцем біля скроні. Він теж вважає мене не при собі.

Сказав усім, кому міг. Треба повертатися до свого барака. Маю з усіма прийти на апельплац і стати, прикипіти дерев'яними довбанками своїми до того місця, на яке ставав щодня ось уже більше ніж сто днів. Пам'ятаю його, воно в'їлося мені в мозок, як сіль у рану. Між двома передніми постатями повинен бачити ріг свого барака — точніше, його стіну на долоню, не більше.

Мушу там стояти обов'язково. Востаннє.

Нові думки, бойовий настрій надають мені сили, бадьорості. Я вже не боявся ні бандитів, ні есесівця, бо линув над землею, в моїх руках був літак з потужними моторами, я вмів його вести, знав, куди летіти, а наді мною світилося високе чисте небо.

Випірнув звідкілясь Діма Сердюков. Малий, закутаний, замурзаний, дивиться на мене знизу великими блаґальними очима:

— Дядя Миша.— Голос у нього тільки шепелявить.— Ви, мабуть, сьогодні? Вибачте, я малий, дурний. Візьміть і мене на таку небезпечну справу!

Хто проситься, тому пробачають. Жаль дивитися на хлопчика, який недавно був таким недобрим. Він завдав нам багато прикростей, але пережив усе, покаявся.

— Пам'ятаєш, що маєш робити в екіпажі?

— Все пам'ятаю. Все, що накажете.— Худа, маленька постать припала до мене.

— Біжи, Дімо, до Соколова.

Ємець трапився назустріч. Питаю:

— Де Лупов? Не бачу його.

— В бараці. Комендант вистрілив йому в саме обличчя. Щось таке сказав...

— Вбили?

— Живий. Не підпустили мене до нього.

Цей не полетить з нами. На руках не винесеш.

Голос грізної команди розправив натовп у кілька рядів. Вишикувались, як завжди, по бараках. Я став на своє місце — бачу ріг будинку. Але виструнчуюсь не дуже, аби мене менше бачили бандити.

Доки комендант почне огляд, блокові нас муштрують: «мітцен аб», «мітцен ауф». Знімаємо, одягаємо кашкети. Виконую якнайакуратніше. «Штільгештанг». Струнко. Будь ласка. Витягнуь якнайстрункіше, але це останній раз, і для самого себе, щоб ти не зачепився за мене своїм хижим зором.

— Ауген лінкс.

Треба дивитися вліво — з'явився комендант. Доки йому доповідатимуть на тому фланзі, можна послабити ноги.

Уже долітають і до нас слова рапорту. Кажуть, скільки в строю, скільки за добу вмерло, скільки хворих. У кінці рапорту звичайна фраза: ніяких пригод за ніч не сталося. Не сталося. То матимете вдень добрячу пригоду. Життям накладу, а пригоду матимете.

Комендант просувається поважно, його кроки на бетонованій доріжці чути все ближче й ближче. Сотні людей затамували подих, стишили биття серцець перед ним. Ось комендант зупинився, віждав хвилинку.

— В кого є які скарги?

Стало ще тихіше. Перед його зором, голосом замовкає все живе: почуття, болі, скарги. Тиша мертвоти, могили. За скаргу люди розплачувалися життям.

Подивимося, як тебе сьогодні запитуватимуть про те, хто втік на літаку й скільки з ним... Що ти казатимеш на це, катюго?

Стрій розчленовується на ряди, і комендант починає обхід кожного ряду. З вишки б'є прожектор і вихоплює з темряви постать коменданта і те місце, де він перебуває. Від коменданта падає довга тінь, яка насувається на нас. Страшно дивитися і на його тінь. Він сам і його тінь — однаково владні, жорстокі.

Ось він передо мною. Зупинився біля мене.

Я кинув зором кудись далеко, в темряву, — прямо на нього дивиться не можна — вдарить. Мліють ноги. Саме сьогодні, саме сьогодні...

— Гегер копф, — гумовою палицею штовхнув у підборіддя.

Я стріпнув головою. «Летимо сьогодні», — проказав сам до себе, дивлячись у широку спину коменданта.

— По робочих командах марш!
Усе. Стопудовий камінь звалився з плечей. Тепер — на аеродром. На аеродром.

Люди враз перемішалися, завирували, шукаючи свої команди.

Розтинаючи натовп, ні на що не зважаючи, я подався до Соколова.

До нього, до нього! Там уже всі. Там захистять товариші. Там наша сила.

2

Команди щодня утворювались довільно, і часто в нашій дві п'ятірки ставали люди, яких ми зовсім не знали і вони нас не знали, та й самі в'язні іноді не надавали значення тому, в якій команді вони опинилися. Сьогодні нам, як ніколи, було важливо пройти на аеродром тією групою, яка давно склалась. Адже кожен із нас мав свої непорушні обов'язки. Через те за десять-п'ятнадцять хвилин, коли формувалися бригади і вирушали до воріт, які вели з табору, нам усім необхідно було швидко обернутися і влаштувати все належним чином. Усім — це так, а надто ж нашому Соколову і Немченку. Це вони мали право висмикнути людину зі строю і послати її в іншу групу, а на її місце привести й поставити свого.

Перша велика бригада в 45 чоловік згуртувалася, почвралася до воріт. Почалася перевірка за списком, лічба, передача робочої сили під владу охорони. Чотири есесівці зайняли місця спереду, ззаду, по боках, і команда вирушила на свій об'єкт. Ми, дві п'ятірки, мали виходити за ними, і тому так уважно стежили за цією процедурою, яка вчора відбувалась поза нашою увагою. Мабуть, і Соколов стежив тільки за ворітьми, певний, що в нашій бригаді лише наші люди, бо ускладнення виявилось в останню хвилину. В нашу бригаду затесалося кілька «чужаків», а «наших» не вистачало. Поруч з Урбановичем стояв якийсь іноземець.

Наступило замішання, тривога. В такому складі нам виходити за ворота не можна. Хтось гукнув Соколова, який вже подався вперед, хтось самочинно виштовхав одного, кликнув з натовпу свого, хтось огризнувся, замахав руками. Та ось Немченко і Соколов відтиснули непокірних, погрозили небажаним супутникам, ввіпхнули в середину Діму, Адамова, Ємця. «Кроком руш!» — і ми вже на воротах.

— Айн, цвай, драй, фір,— перелічує вартовий, тичаючи кожному в груди, в спину, і, коли він зарахував мене, здалось, що я переступив через прірву.

За нашою невеличкою групкою зайняв місце уже знайомий нам високий рудий і горбоносий есесівець. Запам'ятався він тим, що за найменшу провинку одразу бив куди попало прикладом гвинтівки.

За ворітьми вахтман, як звичайно, передавав свою сумку, в якій були протигаз, казанок, ложка та ще дещо, аби котрийсь із в'язнів ніс до місця роботи. Там, на аеродромі, той, хто ніс, після обіду мав право помити посуд і вишкребти. Уже кілька днів підряд мої товариші передавали мені сумку нашого Камрада і цього рудого, щоб я хоч трішки підкріплювся. І сьогодні сумка вахтмана дійшла до мене. Я взяв її і тут згадав, що сьогодні цьому знущальникові буде край.

— Не буду нести! Не буду слугувати цьому катюзі,— сказав я і кинув сумку на землю.

Хлопці сполошилися. Хтось підходив сумку. Соколов порівнявся, нагримав на мене.

При вході на аеродром знову затримались для перевірки. Місцева охорона оглядала абияк, але сьогодні ми побоювались її. Ми завжди брали з собою на роботу в'язочку сухих дровець, дощечок або хмизу — треба було ж чимось розпалити вогнище для вахтмана. Есесівець грівся біля нього, та й нам дозволяв підійти хоч на часинку. В'язочка як в'язочка, а в ній сьогодні лежала залізяка...

Пропустили. Мусили ще постояти, доки з'явиться майстер. У ті дні, коли ми ремонтували капоніри, з нами неодмінно йшов старичок-майстер, який здійснював технічний нагляд за нашою роботою. Цей чоловічок нас дуже звеселяв своїм зовнішнім виглядом і своїми наївно-довірливими настановами. Він приходив на службу в тоненькому пальті з плисовим вузеньким комірцем, у кепі з навушниками й осінніх черевиках. Пальто він підперізував міцним поясом, на якого начіплював у дебелий кобурі великий парабелум — всі, хто мав справу з в'язнями, мав бути обов'язково озброєним. Був цей майстер низького зросту, підсліпуватий, простий в обходженні з нами, і кожне його слово, всі вказівки дуже смішили нас. От ми, наприклад, закопуємо стовп. Беремо трамбовку й гамселимо під один бік — стовп нахилється в протилежний. Майстер відходить на деяку відстань, придивляється і каже, що ми надто подали

вліво. Ми стоїмо й розводимо руками. «Як він міг перехилитись?» Майстер підбігає до нас, заспокоює і детально пояснює, як можна виправити становище. Бийте, мовляв, тепер зліва. Ми беремо кілька дрючків і трамбуємо зліва. Стовп перехиляється вправо. Але майстра в цей час немає з нами — він побіг десь до ангарів чи до їдальні погрітись.

Приходить — стовп знову стоїть нерівно.

Старичок уже, певно, забув, які давав нам поради, страшенно здивований тим, що стовп так багато подався вправо, і знову наказує нам бити й бити справа. При цьому він співчуває нам, що маємо такий клопіт, а ми зітхаємо й беремося до діла: нам вигідно тупцюватися на місці.

Майстер на ходу застібає ременя, парабелум перехиляє його на один бік. Він і сьогодні зодягнувся не по тій погоді, яка була. Значить, буде часто бігати грітись. При своїх розмовах про втечу і розрахунках ми нашого майстра ніколи до уваги не брали.

Розвиднялося. Темними силуетами прохоплювалися споруди, літаки. На просторі вже зривався вітерець, по небу зрідка пливли високі хмарки, але суцільний рев моторів, коротке мигання фар бензозаправників, бомбовозів, прожекторів — усе говорило про те, що після кількох днів скутого життя сьогодні буде напружена бойова робота великої авіаційної бази. Я прислухався до всіх звуків, приглядався до руху, і мене все бадьорило, наспражувало. Польоти нам аж ніяк не перешкоджали, навпаки — сприяли здійсненню нашого плану. Серед літаків, які здійматимуться, кермуватимуть до стоянок, серед постійного гулу моторів легше просковзнути й нашому. Важливо, щоб наш «хейнкель» був на своєму місці. Хмарки, сніжок нітрохи не хвилювали мене — сьогодні летіти можна!

Ми зупинились, майстер відкликав Немченка і Соколова, довго втовкмачував їм у голови, як ми повинні засипати і затрамбовувати вирви, потім показував кудись рукою, і хлопці повели команду до місця роботи, а майстер, оглядаючись, попрямував до будівель.

Бригадир провів нас побіля винищувачів — у них майже в усіх вертілися пропелери. Зупинив поблизу гуркітливих «юнкерсів», де вешталось чимало людей. Між двома капонірами чорніло кілька свіжих ям. Деякі були просто посеред доріжок, по яких виходили до старту літаки.

— Будемо загортати, — сказав Соколов до нас і тут же пояснив вахтманові наше завдання німецькою мовою.

Ми перезирнулися: ніхто не пропустив того сигналу готовності, знаку єдності! Взятися за лопати. Я кидав до ями землю, перемішану зі снігом, поглядав на постать майстра, яка віддалялась усе далі.

Приплескали землю. І Немченко наказав перейти на інше місце. Ми вишикувалися з лопатами на плечах, торбинками на боках, з в'язочкою дровець, особливо цінною для нас сьогодні, й помарширували до інших вирв. Уже зовсім розвиднілося, і на аеродромі видно було все як на долоні. «Юнкерси», навантажені бомбами, один по одному підкочувалися до вибитого і виметеного струменями повітря старту. Там порядкувала жінка в темній військовій уніформі з прапорцями. Сюди ж підбігали винищувачі «фоке-вульфи» і, затримавшись на кілька хвилин, по два, разом розганялись, здіймались угору. Я ні на мить не випускав із поля зору того, що діялося на льотному полі, на стоянках. Помітивши, як авіатехніки чи мотористи супроводжують до стартового майданчика, притримуючи за крило, кожного бомбардувальника, я стривожився. «Невже всі полетять? Як же бути нам?..» Але в цей час до старту підрулив «юнкерс» — без супроводу, сам. Став проти вітру й пішов у розбіг.

Вирв було чимало і скрізь, по всьому аеродрому. Соколов і Немченко розуміли, що нам нічого йти звідси на другий кінець льотного поля, далеко від того капоніра, де стояв уже прогрітий і заправлений бензином «хейнкель», і тому самі, без ніяких перемовлянь, крутили нас на цьому краї. Ми, їхні підлеглі, все розуміючи, теж робили повільно, як мокре горить. Вахтман, побачивши, що тут чимало роботи, наказав розпалити йому вогнище.

Добути сухих гілочок, дубових чи березових цурпалків, соломи для розпалу — це кожен із нас виконував з показною старанністю, бо робилося це, по суті, для бригади: дивись, може, вахтман і нам дозволить погрітися або ж вогнище прив'яже його до себе, а ми тим часом хоч перепочинемо. Залізяка вже перемандрувала до Кривоногова, він сховав її собі під одягу, і ми працювали далі. Вахтман сидів біля вогню, грів руки, обіперши на плече гвинтівку. Ми шпурляли у вирву землю зі снігом і не спускали з нього очей. Коли б сьогодні з нами був Камрад, він би, звичайно, і нас підкликав до тепла, трохи поговорив би з нами. А ми б швидко зміркували, як умовити його, аби завів нас до капоніра «хейн-

келя». Ми б не сказали йому всього, але там, біля того капоніра, вчинили б із нашим Камрадом так, як він того заслуговував: зв'язали б і тільки. Цей же вахтман на кожний наш погляд реагував сторожко й не підпускав нікого до себе, а між тим для здійснення нашого плану найвирішальнішим було саме це — позбутися озброєного охоронника.

Грійся, міркував і я, і мої товариші, втішай себе тим, що ось і ще один день твоєї служби скінчиться благополучно, і тобі виплатять за нього гроші, і ти повернешся додому, смачно поїси, м'яко поспиш. Грійся. Час твій уже збігає... А поки що комусь із нас треба підкинути дровець і хоч на мить дихнути теплим димком. Хтось наблизився до охоронника з дровами — він застережливо виставив перед себе гвинтівку.

Напруга наростала. Вирішальні хвилини надходили.

Ми ніде землі не утрамбовували, знаючи, що через кілька днів вона западеться, і знову будуть когось посылати по нашому сліду. Але в цю здоровенну вирву, біля якої ми топталися, я поліз на дно першим. Хоч вахтман і був від нас на деякій відстані, все-таки з перемовляннями слід бути дуже обачним. Соколов стрибнув до мене.

— Пора.

Це було вимовлено беззвучно, одним видихом.

— Може, сьогодні не будемо? Багато людей на аеродр...

Я затулив йому долонею рота:

— Ось! — вийняв я з кишені свого, давно припасеного ножа.— Це мені зробили наші хлопці. Вони чекають сигналу. Якщо ви з Немченком відволікатимете, я сам уб'ю німця, захоплю літак і втечу. Завтра — вам смерть!

Соколов гукнув Немченка, той вліз у вирву, й ми почали жваво втоптувати землю. Немченко розумів — його покликали сюди не для цього, він працював і вичікував.

— Веди до крайнього капоніра,— наказав Соколов Немченкові.

Той злякано подивився на Соколова, готовий заперечити чи, може, вислухати роз'яснення. Соколов додав:

— Біля моря...

Ми видерлися з ями. До Соколова підступив Кривоногов. Він здогадався, що ми радилися, чекав наказу.

— Йдемо до моря. Там...

Лиш засипали сяк-так воронку. Немченко вишикував команду, пояснив, куди прямувати. Вахтман залишив своє багаття.

Скільки планів ми обговорювали і раптом зважуємося на зовсім несподіване. Ішли до моря, кудись на крайні капоніри, де теж могли бути вирви, щоби там, у глухому закутку, позбавитися охоронця. Тупаємо, гнучись проти вітру, до моря. Іван Кривоногов ховає аж при тілі свою залізяку, я — ножа і в торбині шмат металу. Товариші здогадуються, чому раптом нас так спішно перекидають з одного кінця аеродрому на інший, скоряються, ідуть, навіть поспішають. Скоріше б, скоріше покінчити з цією своєю мукою! Повороту назад нема.

Вахтман слухняно простує за нами.

План народився враз, без ніяких обмірковувань, з гнівного бажання діяти, з нашої готовності.

Деякий час ми йшли побіля стоянок літаків. Там вешталися люди. Раптом я побачив один капонір вільний. А може, сюди? «Юнкерс» сюди не повернувся і тому там було порожньо. Лише в сусідньому, метрів за 10—15, механіки готували бомбардувальник до вильоту: прогрівали мотори й до люків укладали бомби. Я охопив усе це одним поглядом, — порожній капонір, літака із запущеними моторами, людей, які поралися, і в моїй голові блискавкою спалахнув зовсім несподіваний план. Від раптовості такої пристрасної думки я ледве не скрикнув, не вигукнув негайно зупинитися, бо ми ось-ось могли й проминути все це.

Приступивши ближче до Соколова, я сказав:

— Захоплюємо оцей літак!

Мабуть, усі почули мої слова, бо група збилася тісніше, чекала, що скажу далі. Я не радив — наказував:

— Біля «юнкерса» льотчиків немає, самі техніки. Бачите, в кабіні один, другий на крилі. Ваня, ти — до кабіни, я з Немченком — на крило! Кутергін, тобі переодягатися не треба.

Всі почули мої слова — команда без наказу сама повернула до порожнього капоніра.

Я прискіпливо стежу за «юнкерсом», бо тільки його готовність була важливою для нас. Доля охоронця вже не турбувала: ми шховаємось за високими валами, і гуркіт заглушить усе...

Запрацював ще один мотор. У четвертого повільно прокручується пропелер, ось-ось і він зареве. Ще кілька кроків, і наш умовний сигнал перетворить покірних рабів на бійців. Я прикутий зором до літака. Тільки б там було все гаразд, а це... Що ж це?.. Насправді так чи здалося? Я не бачу на крилі одного елерона. Відчепили його...

— Машина непридатна! Не злетить! — я кажу про це голосно, щоб усі почули й зрозуміли, що не слід починати.

І всі, немов наштовхнувшись на незриму перепону, зупиняються. А куди ж, задля чого йти далі? Вахтман, збагнувши, що діється — команда самоправно наблизилася до літака із заведеними моторами, — гаркнув: «Хальт!» Ми стояли на одному місці, задихані, зморені й розгублені. Що ж буде? Куди ми забрели і задля чого? Я відчував себе спустошеним, знищеним, безпорадним. Що було б, якби ми вбили вахтмана? Як я не помітив раніше того? Чому не здогадався, що коли тут немає льотчиків, то з машиною не все гаразд?

Ми ще стояли, наче вгрузнувши в землю, дивилися на того літака, який жорстоко підвів нас, не тямлячи себе і не відаючи, що нас чекає. Позаду зарепетував вахтман: «Чого сюди йшли? Нащо так наблизилися до літака? Яку роботу мали виконувати? Свині! Ідіоти! Незграби!..»

Біля літака почули галас охоронця й теж панічно заметушилися. Авіатехніки, мабуть, дійсно ще ніколи не бачили, щоб в'язні цілою групою так близько підступали до машини. Вхопивши лопати, вискочили нам назустріч, щоби захищати себе й машину.

— Цурюк!!!

Ну, звичайно, нам шлях тільки назад, тільки поворот на сто вісімдесят градусів. Охоронець оскаженів. Він сердився на самого себе за те, що прогавив наш намір. Лаючись і викрикуючи образи, він почав бити людей по спинах, по головах прикладом гвинтівки.

— Шнель! Шнель!

Ми вже тюпачили, а він вимагав бігти швидше.

Вахтман наказав зупинитися. Він підкликав до себе на хвилинку Соколова і скомандував вести бригаду бігом аж до ангарів. Ми почули це розпорядження, й всім стало ясно: приженуть туди, де багато німців з обслуги, багато охорони, почнуть розбирати справу, хтось накладе своїм життям.

Ангари наближаються, там скрізь снують люди..

Там — могила. Якщо не всім, то комусь із нас і нашому плану... Як рятуватися? Як поправити справу? Де взяти силу зупинити це падіння в безодню?

Соколов біжить, хекаючи, поряд зі мною — він не в строю, але бачу, намагається триматися поруч. Він, як і всі, в розпуці, не знає, що робити, як пом'якшити

гнів есесівця. Може, він чекає поради від мене? Можливо, лагодився щось сказати мені в докір? Я скося поглядаю на нього, дивлюся собі під ноги, на переднього. Невже оце все, на що ми спроможні? Що, що вдіяти?

Володька біжить зі мною плече в плече. «Ну, що ж далі? Що?» — це я чую в його важких подихах. Чую в ритмічному човганні по землі важкими довбанками. Доки ж бігти? Доки? Розриваються груди...

— До ангарів не веди,— проказую Соколову.— Поскаржиться — розстріляють... тебе першого.

Соколов якось болісно поглянув на мене і ще кілька хвилин біг мовчки. Раптом — впав на мокрий сніг, прямо в багнюку. Це викликало якийсь здушений стогін. Всім було жаль товариша, але ніхто нічим не міг допомогти йому: наказано бігти. Крайній у строю, я встиг озирнутися до нього, лежачого. Я побачив, як на нього ледве не наступив охоронець.

Соколов підвівся на руках і, лежачи, голосно заволав до вахтмана:

— Гер ефрейтор, нам же наказали впорядкувати покинутий капонір. Нащо ж ви нас?..

Вахтман завагався на одну мить:

— Хальт! — викрикнув він, і ми стали.

Ми відсапувались, оглядалися і дослухались до того, що говорив Соколов:

— Гер ефрейтор, нам же треба ремонтувати капонір. Я ж домовився, обід привезуть сюди і вам, і нам.

Охоронник не мав права не вірити заступникові бригадира, який промовляв до нього так широко, по-німецьки і так переконливо обґрунтував своє поведіння. Так, йому необхідно було виправдатись перед техніками, довести свою вірність. Але тепер, коли йому ніщо не загрожує, він усе-таки хоче зважити те, що сталося... Він трохи подумає... Чи не обманюють його? Звичайно ж, ні, адже цей помічник капо так благально дивився йому в очі, лежачи на землі, встромивши руки в багнюку. Та й де взялася така підозрілість, коли команда просто прямувала до наміченого об'єкта? Нехай повертаються, нехай працюють. Там, у затишку, можна буде ще розпалити вогнище, підігріти «зупу». Чому техніки здійняли такий гвалт?

Ми жваво поверталися до того ж порожнього капоніра. Ні, ми вдруге народилися на світ. Ніхто з нас тоді ще не думав про те, чие слово, чий вчинок зломали катастрофічний хід подій і повернули все у прямо проти-

лежне, до заповітного, бажаного. Всім нам було ясно лише одне: стільки вигадки й кмітливості було в тому падінні Соколова і в проханні лежачого! Ми наближались до капоніра. Гострі, як леза, тривожні й рішучі, як полиск ножа, погляди-сигнали, погляди-знаки єднання передавалися від одного до іншого. Серця нестримно билися передчуттям волі.

3

Вахтман поступився перед нами — привів туди, куди ми просилися, напевне ж, повірив, що саме тут належало нам працювати, але в глибині душі він ще довго носив у собі стривоженість, передчуття недоброго. Ми так напали на роботу, безглузду й нікому не потрібну, що над капоніром знялася снігова курява. Розкидали замет, дісталися до опор і почали їх вирівнювати й утрамбовувати, гупаючи та мотаючись довкола стовпа так, мов на пожежі.

Нам необхідно було показати вахтманові, що ми працюємо не за страх, а за совість, щоби він розвіяв свої сумніви й підозри. Та, мабуть, наші старання не справляли на нього ніякого враження — він як став метрів за тридцять од виходу, так і маячив на белебні.

З нас уже ніхто й не позирав у його бік, ми вдавали із себе до краю заклопотаних справою, байдужісіньких до цілого світу.

Вахтман таки змерз од того тривалого стояння з гвинтівкою, покладеною на руки, зчеплені на животі. Він заходив, затанцював... Уже дістає з кишені свого портсигара. Крутить цигарку. Викресавши вогонь, запалив. Але гвинтівки на плече не бере. Тримає перед собою наготові.

А час іде невблаганно. Незабаром обідня перерва. Хтось із хлопців, видершись на вал — щось, мовляв, треба зробити там, — одразу скотився донизу й зашепотів:

— На «хейнкелі» зачохлюють мотори!

Так, значить, ось-ось люди покинуть аеродром. Якщо зараз ми не зробимо свого, тоді — кінець... Земля, здавалося, пекла в ноги, небо наповнювалося дзвоном, який усе дужчав і дужчав...

— Накладіть дровець. Нагадайте йому про вогнище.

Просто на вході до капоніра виросла гірка сухого хмизу. Вахтман кинув до нас свою запальничку. Застрибало над купою дров полум'я, запахло димом...

Вогонь має служити добру. Вахтман нагримав на нас, щоб ми відійшли од багаття — залишили йому одному. Хтось із наших товаришів так припав до тепла, що не встиг вчасно відскочити, й вахтман нещадно вдарив його прикладом:

— Вер!

Ми згрудилися в кутку, далеко від охоронника, і своїми поглядами, прихованими й відвертими, уже шматували його.

Та час не ждав. Я сказав Соколову:

— Виглянь, чи немає кого поблизу.

Соколов умів хитрувати й у такі напружені хвилини. Він не подерся нагору, а звернувся до вахтмана чемно й догідливо:

— Гер ефрейтор, дозвольте виглянути, чи не везуть нам обід?

— О, я, бітте! — вахтман був майже ввічливим.

Соколов, стоячи на валу, подав мені знак: немає нікого. Я моргнув Кривоногову: «Заходь». Ваня тримав свою залізяку напоготові і крався понад огорожею, щоб зайти вахтманові ззаду.

Хто з нашої групи знав, що вбивство для нас — то визволення, той хвилювався, чекав рішучої переможної хвилини. Але серед нас були й необізнані з усім отим — тому вони витріщилися на Кривоногова, який уже стояв за спиною у вахтмана. Їхня здивованість була близька до панічного крику.

Кривоногов стояв позаду ефрейтора, ефрейтор же сидів навкарачки біля вогню, грів руки. Іван тримав над собою залізного прута, очі в нього палали. Однак і в цю хвилину Іван володів собою, не поспішав зробити своє мужнє і святе діло абияк. Він немовби питав мене своїм поглядом: «Бити? Почнемо?» Я відчув це запитання в його надлюдськи нечуваній витримці, у палаючих гнівом, широко розкритих очах.

Я як стояв точно навпроти Кривоногова перед вахтманом, так і пішов прямо на нього — боявся, щоби він не озирнувся й не побачив Кривоногова. Озирнеться — пальне з гвинтівки, зніме тривогу. Треба було відвернути увагу вахтмана на себе. Але, бачачи Кривоногова, готового кожної миті розвалити голову есесівцеві, від самого вигляду озвірілого месника, я теж озвірів. Вахтман дивився на мене й не міг збагнути, що зі мною діється. Чому я повільно наступаю на нього з голими руками?

Я зробив ще кілька кроків. Відчуваючи незбагненну

радість від того, що ворог уже в наших руках, я все-таки не крикнув, а лише кивнув: «Бий!»

Кривоногов вичекав ще мить, щоб вибрати місце — куди вдарити.

Вахтман повалився на землю. А до Кривоногова кинулося кілька наших товаришів із кулаками, з перекошеними від ляку обличчями. Я вхопив гвинтівку, яка лежала на землі, клацнув затвором:

— Назад! Хто займе Кривоногова, — куля в лоб! Ми зараз полетимо на Батьківщину!

Обличчя у товаришів проясніли. Я віддав гвинтівку Кривоногову й, смикнувши за руку Соколова, подався з капоніра. Тут кожен знав свої обов'язки, а мені треба пробиратися до літака. Дорогі секунди. Обслуга вже пішла до їдальні! Швидше, швидше до «хейнкеля»! Тепер усе на мені — на моїй розпорядливості, кмітливості.

Німецька пунктуальність підвела нас на самому початку. Ми підкрадаємось до капоніра «хейнкеля», підповзаємо по-пластунськи, аби не вгледіли здаля, і раптом чуємо: там, за валом, голоси. Падаємо обличчям у сніг. Значить, ще не пішли механіки на обід. Треба лежати, доки вони не покинуть капонір. Ми якраз проти тилового виходу, і, якщо хтось поткнеться сюди, постріляють нас. Я чую, як у мене невгамовно б'ється серце. Я боюсь, що воно розірветься, його почують...

Ми поступово дісталися країв маскувальної сітки і заслонилися нею. Стежимо за механіками. Вони таки закінчують роботу, вже прибирають інструменти, ставлять на звичне місце драбинку — під крилом, — так само, як і наші техніки.

Пішли.

Ми вичекали якусь хвилину й кинулися до літака. Під широкими крилами «хейнкеля» я раптом відчув страх перед ним. Який же він величезний! Чи зможу я осідлати його, повести, підняти в повітря? Така махина й такі слабкі в мене руки, ноги...

Внизу є отвір — лаз, і я став натискати, щоб відкрити його, — він, виявляється, на замку. Ключа в нас, зрозуміло, немає. Я метнувся до бомболюка — теж не відкривається. Соколов стоїть поряд, збентежено дивиться на мене, чекає.

— Підсади, — прошу його, — здеруся на крило і там відчиню...

Соколов обхопив мене, я вчепився за крило. Пальці сковзають по мокрих заклепках. У Володьки не виста-

чає моці підняти мене. Я повис було й одразу гепнувся на землю. Підвівся, побачив струбцинку — взяв, щоб нею вдарити по замку, але вона надто легка — потрібне щось важче. Колодка! Це підійде. Стукнув раз, вдруге, і дюралюміній подався, провалився. Я встромив у отвір руку, відтягнув замок — дверці відчинилися. Витягнув назад руку — вона обдерта гостряками заліза — кривавиться.

Фюзеляж, куди я проліз, видався мені за справжнього бліндажа. Такого я ще не бачив. Кинувся до кабіни. Вона була теж велика, випукла, вся із скла. Висота, на якій я опинився, просторість кабіни, численна кількість приладів, сигнальних вічок — усе приголомшило мене.

Передо мною — сидіння пілота, ліворуч — лавиця, покрита чорним дерматином, певно, для штурмана. Я опустився на сидіння й провалився в нього так, що ноги мої задерлися вгору. Льотчик під себе неодмінно підкладає складений у мішок парашут, в мене ж парашута не було. Якийсь ящик потрапив на очі, я пошпурив його на сидіння й сів зверху. Дістаю ногами до важелів, руками — до дошки приладів і можу опиратися спиною в крісло. Непогано!

— Знімай чохли! — це команда Володимирові, який стояв на долівці, підо мною, й чув, як я гупав, господарював у порожній лункій машині.

Соколов швидко зірвав чохол з одного мотора. Лопаті гвинта перед очима. Дивлюся на прилади, відчуваю важелі під ногами, ручка управління — в руках, широкі розпростерті крила: цього для льотчика достатньо, щоб і за таких умов оволодіти собою, зосередитись, відчути себе сильним. Я знайшов насос, кілька разів качнув пальне, потім поставив «на запалення» і, пам'ятаючи, як робив це, хизуючись, офіцер, за яким я спостерігав, натиснув на кнопку стартера.

Ніякого руху. Мотор мовчав.

Як же це я забув, що позаду мене є маленький рубильничок? Саме його треба повернути й пустити акумуляторний струм до моторів, до приладів. Я зрадив, що згадав про це, і, обернувшись, упевнено ввімкнув його. Знову натиснув на стартер. Жодна стрілка не сколихнулася. Струму не було.

Чому ж я не почав з приєднання акумулятора? Які примітивні помилки! Адже там, за бронеспинкою, стоїть ціла акумуляторна батарея, якою користуються під час запуску моторів. Тільки в цьому причина!

Я кинувся до бронеспинки, відхилив її.

Клеми звисали, акумуляторів не було.

Думка про невдачу, про крах і провал паралізувала мене. Ноги потерпли, я вже не відчував їх, а в очах по-темніло і світ погойднувся. Пам'ять ще зафіксувала момент удару головою об щось тверде.

Може, холодне залізо, на якому я лежав, може, глоси, а може, невсипуща тривога душі разом з усім пробудили мене. Я лежав хвилину, п'ять чи десять, — не знаю. Але одразу ж згадав, що сталося. «Шукати, шукати візок з акумуляторами!» — це сплигло в думках, як біль, як крик.

Я підвівся на руках, ще вгледів порожнечу за спиною. Підповз до люка. Внизу стояли мої товариші. Першого я побачив у повній обмундировці німецького солдата Петра Кутергіна. Біля нього Соколов, Немченко, Діма, Ємець, Урбанович, Адамов... Вони дивилися через отвір на мене. Мабуть, шойно вони гукали мене, бо, коли я показався, в їхніх очах, повних смертельного жаху, промайнула радісна, разюча здивованість.

— Чому не заводиш?

— Не виходить у тебе?!

— Що нам робити? Кажі!

Я схилився над люком, наблизився до товаришів, щоб усі почули:

— Немає акумуляторів...

Хтось зойкнув, наче на смерть прострелений кулею.

Я благав і наказував:

— Треба шукати теліжку! Шукайте!! Пам'ятаєте, ми бачили її.

І враз нікого з них не стало. Вони розлетілись у різні боки. Я ще хотів сказати їм, що без акумулятора нам усім смерть, а вже — нема кому казати.

Бойовитість друзів вплинула на мене, мов чудодійний подих цілющого вітру. Млість, замішання, невпевненість — усе пройшло. Я схопився на ноги зовсім не таким, як був хвилину тому, повний завзяття і сили.

Дивлюсь — котять візок, а на ньому акумуляторна батарея. Уже хтось тягне драбину, скрегочучи коліщатами, уже з її щабля простягають мені кабель. Проробляємо все так само, як і ті німці, що демонстрували нам своє досконале володіння технікою.

— Чохли! — я сміливо кидаю цей наказ, бо в моїх руках кабель з великим штепселем. Я сам бачив, куди його вставляли, тепер я впевнений у собі.

Одні здирають чохла, інші знімають струбчинки, а я, увімкнувши струм, чую, як він гуде в приладах, бачу, як застрибали стрілки, засвітилися різноколірні вічка.

Ось коли ми дістали силу і крила! Тепер покажемо, хто ми! На що здатні!

Радість перемоги вдирається в серце. Ой, надто, надто передчасно!

— Давай, Мишко! — хтось підбадьорює, уже поклавши руки на мою спину.

Від хвилювання, від безсилля стає жарко, піт ллється по обличчю. Бракує повітря. Я скинув з себе «мантиль», куртку, підклав їх під себе, щоби м'якше сидіти, залишився в одній спідній сорочці. Погляд мій тільки на приладах, вся увага — тільки на машині!

Наш високий «вахтман», у шинелі зі знаками есесівця, підперезаний поясом, проворно порядкує внизу — розкидає на боки все, що може перешкодити машині, й від радощів іноді підносить над собою обидві руки.

Плавню натискую на кнопку стартера. Мотор загомонів: «Жу-жу-жу!» Спокійно вмикаю «лапкою» запалення, мотор кілька разів фуркнув і загув. Збільшую газ — заревів. Коло пропелера стало прозорим, чистим.

Друзі від задоволення сиплють у плечі щирі стусани. Запускаю другий мотор.

Можна вже подати сигнал Кривоногову, щоби прибрав колодку і піднімався до нас. Кивка голови для цього досить — Ваня метнувся до коліс. Я піднявся з сидіння, простежую за його зусиллями. Іван пробує висмикнути колодку і не може — колесо притиснуло її. Я махаю Іванові, аби він натиснув на зачіпку і склав колодку, тоді легко можна висмикнути її, ми не раз умовно проробляли це. Мої товариші, які раніше ніколи не стояли біля літака з ревучими моторами, бездоганно підготували машину до польоту.

Нам треба прорватися на старт. Тільки звідти можна починати розбіг — проти вітру, на відкриту половину аеродромного поля.

Я наказав усім сховатися у фюзеляжі. Міцніше всідаюся на сидінні. Ще випробовую мотори. Вони обзиваються знайомими голосами потужності, злагоди і готовності ринутися у височінь. Оглянув машину з лівого до правого крила. Так учили мене в школі, плавно подаю важелі газу, машина тихо посунулась уперед. Притримав гальмами — стає. Все гаразд. Тепер — повний газ. Вперед!

«Хейнкель» покотився по бетонованій доріжці.

Чужа машина, чуже небо, чужа земля, не зрадьте ж нас, людей, які вистраждали голодом, болями і кров'ю свою свободу, своє право врятуватися від смерті. Ми довіряємо вам, послугуйте нам, і ми не раз на своєму віку згадаємо про вас добрим словом. У нас попереду — все життя, ми сьогодні народжуємось вдруге.

Пробіг кілька десятків метрів і опинився серед льотного поля. Звідси видно на всі боки, але видно й нас. Ми довго були нічим, юрмою, щодня ми дивилися лише собі під ноги, аби не перечепитися і не впасти назавжди. Літак підняв нас, в нас у кожного і на душі стало просторо, світло. Але в кабіні я мов на екрані. Моя спідня сорочка одразу кидається в очі, а керувати треба по доріжці, по якій пробігають «месершміти», що повертаються з бойового вильоту. Звернути ж з бетонки неможливо, там загрузнеш, і я можу тільки пригнутися на сидінні, втягти голову в плечі, наче сховатися в самому собі.

Льотчики зиркають із своїх кабін, помічають щось незвичайне, але, мабуть, не встигають добре й розгледіти. При зустрічах з літаками я розганяю машину, аби швидше проскочити повз них.

Над аеродромом з'явилася група «юнкерсів» — вони прийшли з фронту і будуть по одному приземлятися на ту бетоновану смугу, по якій я повинен розбігтися.

Жінка в темному комбінезоні стоїть на старті й, підносячи прапорець, приймає «юнкерсів». Вона поки що не звертає на мене уваги, їй ніколи. А я не буду наближатися до неї — біля неї телефон, прямий зв'язок з черговим по аеродрому.

Щоби виграти час, я жену свого літака в напрямку ангарів і повертаюся до старту, коли сів останній «юнкерс». Не ждучи дозволу на зліт, зрізую кут повороту, вискакую на бетонку і — мотори заревли на повну потужність.

Гвинти гребнули повітря.

Земля побігла, попливла, полетіла під нами. Думками, почуттями ми полинули в небо. Вся моя увага на моторах — вони мають працювати синхронно, на двох ніколи не злітав, а погляд — на маленькому горбку в кінці аеродрому. Орієнтир!

Крила вже набрали достатньої сили. Вагу літака майже не відчував. Пора відривати його від землі. Для того, щоб це зробити, необхідно поставити машину в таке положення, щоб вона бігла на двох колесах, опиралась вже не на три точки, а на дві. Подачею ручки управління вперед, від себе, льотчик вирівнює фюзеляж літака до горизонтального, піднімає «хвіст» і після цього відокремлює всю машину від землі. Послідовність цієї операції, всі елементи зльоту я знав досконало, пам'ятав їх, бо ж будь-який льотчик пам'ятає їх усе життя.

Я обома руками подаю штурвал вперед, чекаю, коли підніметься «хвіст». Машина вирівнюється. Натискую на ручку дужче, налягаю на неї всім своїм тілом — «хейнкель» продовжує шалено бігти по бетону не відриваючись.

Якісь невідомі сили віддають штурвал назад. Вони дужчі за мої руки.

Невже мала швидкість?

Ні, вона цілком достатня.

Я ще натискую на штурвал, літак перехиляється то на ліве, то на праве крило, як підстрелена птиця. Відпускаю штурвал. Так мені не злетіти.

Літак котиться в невідомість.

Що ж це?

Що я не догледів?

На що не зважив?

Невже залишилися не зняті струбчинки?

Я ще розгадую причини. У мене було кілька секунд на те, щоб виправити помилку і продовжувати зліт. Я володів собою і машиною, такою, яка була. Але вона повинна бути іншою, покірнішою. Що ж?! Що?!

Можливо, не зняті струбчинки з хвостового оперення, і воно не реагує на мої рухи. Треба припиняти зліт...

Великий олов'яний простір моря напливає на мене.

Різко забираю газ, мотори замовкають. Швидкість не зменшується, бо аеродром має пологий схил до моря.

Забуто про все: про товаришів, про втечу, про оточення. Залишилися тільки я і машина. Ми вдвох. Літак несе мене в море, до урвища. Я дав йому розгін, він слухняно корився мені, він не хоче відриватися від своєї землі, я не вмю здолати його.

Межу звичайного гальмування і стишення ходу вже перейдено. Я проминув її і вступив на поле смерті. Страх обійняв мене. Але я ще тримав штурвал в руках, ноги мої стояли на важелях гальм. Я буду рятуватися до останнього.

Різко натиснув на гальма. «Хвіст» літака піднявся. Якщо б я не відпустив гальм, «хейнкель» під силою інерції перевернувся б через себе, скапотував би, і ми б усі залишилися під його уламками чи згоріли б разом із ними.

Попустив гальма, і «костиль» гуркнув об бетонку. Ще раз, ще! Рву швидкість! Вона вже значно менша, але розвертатися не можна.

Кінчилась бетонка, котимося по снігу, мерзлому піску, по траві. Уже видно каміння, об які розбиваються хвилі. Залишилась мить життя.

Ні мислі, ні надії, ні виходу. Але немає і тієї розгубленості, яка паралізує мозок. Я весь у владі інтуїції, інстинкту самозбереження.

Заплющую очі — море вже надто близько, дивитися не в змозі. Останні завчені рухи: що є сили тисну на гальма лівого колеса і збільшую оберти правого мотора. Літак на останніх метрах рівної площі, перед самою прірвою, розвертається з нечуваним, небаченим юзом. «Хейнкель» так накреноється, що праве колесо і крило піднімаються в повітря, а ліве крило проорює землю.

В кабіні раптом потемніло, стало зовсім темно.

Що це? Дим? Горить літак?

Ні, його окутує пилюка, сніг. Зламалися шасі, й літак посунувся по землі? Ні, ми стоїмо на колесах, пропелери крутяться, мотори працюють. Хмара куряви, збитої розворотом, враз пропливає, у кабіні посвітлішало.

Так, наш «хейнкель» стоїть над самим обривом, він ніде не пошкоджений, і перед нами знову поле аеродрому. Ми ще можемо поборотися за життя.

Товариші обступили, ждуть, що робитиму далі. Володимир Соколов дивиться мені в очі, шукає пояснень, відповіді на все, що сталося, що буде.

Я кричу йому прямо в обличчя:

— Спустисть і подивися, чи не залишив струбцинки!

Володька пірнув до люка. У нашому розпорядженні секунди. Товариші, збентежені, з повними тривоги і нетерпіння очима, чекають моїх дій. Я картаю себе за те, що затіяв утечу на бомбардувальнику, якого я не знаю і тому не можу підняти в небо. Чому не втік досі на «мерсершміті»? Чому подумав про майбуття тих, що в таборі, й не помислив про відповідальність за життя тих, кого візьму із собою на літак?

Аеродром так само, як і десять хвилин тому, слався перед моїм зором. Та зараз він був уже інший. Адже стартерша запам'ятала, як ми обійшли її, як без дозволу, по-піратськи погнали на виліт. Жінка в чорному вже напевно повідомила чергового про це.

Володька влазить у літак, кричить, жестикулює, ніяких струбцинок!

До нашого «хейнкеля», який стоїть над самим урвищем, біжать якісь люди. Вони видираються на кручу, звідти, де розмістилась батарея зеніток.

Я не раз бачив стволи гармат, які густо стирчать довкола аеродрому. Вогневі позиції зенітників мені ні до чого, я ніколи не звертав на них уваги, і під час

обговорення плану нашої втечі ми ніколи не зважали на них.

А тепер я бачу, як до нашого літака звідусіль поспішають солдати-зенітники. Вони, звичайно ж, спостерігали за тим, як їхній літак ледве запобіг катастрофі, як він з курявою розвернувся, чули гуркіт. Цікавляться, що скоїлося? Чому літак стоїть непорушений?

Так оцінив я ситуацію, побачивши, як довірливо наближаються до нашого «хейнкеля» солдати, як витріщають на мене очі. Вони не можуть ще впізнати, збагнути, хто сидить у кабіні. Тільки бачать, що льотчик якось дивно обмундирований.

Всі помітили, що на аеродромі щось сталося, але ніхто ще не зрозумів, що саме. Учасники й творці цієї події теж не знали, що трапилось з літаком, як їм бути і чим все це скінчиться. Я не зрозумів поведінки машини, мої товариші — мене...

4

Хтось схопив гвинтівку, підскочив до мене:

— Нас оточують! Що ти думаєш?

Справді, солдати тяглися до нашого літака звідусіль — пішки, на велосипедах.

Я обернувся до гурту, не відриваючись від машини, і побачив знайомі, близькі мені обличчя, спотворені відчаєм, смертельним страхом.

Ще подивився перед собою, і раптом прийшло рішення. Воно сповнило мене світлом надії, розвіяло вагання і сумніви, помножило мої останні сили. Якщо солдати біжать до нас без гвинтівок, значить, вони ще нічого не підозрюють. Тож нехай підбігають ближче, хай далі відходять від своїх гармат.

Коли я знову обернувся до товаришів, уже знав, що їм сказати. І я почав на весь голос горланити, чого хочу, що надумав. Ніхто з них нічого не чув, бо мотори гули. Тільки по виразу обличчя, по очах і губах вони здогадалися, що я не збираюся здаватись, що зараз же поведу літак уперед, що я не припинив політ, а продовжуватиму його.

Мабуть, перший зрозумів це Соколов. Він ударив по руках того, хто тримав гвинтівку, і вона впала. Я знову кричу й показую товаришам, щоб вони подалися назад, зникли в глибині фюзеляжу, і, пригнувшись, зібравши всі свої сили, відпускаю гальма. Літак котиться прямо на солдатів.

Вони не сподівалися, що «хейнкель» рушить на них — на своїх. Всі сполохано кинулися врізнобіч. Ті, що були подалі, яким ніщо не загрожувало, вже виймали з кобур пістолети, інші бігли до своїх зеніток.

Та час було виграно. Час на перемогу. Літак знову мчав на той кінець аеродрому, з якого ми починали зліт.

Даю швидкість найбільшу, яка лише доступна. Мені треба якомога скоріше досягти місця, де можна було б повернути літак назад. Злітати звідси, де ми були, від моря, абсолютно неможливо: на тому кінці аеродрому височіли радіощогли, дерева, будівлі.

І знову був тільки я і літак. Нерозгаданий, непідкорений, але в моїх руках. Я не знав, чому він не відірвався від землі, та я вірив, що подолаю його. Ту силу, яку я не міг пояснити і яка протидіяла мені, тепер буде зборено. Літак повинен вирівнятися під час розбігу й піднятися на крила. Я домагався цього для себе, для товаришів, для врятування від смерті, для перемоги.

Ми знову на бетонці. До старту не дійшли — діяли як повітряні пірати-розбійники, самі творили свої правила. Я подаю ручку управління вперед, літак інтенсивно набирає швидкість.

Вдалині проступає сірими кольорами спохмурного дня штормове море... Пора відриватися від землі. Я подаю від себе ручку. Тепер швидкість ще більша, ніж була перший раз. Відчуваю, що ручка знову не хоче подаватися вперед. Навпаки, вона навіть притискає мене до спинки сидіння, душить мені на груди. А машина котиться в такому ж положенні, як і раніше...

Яксь мука, якийсь біль корчать машину, кидають її з крила на крило.

Що ж це? Що?

Думка: якщо і на цей раз не відірву літака від землі, спрямую його праворуч. Там є стоянки...

І ще думка: чому ж мені бракує сил підняти літака? Яка причина?

У темряві спалахнуло світло — тільки з цим я можу порівняти осяйну здогадку, яка так довго блукала в моїй збудженій голові.

Подібні явища з літаком бувають тоді, коли тримери керма висоти встановлено «на посадку», а не «на зліт». Але де штурвальчики, якими переводяться тримери? Де вони на цій уцільненій дошці приладів?

Я зумів би ліквідувати цю ненормальність дуже легко;

але немає часу ні шукати, ні думати про це. Море знову зовсім близько. Уже видно величезне каміння, об яке розбиваються хвилі.

Якщо в мене обмаль сили для того, щоби витиснути штурвал, то...

— До мене! Тисніть! Тисніть сюди!

Я закричав так, що мій голос почули товариші крізь натужне ревіння моторів. Я вказав їм на ручку біля моїх грудей.

Худі, тонкі руки налягли на штурвал поряд з моїми, і він подався вперед. Я відчув, як літак одразу вирівнявся: його «хвіст» піднявся, а «ніс» опустився нижче. Літак уже котиться на двох колесах шасі. Ось те положення, після якого крилата машина сама відштовхується від землі. Але я боюся, що мої друзі можуть раптом відпустити штурвал, і ще й ще закликаю, наказую, благаю:

— Натискуйте! Натискуйте!

Черкання коліс об бетон стало легеньким-легеньким, потім лише ледь-ледь дотичним, потім зовсім припинилося.

Важкий літак повиснув у повітрі. Під його крилами низько і близько-близько пропливли стволи зенітних гармат, мокре обпінене каміння.

Прощай, печельна земле невільництва! Прощай, концтабірний острів Узедом!

Свобода відкрила нам свої обрії.

5

Люди своїми слабкими силами підтримували політ над хвилями моря. «Хейнкель» повільно набирив висоту, поступово віддалявся від води, тягнувся до високих зустрічних хмар, що сунули з півночі.

Там, у хмарах, порятунок.

«Хейнкель» ніс на своїх крилах десять радянських громадян, десять в'язнів концтаборів, десять товаришів.

Думка про втечу проростала довго, як міцний жолудь, і вибухнула спалахом дії. Вона гриміла над Балтикою, рокотала в небі.

Минуло п'ять хвилин після того, як бунтівничий літак зрікся цієї землі. Жінка-стартер уже повідомила чергового про те, що «хейнкель» погнали в'язні. Заревла сирена тривоги. Льотчики й техніки помчали од ідальні до своїх машин. Ті, двоє, які залишили захопленого «хейнкеля», на якому літав командир авіагрупи, здаля побачили, що їхній капонір порожній...

Винищувачам подали команду: «Повітря! Негайно злітати!» Пілоти надівали парашути й шоломи, вистрибували в кабіни, прив'язувалися ременями й запускали мотори. У навушниках повторювалося раз за разом: «Збити «хейнкеля»! Збити «хейнкеля»!»

Що за чортівня? Від початку війни не було такого, щоб «месершміти» націлювали на свого бомбардувальника. З якої речі? Що це таке?

Відповісти на це ніхто точно не міг. Не знали, хто завів мотори, викермував на старт. Як простий в'язень підняв у небо літака? Серед них не значилося жодного льотчика! І де ж дівся той «хейнкель»? Яким курсом полетів?

Винищувачі проворно підкочувалися до старту. Пілоти визирали з кабін, поправляли навушники, допитувались: «Куди, за ким гнатися?»

Зенітники зривали маскувальні сітки, викрикували своїм командирам: «Готово!» Одразу ж, як у лихоманці, крутили пристрої наводки і ловили в сітку прицілюван-ня силует свого ж «хейнкеля». А той швидко віддалявся.

Майстер, який привів бригаду Соколова на аеродром і зранку просидів за теплим пивом, тюпачив на свій об'єкт. Притримував рукою важкий парабелум, який бив по куль-ші, і нашукував охмелілими очима свою команду. «Засі-ли, дияволи, в капонірі до своєї «зупи» і ніби нічого не чують!» — сердився майстер.

Есесівці, які охороняли інші команди в'язнів, були вкрай здивовані. Вони бачили, що тільки-но здійнявся «хейнкель», а зенітні батареї стріляли якраз по ньому. Чому ведуть вогонь по своєму?

В'язні, повстромлявши лопати в сніг, дивилися на все це з неприхованою усмішкою. Вони нічого не знали.

Ракети стартера саянули одна за одною, легкі «ме-сершміти» й «фоке-вульфи» пішли до зльоту.

На хвилях радіонавідників здійнявся лемент. «Збити «хейнкеля»! На ньому росіяни! Збити!»

З острова Узедом уже повідомили в штаб про викра-деного літака, й звідти на всі пункти пішов наказ-блискав-ка: «Збити одинокого «хейнкеля»!» Сотні спостерігачів за повітрям шукали в небі одинокого свого літака. Тисячі зенітних гармат на побережжі Балтики і по всій Німеч-чині жадібно ждали одинокого «хейнкеля», готові розшма-тувати його в повітрі.

А відважний екіпаж, збившись довкола крісла пілота, згрудився в одну істоту: руки лежали на штурвалі, на плечах і на голові в Михайла. Лише тут, на маршруті волі, ці люди по-справжньому зрозуміли, відчули, осягну-ли, що вчинили, що значить у їхньому житті цей худень-кий, заціпенілий чоловік, який веде літак. У них була одна радість, і виявляли вони її вигуками. Тоді хтось згадав пісню, урочистий мотив якої співзвучав їхньому настрою. Тільки пісня могла увібрати їхні почуття і винести в про-стір неба разом із гулом моторів спів їхніх сердець.

Повстаньте, гнані і голодні,
Робітники усіх країн.
Як у вулкановій безодні,
В серцях у нас клекоче гнів!

Цей спів і ці слова лежали в глибині пам'яті зі шкільних літ, до них рідко зверталися люди в своїх буденних турботах.

У ці хвилини вони забули, що допомагали пілотові, й відпустили штурвал.

Великий бомбардувальник раптом поліз на висоту, мовби на стіну.

Пілот збагнув, чим це загрожувало: «хейнкель» міг зірватися з цього критичного кута й піти катастрофічно донизу. Він закричав з такою ж тривогою, як і на зльоті: — Що ви робите? Натисніть на штурвал!

Тепер на допомогу кинулися всі. Руки всіх натиснули на штурвал. Літак з одного критичного положення перейшов в інше — він став майже прямовисно пікірувати.

Люди ціпеніли, завмирили. Бомбардувальник падав. Море, яке тільки що було так далеко, швидко наближалось.

Ти, Михайле, над цією безоднею вдруге відчув подих смерті, вдруге після того, як вивів літак із капоніра, й тому негайно почав шукати той рятувальний штурвальчик тримера висоти, без якого тобі далі не можна.

«Хейнкель» уже дотягався до хмар, коли його надзюгнав «фоке-вульф». Злий пілот тримав пальці на кнопках гармати і кулеметів. Йому не треба було б довго цілитися — він однією чергою розсік би товсте черево бомбардувальника. Але він чомусь не стріляв.

Хтось із товаришів, які чергували біля кулемета, прокричав:

— Винищувач!

«Фоке-вульф» ішов зовсім поряд.

«Хейнкель» пірнув у сіру каламуть.

6

Здалося, літак завис посеред хмар. Прилади показують, що йдемо вгору, а сіра мла не рідшає. Крил не видно, у кабіні темно, як уночі. Товариші причаїлись, мовчать. Вони знов чекають — коли ж скінчиться невідомість.

Літак іноді провалюється, його кидає, і я намагаюсь не зробити найменшого зайвого руху, щоб не викликати

так званого сковзання машини. При ньому наш «хейнкель» може вивалитися з хмар, і ми потрапимо під кулемети «фоке-вультів», які гасають десь унизу.

Подалі від моря, подалі від суші, наш порятунок тільки там — за хмарами!

Хвилини нестерпно довгі. Та ось ніби посвітлішало. Але це на одну мить. Стало ще темніше. Де ж ти, сподіване сонце? Де?

І раптом — безмежний світ із сонця й блакиті, з білого простору.

— Хлопці, де годинник?!

Я згадав про годинник, узятий у вахмана. Тільки за допомогою годинника можна відновити орієнтацію й обрати маршрут.

Соколов і Кривоногов разом приносять невеличкого чужого годинника, з надією дивляться мені в очі. Я розумію їх: вони хочуть вірити в мене.

Одинадцять годин сорок п'ять хвилин — час, коли ми дісталися сонця. Тепер воно і цей маленький циферблат повинні довести нас на рідну землю.

Південь позаду — значить, курс тримаємо правильно. Летимо просто на північ, до Скандінавії, щоб віддалитися від острова, від Німеччини. Потім, десь там — далеко, повернемо на схід. За годину польоту на схід можемо пробити хмари. Під нами тоді вже повинна бути б наша земля.

Цей розрахунок уявний, без карти, без вимірів.

— Шукайте карту! — гукнув я, і товариші почали обшарювати всі куточки кабіни.

— Є карта!

Чудові хлопці... Карта вже на моїх колінах, але її густо скреслено товстими кольоровими лініями, числами магнітних відхилень. Найвиразніше видно Берлін і маршрут від острова до нього. Крім німецької території, нічого немає...

На північ, на північ... Потужно ревуть мотори, рівно і плавко лине літак. Білі, сяючі хмари зовсім близько під нами, і я бачу на них швидко тінь «хейнкеля» в райдушному ореолі.

Внизу безкрає темне море. Тільки сиза мла окутує його.

Ну що ж, чи й тут ширяють «фоке-вультів»?

Ні, ми, очевидно, встигли відлетіти далеко від Німеччини. По морю плывуть каравани. Чиї вони? Куди тримають напрямок? Адже їх теж іноді супроводжують ви-

нищувачі. Придивляюся пильніше і бачу кілька довготелесих «месершмітів». Вони виграють над повільними кораблями, не здіймаючись високо. Але що це? Пара «месерів» піднімається все вище й вище. Невже до нас? Так. Вони помітили «хейнкеля». Та свій літак їм ні до чого. Ще не дійшли до них накази Німеччини. «Месери» виблискують над морем. Нас вони залишили, просто бавлячись.

Материк виступив із сизої далечини похмурими крутими скелями. Знизившись, я почав удивлятися в нього. Товариші теж поприпадали до скла, вигукували:

— Будиночки!

— Ліс!

— Скандінавія!

Так, це, звичайно, не Німеччина і не Прибалтика. На скелястій Скандінавії теж можна знайти рівнину, на якій приземляються літаки. Треба тільки покружляти.

Я зробив кілька заходів на материк. Гори, ліс... Поглянув на показник бензину. Досі я не звертав на нього ніякої уваги. Пального не менше трьох тонн. Майже повні баки!

Я повідомив про це товаришам. Вони замітингували.

— Летимо до Москви!

— Тільки до Москви!

— Курс — на схід. Поки що залишимо цей непевний материк, а далі побачимо, що робити.

На маршруті знову з'являються хмари. Мене настагає думка — треба летіти на Ленінград.

Над землею нам довго бути небезпечно: наші літаки враз перехоплять ненависного «хейнкеля».

Час минає швидко, хвилювання нарастає. Товариші раз у раз підходять до мене. Хто поплеще по плечах, хто вскубне за волосся чи за вухо. Сказати їм нового нема чого. Знаємо — рідна земля з радістю готова прийняти нас. Але як повідомити їй, що на пузатому «хейнкелі» з хрестом на крилах і фашистською свастикою на стабілізаторі летимо ми?

З часом усі разом доходимо до іншого: чим довше перебуватимемо в повітрі, тим більше небезпек зустрінемо. Треба просто перелетіти через лінію фронту й сісти. А де вона, лінія фронту?

Довго летіли на схід, потім повернули на південь, просто по сонцю. Десь тут, недалеко, мала бути земля. Вона жила в наших передчуттях.

І справді, незабаром з'явилися її обриси. Коса. Затока. Ліс. Озеро. І земля, земля, земля!

Але для нас земля не вся однакова. Над якою ми летимо? Як розпізнати? Чи можна довіритися їй?

Насамперед необхідно знизитись, щоб придивитися, прочитати все, що відбувається на ній. Мої товариші допомагають мені і руками і очима. Я не встигаю реагувати на побачене. Десь курить дим, десь видно машини. Недосвідченому з висоти не розрізнити — де наше, а де — чуже...

Напевне, ми над Східною Пруссією. По чому ж зорієнтуватися? Чи є таке на карті Пруссії з того, що, пропливши під крилами нашого літака, ми могли б упізнати?

Внизу широка смуга місцевості, запнутої димом. Крізь той дим поблискують вогники артилерійських пострілів. Ці прикмети лінії фронту я добре знаю. І тільки-но хотів сказати про це товаришам, як вони підбігли до мене: — «Фоке-вульф»!

Винищувач підлетів до нас зовсім близько. Я побачив у кабіні льотчика в знайомому шоломі, з лямками парашута на плечах. На фюзеляжі й «хвості» машини хрест і свастика. Наш «хейнкель» летів, а ми не реагували на винищувача.

Ми летіли з випущеними шасі, за лінію фронту, на малій висоті. Може, це зацікавило льотчика? А може, він уже мав наказ збивати одинокого «хейнкеля»? Та поки що він лише «вивчав» нас.

По нас обох зенітки відкрили вогонь. «Фоке-вульф» круто повернув назад, показавши нам свій живіт. Ми летіли над розташуванням наших військ. Ми були вдома.

Але необхідно маневрувати, якось захищатися від своїх. Я почав знижуватись, щоб притиснутися до землі. Не встиг. Нашого «хейнкеля» підкинуло, ніби штовхнуло щось спіднизу. Хтось з екіпажу закричав...

Я подивився на крила... в одному — велика дірка.

Горить!

Я почув це в ту саму мить, коли побачив пробоїну. Полум'я вихоплювалося з-під мотора.

Утрете я летів на підпаленій машині. Двічі — на винищувачі, коли мав парашут і в кабіні перебував сам. Тепер же зі мною люди, та й сам я без ніяких засобів рятування.

Роздумувати довго не було коли. Літака враз подало вліво, різко кидаючи вниз зі сковзанням.

Так збивають полум'я на винищувачі — легкий і чуйний до еволюції машині. Таким же способом я перевалив у падіння важкого й громіздкого бомбардувальника.

Що буде — те й буде. Вирівняв його аж над самим верхів'ям-дерев. Полум'я не стало...

Ось вона — земля. Річка, місток, дорога. Біжать вантажні машини. Та сама дорога, на якій ми бачили військо, що відходило на захід. А тут спокійно — машини видніються лише зрідка, біжать-біжать на схід.

— Дивіться — наші!

Так низько летіти — небезпечно: одна черга з кулемета по нас, — і розіб'ємося в друзки. Але ж треба пересвідчитися, що тут справді наші.

За лісом починалося рівне чисте поле. Там зрідка білили латки снігу.

Тут можна приземлятися.

І знову згадався інструктор з авіашколи, вчувся його спокійний голос: «Не поспішай, не гарячкуй. Послідовність — найголовніше. Перекрий крани пального, виключи запалення, випусти шасі». Але шасі в «хейнкеля» і не прибиралися. Зараз їх треба зламати на льоту й посадити машину на живіт — мокрий, розбухлий ґрунт трохи зм'якшить удар.

Мотори затихли. Пропелери крутяться від стрічного потоку повітря. Верхів'я дерев ледь-ледь не черкаються об черево літака.

Земле, чужа й незнана, не будь і ти жорстокою до нас. Ми шукали цю галявину дуже довго, ми летіли сюди через море. Ми довіряємося тобі, поле. Ми, чий життя тримаються тільки на надії.

Я озирнувся до товаришів: тримайтеся! Ще одна важка мить! Вони попадали, притулилися до фюзеляжу, готові до всього.

Тріск! Удар!

Здрастуй, свобода!

Літак ніби відштовхнувся. Знову удар. Брязкіт скла кабіни.

Холодний вітер, багнюка, сніг.

На мене накотилося кілька чоловік. Вдарились об сидіння і зі стогоном зникли в хвилі багнюки, яка затоплювала нас, лізла в очі, в рот, у вуха.

Стало зовсім тихо.

Щось сичить. Хтось стогне.

Намагаюсь піднятися, розплющити очі.

Темно. Чому ж темно? Це дим чи пара? Невже горимо?

Підвівся. Товариші живі, барахтаються в землі, у снігу, що ними забито кабіну. Треба вилізти якось, але ж ниж-

ній люк вдавнено у ґрунт. Я видерся через раму кабіни. Літак занурився в землю, лопаті пропелерів погнуто. Звідкись струмує гаряча пара.

До мене вилазять один товариш, другий, третій. Ми — на волі. Обіймаємось, тулимося один до одного брудними обличчями. Не помічаємо ні холоду, ні того, що всі мокрі, напівроздягнуті.

Немає на світі більшої радості, ніж наша. Ми вигукували імена один одного, знову обіймалися, плакали, хтось заспівав. Топталися по великому хрестові.

А довкола було тихо, безлюдно. Це починало тривожити. Не вибіжать із лісу гітлерівські солдати?

— А де ж Кутергін?

Петра серед нас не було. Може, десь випав? Ні, його ж бачили у фюзеляжі перед посадкою. Де ж він?

Розрили багнуку, знайшли знепритомнілого, напівживого. Винесли на крило, обмили снігом обличчя. Воно, посічене склом, кривавить.

Соколов не може стати на ноги, і хлопці натирають йому лоба, скроні.

— Ми вдома? — вимовив Володька й знепритомнів.

Ми стоїмо, присаджуємо німечних, безсилих на крилі. Сходити на землю у нашому взутті ризиковано. Але хочеться дізнатися, де ми сіли, когось побачити...

— Треба тікати до лісу, — пропонує Кривоногов, тримаючи в руках гвинтівку.

Всі погоджуються з ним: у лісі не так холодно і можна натрапити на житло.

Злазимо на землю.

— Де годинник? — запитую товаришів.

Немченко розправляє пальці, і на його долоні, в грязюці, лежить годинник. Я взяв його, поклав на крило, попросив гвинтівку і прикладом розбив на порох.

— Коли зустрінемо гітлерівців, будемо оборонятися.

— Знімайте кулемет!

Адамов приніс із літака кулемет, коробку з набоями. Пройшли десяток метрів і почали падати. Багнуки понабивалося в довбанки, і вони стали ще важчими, не витягнеш із місива.

На узліссі тиркнув автомат. Ми стали.

— Назад! До літака!

Біжимо до літака, як до свого дому, як до фортеці. Звідси нас ніхто не виб'є. У нас є кулемет, гармата, гвинтівка і багато набоїв. Зброя надала нам сил, і ми розосередились по фюзеляжу, зайнявши місця біля ілюмінаторів.

Я приймаю командування нашим гарнізоном, наказую стріляти тільки по сигналу. Якщо нас оточуватимуть фашисти — підпустити якнайближче, битися до кінця. Останні патрони — для самих себе.

Низько пливуть хмари, кругом чорна земля, чорний ліс, проорана борозна, розпластаний на болоті літак. Шемить зранене тіло. Невже і ця галявина — ще не наша воля?

По тому, як десь удалині перебігали постаті, ми помічали, що навколо нашого літака щось відбувається. Ось здалеку, на дорозі, зупинилась автомашина, з неї вистрибували солдати й розсипалися по місцевості.

Ми вже приготувалися до останнього бою.

Ще раз тиркнув автомат у лісі. Ось-ось почнеться...

Чекання й холод сковують руки, ноги. Чекаємо.

Хтось сказав:

— Давайте напишемо про себе.

Всі погодились. Розгорнули карту і на її звороті написали: «Ми, десять радянських громадян, перебуваючи в полоні на секретному німецькому острові Узедом, підготували втечу і 8 лютого 1945 року вбили вахтмана, переодягли в його уніформу одного з наших товаришів. Захопивши німецький літак, піднялися на ньому з аеродрому. Нас обстрілювали і переслідували. Посадили літак невідомо в якому місці. Якщо нас оточуватимуть німці, битимемося до останнього патрона. Прощай, Батьківщино!»

Всі розписалися, а листа сховали під крило «хейнкеля».

Я повернувся до кулемета — в кабінку радиста. Звідси мені було видно далеко, і я став помічати, що якісь люди біжать до літака. Вони наближалися й не стріляли. Наші? Ми не були певні в цьому. Та коли вони по нас не стріляють, то навіщо я цілюся з кулемета у них? Дуло кулемета зводжу вгору — нехай бачать, що ми не вороги.

— Шапки наші! — кричить на весь голос Михайло Ємець.

— Фуфайки! — підхопив Соколов.

Ми вичікували.

Раптом:

— Фашисти, здавайтесь!

Та поки що ми нікого не бачимо.

Я висовуюся поряд із кулеметом до пояса. Товариші через рами кабіни вилазять з літака.

— Ми не фашисти! — відповідаю.

— Ми — з полону! Радянські! — вигукують товариші.

Зовсім близько від літака виростає постаць із автоматом:

— Ходи один на переговори, якщо ви наші!

Рідне слово, рідний голос, рідні люди... Вони вмить розтопили в наших душах кригу відчаю. Ми всі позіскакували на землю, побігли назустріч воїнам. Та за кілька кроків ми майже всі попадали в сніг — прокляті довбанки не давали можливості бігти. Коли ж до нас підійшли солдати, ми плакали й схиляли свої голови на їхні груди.

Солдати взяли нас на руки й понесли.

— Звідки?

— З Горького.

— Сюди, хлопці! Ось наш, горьковський!

— А ти?

— Полтава.

— Земляче, що ж вони з тобою, гади, зробили!

— Берись руками за шию...

Дехто торкався нашого тіла — переконатися, чи воно справді може бути таким виснаженим. На плечі нам солдати напинали свої куртки, фуфайки.

Проводжали нас усім натовпом у глиб лісу, в розміщення військової частини, а там — одразу до солдатської похідної кухні: якраз був готовий обід, купами лежав нарізаний хліб.

Доки ми, втікачі з полону, не бачили цього, розповідали бійцям про себе, та коли почули запах їжі, угледіли хліб... Зголодніння, виснаження зробили нас невідними над собою. Ми про все забули й повалили до кухні, до столів. Ми хапали м'ясо брудними руками, роздирали його, мов хижаки, запихали цілими кусками до рота. Та в цей час до нас крізь натовп протиснулася жінка — військовий лікар. Вона безжалісно стала виривати м'ясо.

— Дорогенькі мої, помрете ж, помрете, як не послухаєтесь...

Через два чи три дні нас транспортували до госпіталю на великому возі. Дорога була грузька, довга.

Я ловив на собі стривожений погляд медсестри.

— Хто ж із вас вів літак? — спитала вона.

— Він, — вказали на мене мої товарищі.

— Ой-ой, який же ти!.. — забідкалася медсестра. — Де ж у тебе сила взялася в небо піднятися?

Я дивився на її молоде обличчя, а в мені звучало слово «спасибі», яке так хотілося сказати їй за визнання нашого подвигу, але я не в змозі був вимовити й одне, всього на кілька звуків, слово.

Минуло кілька тижнів. «Хейнкель», який вірно послужив нашим людям, ще лежав посеред поля на грузькій землі, а сім сміливців з його екіпажу, поправившись на армійських харчах, вирушили на фронт.

Якось у кінці березня до палати госпіталю, де лікувалися Девятаєв, Кривоногов і Ємець, увалився гурт солдатів, споряджених до походу. По їхніх обличчях не відразу можна було упізнати Соколова, Кутергіна, Урбановича, Сердюкова, Олійника, Немченка, Адамова.

Відрапортував Соколов:

— Товаришу командир екіпажу! Група учасників утечі в кількості семи чоловік відбуває на фронт.

Наперед виступив високий, з пов'язкою на оці Немченко:

— Санітар стрілецької роти. У мене з арійцями особливі рахунки.

Хвилюючим було прощання побратимів. Люди йшли в бій...

Подолавши найважче і найстрашніше, кожен із них тепер мріяв тільки про життя і повну перемогу. Але кулі не питали, в кого влучати. До деякого із цих солдатів доля була надто жорстокою.

Першим перестав надсилати Девятаєву свої «трикутнички» той, хто чи не найбільше доклав сил і відваги до підготовки втечі,— безстрашний Володя Соколов. Смертельно поранений при форсуванні Одера, пішов солдат на дно чужої ріки. Невдовзі друга звістка: не стало Колі Урбановича. Інші товариші зі своїм полком пробілися до Берліна. Колишні в'язні фашистських катівень побачили його руїни й пожежі, почувли грім розплати. Але в столиці фашистської Німеччини снаряди й міни падали дуже густо. Тут і полягли в бою Петро Кутергін, Діма Сердюков, Володимир Немченко. І всього за кілька днів до перемоги, до миру.

Іван Олійник з Берліна потрапив на Далекий Схід і там відзначився в боях проти японських загарбників. Самурайська куля обірвала його життя.

З війни додому повернувся Федір Адамов. У селі Біла Калитва Ростовської області його зустріли діти, дружина. Повернулися до рідних країв і Михайло Девятаєв, Іван Кривоногов та Михайло Ємець.

У Девятаєва засяяла на грудях Золота Зірка Героя Радянського Союзу.

Шана і нагороди розшукали всіх учасників героїчної втечі.

Нині друзі, котрі лишилися живими, пишуть один одному листи, згадують минуле, зустрічаються, як брати.

Іван Кривоногов працює на заводі в місті Горькому. З Донецька пише лікар-хірург Олексій Воробйов: «Я добре пам'ятаю, як лікував тоді руки й говорив: «Бережи руки, бережи. Без них тут загинеш, як муха». З Кубані відгукнулася донька Олійника. Вона розповіла, як дорожить записною книжечкою батька, яку їй переслали білоруські партизани.

Іван Пацула, Аркадій Цоун, Михайло Девятаєв. Скільки мук їм випало! Тепер, куди б не їхав котрийсь із них, обов'язково провідає своїх друзів. Найчастіше, звичайно, зустрічаються друзі у лаборанта Московського інституту нафти Івана Пацули.

Побратими з України запросили до себе в гості славного сина Мордовії. Провідав він усіх: Михайла Ємця на Сумщині; у Києві — Олексія Ворончука, службовця держбанку, пенсіонера Андрія Зарудного; в Умані — Олексія Федірка, невтомного оповідача про суворі роки війни.

Шляхи дружби пролягли між нашою країною і Німецькою Демократичною Республікою. Новий соціалістичний лад, мов дужий вітер, вимів із міст і сіл фашистське сміття.

У пам'яті народу навіки залишилися імена мужніх борців усіх народів-братів проти коричневої чуми. Трудящі Узедому, Берліна, Оранієнбурга часто запрошують Михайла Девятаєва у гості. В 1968 році він зі своєю родиною відпочивав на курорті острова.

Теплі піски, ласкаві хвилі, тихі закутки, де літують перелітні лебеді, світлі корпуси санаторіїв, привітні дороги, барвисті газони — ось що таке сьогодні острів Узедом.

Якось одного дня до кімнати, де мешкав Девятаєв, завітали молоді німецькі льотчики. Познайомившись, запропонували:

— Давайте політаємо над островом.

— Повторимо втечу? — пожартував Девятаєв. — Що ж, спробуємо.

Літак розбігся по тому самому полю, де колись був аеродром, відірвався від землі й полинув над узбережжям. Морська далечінь прослалася перед зором.

Колишньому в'язневі концтабору згадувалися в ці хвилини інші часи — невимовно важкі, трагічні.

Після польоту земля, її дерева, квіти, житла здалися

ще милішими, ще красивішими. А надто — квіти! Не ті, жорстокі, чужі, ненависні, які росли в концтаборах, а ті, що квітують на радість усім — дітям і батькам, німцям і гостям нової Німеччини, які приїздять сюди з багатьох країн світу.

Нещодавно на острові Узедом відкрито гранітний обеліск на честь подвигу Героя Радянського Союзу Михайла Петровича Девятаєва і його дев'яти товаришів. Грала музика, лунали сердечні промови, на викарбувані по каменю слова лягли свіжі квіти.

Михайло Девятаєв водив по Волзі «ракету». У неї теж є крила, хоч, правда, підводні. На капітанському містку, коли в обличчя пружно віє зустрічний рідний вітер, іноді пригадувалися й бойові польоти далеких грозових літ.

Польоти, польоти, польоти...

Від першого до останнього.

*Київ — Казань.
1966—1968 р.р.*

З М І С Т

ОБПАЛЕНІ КРИЛА	7
ВЕЧІРНІ ХМАРИ	16
ТОВАРИШІ	24
ПІДКОП	52
НА ГРАНІ СМЕРТІ	76
ПІД ЧУЖИМ ПРИЗВИЩЕМ	92
ВЕЛИКІ ТАЄМНИЦІ	116
ПРИЙШЛА ЗИМА	140
ВСЕ НЕ ТАК ПРОСТО	156
НАШ «ХЕЙНКЕЛЬ»	181
ВІСІМ ДНІВ ЖИТТЯ	193
ПОЛІТ ДО СОНЦЯ	202
ЕПІЛОГ	237

Михаил Петрович Девятаев
Анатолий Мефодьевич Хорунжий

Побег с острова Узедом

Документальная повесть
(На украинском языке)

Для среднего школьного возраста

Художник
Дмитрий Прокофьевич Присяжнюк

Київ «Всезька»

Редактор *Т. А. Кінько*
Художній редактор *В. Ю. Тернавський*
Технічні редактори *Л. В. Маслова, С. І. Павлюк*
Коректори *Т. А. Прожогіна, П. М. Коваленко*

Інформ. бланк № 3103

Здано на виробництво 20.01.84. Підписано до друку 10.11.84.
Формат 84×108 1/32. Папір друкарський № 2. Гарнітура літературна. Друк високий. Умовн.-друк. арк. 12,60. Умовн. фарб. відб. 13,54. Обл.-вид. арк. 14,40. Тираж 100 000 пр. Зам. 4-1199.
Ціна 65 к.

Орден Дружби народів видавництво «Всезька», 252050,
Київ-50, Мельникова, 63.

Головне підприємство республіканського виробничого об'єднання
«Поліграфкинг» 252057, Київ—57, Довженка, 3.